

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

Redaktori
Petar Veselinović
Nemanja Lojanica

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

INSTITUCIONALNE PROMENE KAO DETERMINANTA PRIVREDNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

**Redaktori
Petar Veselinović
Nemanja Lojanica**

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU - EKONOMSKI FAKULTET

Kragujevac, 2023

Izdavač

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za Izdavača

Dekan Fakulteta, Milena Jakšić

Redaktori

Petar Veselinović

Nemanja Lojanica

**Štampanje Zbornika radova finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija
Republike Srbije, Rešenje broj: 451-03-273/2023-03**

Tehnička priprema

Biljana Petković

Štampa

InterPrint - Kragujevac

Tiraž – 100

ISBN 978-86-6091-140-9

© Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu 2023

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole Izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....V

UVODNI REFERATI

Edvard Jakopin

**SRPSKA PRIVREDA IZMEĐU DVE GLOBALNE RECESIJE:
STRUKTURNI PROBELMI U SENCI RASTA**..... 1

Vladan Ivanović

**POLITIČKI POSLOVNI CIKLUSI U REPUBLICI SRBIJI:
DVE STUDIJE JEDAN ZAKLJUČAK**..... 3

REFERATI

Petar Veselinović, Marina Milanović, Milan Stamenković

**ODRŽIVI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE
U SVETLU SPROVOĐENJA AGENDE 2030**33

Božidar Čakajac, Nenad Janković

**IMPLIKACIJE RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOBA
NA PRIVREDU REPUBLIKE SRBIJE**57

Lela Ristić, Nikola Bošković, Mirjana Knežević

**GLOBALNE TENDENCIJE U SPOLJNOTRGOVINSKOJ
RAZMENI AGRARNIH PROIZVODA I NJIHOV
ZNAČAJ ZA REPUBLIKU SRBIJU**..... 77

Ljubinka Joksimović, Slavica Manić

**DA LI BLOKČEJN TEHNOLOGIJA UVODI NOV MEHANIZAM
KOORDINACIJE I UPRAVLJANJA EKONOMSKIM AKTIVNOSTIMA?**..... 103

Milan Kostić, Marija Radulović	
GLOBALNI TRENDOVI VOĐENJA POLITIKE ZAŠTITE KONKURENCIJE U KONTEKSTU REPUBLIKE SRBIJE	125
Marko Savićević, Stevan Luković, Danijela Despotović	
EVALUACIJA OSNOVNIH FAKTORA UNAPREĐENJA KONKURENTNOSTI - SLUČAJ EVROPSKIH ZEMALJA U RAZVOJU	141
Suzana Stevanović, Vitomir Starčević, Andrijana Mrkaić Ateljević	
CILJANJE INFLACIJE U SRBIJI – DOSADAŠNJE ISKUSTVO I KOMPARACIJA SA ZEMLJAMA NOVIM ČLANICAMA EU	161
Ivana Božić Miljković, Goran Pavlović, Danijela Despotović	
EKONOMSKE I DRUŠTVENE KONSEKVENCE MIGRACIJA VISOKOOBRAZOVANE RADNE SNAGE U REPUBLICI SRBIJI	183
Filip Ž. Bugarčić	
SISTEMATIZACIJA I VALORIZACIJA INDIKATORA EFIKASNOSTI LOGISTIČKIH PERFORMANSI	203
Marija Stojmenović	
UTICAJ INOVACIONIH INDIKATORA NA IZVOZ VISOKO-TEHNOLOŠKIH PROIZVODA REPUBLIKE SRBIJE	223
Nevena Veselinović, Jelena Živković	
ULOGA POLITIKE ZAŠTITE KONKURENCIJE U OČUVANJU STABILNOSTI BANKARSKOG SEKTORA	243

PREDGOVOR

Na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, održan je 06. aprila 2023. godine, XXII naučni skup *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*. Organizator Naučnog skupa bio je Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, u saradnji sa Savezom ekonomista Srbije. Naučni skup je organizovan u uslovima složениh međunarodnih okolnosti koje su uticale na ekonomske rezultate Republike Srbije, pa su referati autora bili u velikoj meri usmereni i na ova dešavanja. Učesnici skupa su podneli četiri uvodna i trinaest referata, od kojih su u Zborniku radova Naučnog skupa publikovana dva uvodna i jedanaest referata učesnika skupa.

Učesnici ovog Naučnog skupa dosledno, već više od dve decenije, ukazuju na značaj institucija za kreiranje ekonomskog sistema kao i instrumenata i mera ekonomske politike. Osim toga, ukazuje se na određeni vakum u institucionalnoj tranziciji, jer su institucije prethodnog političkog i ekonomskog sistema napuštene, a izgradnja novih institucija odvijala se sporo, parcijalno i neefikasno. Ovo posebno u uslovima krize izazvane različitim okolnostima koje dolaze izvan privrede Srbije. Preovlađujuća ocena, kako podnosilaca uvodnih referata, tako i ostalih učesnika Naučnog skupa, sadržana je u konstataciji da su institucije u Republici Srbiji, iako na putu razvoja, daleko od onih koje postoje u razvijenim ekonomijama. Takođe, često nepoštovanje institucija produkuje probleme koje je teško otkloniti, a bez čijeg otklanjanja se ne može očekivati ubrzani razvoj jedne nacionalne ekonomije. Shodno navedenom stavu, učesnici Naučnog skupa su poseban akcenat stavili na neophodnost dosledne i konzistentne izgradnje kvalitetnih, efikasnih i inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, ali i na odgovorniji odnos političkih i ekonomskih aktera prema njima i to u skladu sa principom vladavine prava. Navedeni zahtev učesnika Naučnog skupa ima poseban značaj iz razloga što je nerazvijenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja Republike Srbije u odnosu na pre svega zemlje Evropske unije.

Pored navedenih aspekata institucionalne determinisanosti privrednog rasta i razvoja, na ovom naučnom skupu su razmotrena i relevantna pitanja održivog razvoja, globalnih trendova u vođenju politike zaštite konkurencije i spoljnotrgovinskoj razmeni agrarnih proizvoda, kao i implikacije Rusko- ukrajinskog sukoba na privredu Republike Srbije. Budući da su, u dosadašnjem periodu procesa tranzicije u Republici Srbiji, stvorene brojne strukturne deformacije, ukazano je i na neophodnost sprovođenja strukturnih promena kao determinante poboljšanja izvoznih performansi nacionalne ekonomije. Imajući u vidu globalne globalne tendencije i tokove, pokrenuta su i pitanja efikasnosti logističkih performansi zemalja, kao i digitalne ekonomije i blokčejn tehnologije.

Publikovanjem ovog Zbornika radova sa Naučnog skupa, oni se stavljaju na uvid kako naučnoj i stručnoj javnosti, tako i nosiocima ekonomskih politika, što će, uvereni smo, imati kako naučne, tako i praktične implikacije za buduća institucionalna rešenja u Republici Srbiji. Održavanje i XXII Naučnog Skupa i publikovanje zbornika radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Redaktori

Kragujevac, 23. maj 2023.

UVODNI REFERATI

SRPSKA PRIVREDA IZMEĐU DVE GLOBALNE RECESIJE: STRUKTURNI PROBLEMI U SENCI RASTA

Edvard Jakopin*

Srpska privreda je, nakon globalne recesije 2020. izazvane pandemijom COVID-19, u 2021. ostvarila najveći rast za protekle dve decenije tranzicije od 7,5%. Međutim, početkom 2022., Evropu je zapljusnuo novi globalni potres izazvan ratom u Ukrajini. Za razliku od globalne recesije u 2020., koja je imala relativno predvidljiv rok završetka, ekonomske posledice globalne recesije u 2022. teško je vremenski predvideti i proceniti. Inflacioni pritisci su sve veći, i nalaze se pod snažnim pritiscima u prvom redu cena energije i hrane. Sve evropske ekonomije su suočene sa oštrom erozijom kupovne moći domaćinstava i padom poverenja u poslovni sektor, zbog sve većih troškova proizvodnje, uskih grla u snabdevanju, i sve strožijih uslova finansiranja i povećane neizvesnosti. S obzirom da su u sukob u Ukrajini involvirane brojne države, posledice će biti globalne i dugotrajne. Efekti globalnih recesija se odražavaju na usporavanje strukturnih reformi u svim tranzicionim ekonomijama, posebno u oblasti zaštite životne sredine, u kojoj jača divergencija između „zelenih“ i „manje zelenih“ ekonomija. Rad istražuje strukturne performanse rasta srpske privrede između dve globalne recesije. Poseban akcenat je usmeren na analizi strukturnih problema, čije rešavanje je bilo u senci privrednog rasta. Metodološki instrumentarijum u radu se bazira na strukturnoj ekonomsko-finansijskoj analizi privrede između dve recesije, sa prikazom ključnih makroekonomskih i strukturnih trendova u periodu 2015-2022.

Ključne reči: makroekonomske performanse rasta, strukturne promene u privredi, strukturni problemi.

* Fakultet za ekonomiju i finansije, Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd, edvard.jakopin@stat.gov.rs

SERBIAN ECONOMY BETWEEN TWO GLOBAL RECESSIONS: STRUCTURAL PROBLEMS IN THE SHADOW OF GROWTH

After the global recession in 2020 caused by the COVID-19 pandemic, the Serbian economy achieved the highest growth of 7.5% in the past two decades of transition in 2021. However, at the beginning of 2022, Europe was swept by a new global upheaval caused by the war in Ukraine. Unlike the global recession in 2020, which had a relatively predictable end date, the economic consequences of the global recession in 2022 are difficult to predict and estimate in time. Inflationary pressures are increasing, and they are under strong pressure primarily from energy and food prices. All European economies are faced with a sharp erosion of household purchasing power and a decline in confidence in the business sector, due to increasing production costs, supply bottlenecks, and increasingly strict financing conditions and increased uncertainty. Since numerous countries are involved in the conflict in Ukraine, the consequences will be global and long-lasting. The effects of global recessions are reflected in the slowdown of structural reforms in all transition economies, especially in the area of environmental protection, where the divergence between „green“ and „less green“ economies is growing. The paper investigates the structural performance of the growth of the Serbian economy between two global recessions. A special accent is focused on the analysis of structural problems, the solution of which was in the shadow of economic growth. The methodological instrumentation in the work is based on a structural economic-financial analysis of the economy between two recessions, with a presentation of key macroeconomic and structural trends in the period 2015-2022.

Keywords: macroeconomic performance of growth, structural changes in the economy, structural problems.

POLITIČKI POSLOVNI CIKLUSI U REPUBLICI SRBIJI: DVE STUDIJE JEDAN ZAKLJUČAK

Vladan Ivanović*

Rad Nordhausa (1975) je uneo revolucionarnu promenu u pogledu izučavanja motiva i obrazaca ponašanja političkih aktera na vlasti uvođenjem koncepta političkih poslovnih ciklusa (PBC). U istraživanju se ukazuje na postojanje, karakteristike i specifičnosti ovog fenomena u tranzicionom kontekstu u Republici Srbiji u prethodne dve decenije. Uticaj političkih poslovnih ciklusa je prisutan nezavisno od aspekta koji se posmatra: redistribucije vlasničkih prava ili budžetskog deficita. Iako je uticaj PBC prisutan nezavisno od aspekta koji se posmatra i političkog konteksta, oportunističko ponašanje nosilaca vlasti ostavlja potencijalno različit uticaj na privredu u zavisnosti od vremenskog horizonta. Najznačajniji zaključak je da su oportunistički PBC postoje u različitim domenima, a da su različiti domeni povezani sa različitim izbornim ciklusima – institucionalni, kada je u pitanju privatizacija, sa predsedničkim izborima, a kada su u pitanju politike, odnosno fiskalna politika, sa parlamentarnim u prethodne dve decenije. To, ukazuje, potencijalno, na veliki značaj neformalne distribucije moći u institucionalnoj strukturi, koja je skoncentrisana u političkim partijama i, svakako, nedovoljno razvijen institucionalni sistem sa brojnim kratkoročnim i dugoročnim neefikasnostima koje takav sistem generiše.

Ključne reči: politički poslovni ciklusi, oportunizam, institucionalne promene, predsednički izbori, parlamentarni izbori

Uvod

Iako su originalno kejnzijanske mere inflacione politike zamišljene da omogućé odgovor na probleme nezaposlenosti koji se pojavljuju tokom ekonomskog usporavanja, one su, ispostavilo se iskorišćene kao sredstvo za podsticanje ekonomskog rasta (Pouchol, 2006). U tom kontekstu, posebno je interesantna veza između

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, vivanovic@kg.ac.rs

(zlo)upotrebe različitih politika i izbornih ciklusa. Pionirski rad W. Nordhaua (1975) je ukazao i na dijametralno suprotni aspekt, do tada preovlađujućem, kada je u pitanju (zlo)upotreba javnih politika. Naime, sve do pojave rada Nordhaua država, odnosno vršioци vlasti u državi su posmatrani u ekonomskim modelima i (dominantno) percipirani u društvenoj i političkoj praksi kao društveni planeri, akteri čije je ponašanje prilikom formulisanja i sprovođenja javnih politika, a naročito fiskalne i monetarne politike, vođeno maksimizacijom funkcije društvene korisnosti. Međutim, Nordhaus je pokazao da nosioci vlasti u državi mogu biti vođeni ličnim interesom, odnosno težnjom da osvoje novi mandat. Međutim, iako je Nordhaus bio prvi koji je sveobuhvatno i sistematično dokazao postojanje, nije bio prvi koji je uočio oportunističke modele ponašanja onih koji vrše vlast¹.

Sama činjenica da je reč o oportunističkom ponašanju, odnosno sklonosti političara da manipulišu ekonomskim parametrima u cilju zadovoljenja ličnog, ali i kratkoročnog, interesa, na račun dugoročnog blagostanja društva, proizilazi i negativna priroda ove pojave. Očigledna je posledica da je nakon ekspanzivnih politika u cilju maksimizacije izborne podrške, potrebno sprovesti stabilizacione politike u cilju otklanjanja neefikasnosti i ponovnog uspostavljanja ravnoteže, a što može izazvati velike troškove. Upravo iz razloga ekonomske nestabilnosti i neizvesnosti koje nastaju *ex post* (nakon zбора) kao posledica *ex ante* (pre izbora) manipulacije različitim instrumentima javnih politika, negativni efekti PBC se ogledaju kroz pad investicija i smanjenu produktivnost. Ukoliko je PBC indukovан ekspanzivnim monetarnim i fiskalnim politikama, posledice se mogu pojaviti u vidu inflacije i depresijacije kursа, dovodeći do pada kupovne moći i slabljenja izvoznih performansi domaćih preduzeća. Dodatno, štetne posledice oportunističkog ponašanja se reflektuju i

¹ Dubois (2016) ukazuje na doprinos Åkermana (1947) koji je ukazao na postojanje kratkoročnih ekonomskih ciklusa koji su povezani sa četvorogodišnjim (predsedničkim) izbornim ciklusima u SAD, ali bez nastojanja da objasni način na koji kauzalni mehanizam funkcioniše. Dodatno, 10 godina kasnije je Downs (1957) ukazao na tendenciju da nosioci vlasti slede svoje privatne interese, ali bez objašnjenja koje vrste ekonomskih instrumenata koriste u nastojanju da maksimiziraju podršku među glasačima.

kroz povećan trošak kapitala, a što je naročito značajno za zemlje koje su manje razvijene. Na primer, prema nalazima Blocka i Vaalera (2004) premije na rizik na državne obveznice u zemljama u razvoju imaju tendenciju rasta u periodu pred izbore u odnosu na „neizborni“ period.

Iako se inicijalno koncept PBC-a pojavio u vezi sa manipulacijom instrumentima monetarne i fiskalne politike kako bi se pred izbore povećala zaposlenost i time obezbedila podrška birača, u međuvremenu je analiza proširena na različite aspekte. Osim tradicionalnih elemenata ekonomske politike, razvijen je čitav niz inovativnih pristupa koji je omogućio da se identifikuje oportunistički *modus operandi* nosilaca vlasti u najrazličitijim domenima, ali i tajmingu i formi pojavljivanja.² Međutim, sve vidove PBC možemo podeliti prema karakteru instrumenata koji se upotrebljavaju u svrhu dobijanja izborne podrške na one koji nastaju usled (zlo)upotrebe (*tradicionalnih instrumenata ekonomske politike*, dominantno fiskalne i, u nešto manjoj meri, monetarne (Drazen, 2000), i one koji nastaju usled (zlo)upotrebe instrumenata koji imaju dublji *institucionalni karakter*. U zavisnosti od karaktera instrumenata koji se upotrebljavaju, mogu se razlikovati i posledice do kojih dovode PBC koji nastaju – one su dugoročnije i štetnije u drugom u odnosu na prvi slučaj.

PBC je potrebno posmatrati u zavisnosti od konteksta u kojem se izučava, pre svega od nivoa ekonomskog razvoja, ali i razvijenosti političkih institucija. Kada su u pitanju razvijene (zapadne) privrede, postoje tri vrste zaključaka do kojih su došle različite studije. Neke studije nisu utvrdile oportunistički karakter nosilaca vlasti i njihovu sklonost da u predizbornim periodima manipulišu elementima javnih politika zarad kratkoročnih (političkih više, ekonomskih manje) koristi do kojih njihova upotreba dovodi (Andrikopoulos, Loizides &

² O različitim pristupima proučavanju PBC-a videti kod: Nordhaus, Alesina & Schultze (1989). Međutim, značajno je praviti razliku između oportunističkog i partizanskog političkog poslovnog ciklusa. Naime, dok se oportunistički poslovni ciklus odnosi na manipulaciju instrumentima javnih politika u cilju dobijanja podrške birača *ex ante* (pre izbora) nezavisno od ideološke orijentacije nosilaca vlasti, dotle se partizanski politički ciklus odnosi na manipulaciju različitim instrumenata javnih politika koja je zavisna od ideologije vladajuće stranke (Andrikopoulos, Loizides & Prodromidis, 2004)

Prodromidis, 2004; Leertouwer & Maier, 2001). Druga grupa je došla do zaključka da PBC postoje, ali da to zavisi od šireg institucionalnog ili ekonomskog konteksta (Kiyotaki & Moore, 2019). Ipak, najveći broj istraživanja upućuje na postojanje PBC, iako se intenzitet i obim oportunističkog ponašanja razlikuje, u velikoj meri, od primenjene metodologije u istraživanju (Davidson, Fratianni & Von Hagen, 1990; Bertrand et al., 2007; Milani, 2010). Na ovu činjenicu je ukazao još McCallum (1978), u analizi koja je usledila nakon Nordhausovog rada, istakavši: „*da rezultati [različitih metodoloških] pristupa)... mogu biti samo označeni kao nepovoljni po političke poslovne cikluse*“³.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da su PBC mnogo češća i izraženija pojava u zemljama u razvoju, nego što je to slučaj sa razvijenim privredama. Ova činjenica potencijalno ukazuje da su posledice PBC potencijalno razornije upravo za zemlje koje se nalaze na nižim nivoima ekonomskog razvoja i sa manje efikasnom institucionalnom strukturom (Schucknet, 1996; Block, 2002; Pavlović & Bešić, 2019; Aidt et al., 2020). Razlozi za izraženiju sklonost političara u ovim zemljama da zloupotrebljavaju javne resurse zarad političkih koristi treba tražiti u većem broju faktora. S jedne strane, to mogu biti karakteristike glasača i, generalno, kvaliteta izbornog procesa. Naime, manje iskustvo sa izbornim procesima, niži dostignuti nivo političke kulture i izraženija miopija birača i političara, uz vremensku nekonzistentnost u pogledu trenutka primene određenih mera i trenutka kada one počnu da proizvode rezultate, kao i informacionu asimetriju koja postoji između političara i birača, kreiraju ambijent u kojem oportunistički model ponašanja ne generiše političke troškove u vidu manje podrške (Shi & Svensson, 2006). Ovo nije karakteristično samo za manje razvijene zemlje, nego i za zemlje koje su tokom vremena postale razvijene. Na primer, u slučaju Japana je tokom ranih 1970-ih, odnosno nakon parlamentarnih izbora 1969. godine i 1972. godine, došlo do promene u odgovoru

³ Izuzetak od pomenute sistematizacije jeste i vrlo mali broj studija koji je pronašao pozitivne efekte PBC na određene parametre ekonomskog sistema. Jedna od njih je istraživanje Dorna (2021) koji je utvrdio da izborni ciklusi u Nemačkoj vode većoj efikasnosti izvršne vlasti u izornoj i predizornoj godini.

biračkog tela na pojavu PBC, gde je ponašanje japanskih birača evoluiralo od naivnog ka sofisticiranom (Suzuki, 1994). Drugi potencijalni razlog može biti niži nivo institucionalnog razvoja, gde sistem podele vlasti i široko rasprostranjene korupcije omogućava kreiranje strategija koje vode (zlo)upotrebi javnih politika sa ciljem maksimiziranja političkih koristi (Baleiras & Santos, 2000; Calderón & Schmidt-Hebbel, 2008; Mosley & Chiripanhura, 2016). Treći razlog se sastoji u transparentnosti, odnosno pretpostavci da viši nivo transparentnosti u kreiranju javnih politika, naročito u domenu fiskalne vodi manjoj sklonosti ka manipulaciji instrumentima ovih politika u izborne svrhe (Alt & Lassen, 2006; Herzog, 2017). Konačno, tipologija izbora, odnosno da li se izborni ciklus dešava van zakonom definisanog vremenskog okvira (vanredni izbori) ili je reč o regularnim izborima, može ostaviti posledice u pogledu pojave i/ili jačine PBC-a (Lächler, 1982; Ito and Park, 1988; Imami et al., 2020; Ivanović, Imami & Lami, 2022; Imami, Ivanović & Lami, 2023; Ivanović, Ubreti & Imami, 2023).

Na kraju, pojavu PBC treba razlikovati i u kontekstu efekata koji se pojavljuju u vezi sa *ex post* distribucijom političke moći. Naime, sama (zlo)upotreba javnih resursa u predizbornom periodu ne znači da će i izborni efekat biti pozitivan. Drugim rečima, čak i u slučaju kreiranja kratkoročnih benefita do kojih može dovesti izraženija državna aktivnost (na primer, veće zaposlenosti), bilo manipulacijom instrumenata monetarne i/ili fiskalne politike, bilo kreiranjem i/ili (re)distribucijom renti/vlasničkih prava, to ne mora generisati veći izbornu podršku političkih aktera koji vrše vlast. Naime, jedan broj studija je nedvosmisleno ukazao da politička elita na vlasti „plaća“ političku cenu, a ne „dobija“ izraženiju političku podršku, usled manipulacije instrumentima ekonomske politike (Brender & Drazen, 2008). Ipak, treba istaći da je slučaj kada PBC vodi negativnom ishodu po one koji manipulišu elementima javnih politika u cilju maksimiziranja izborne podrške sasvim kontekstualan: vezan je za razvijene demokratije i (skoro) isključivo za domen fiskalne politike.

Ovaj rad je strukturiran na način da, osim uvodnog dela, ima još pet celina. U drugom delu je predstavljen institucionalni kontekst u Republici Srbiji. S obzirom da je rad zasnovan na dve studije koje

tretiraju problematiku PBC u Republici Srbiji, ali čiji nalazi potvrđuju pojavu PBC-a u različitim kontekstima, u trećem delu je predstavljena (zajednički) analitički okvir na kojem se zasniva ovo istraživanje. U četvrtom i petom delu su predstavljeni (osnovni) rezultati pomenutih studija, a koje su utvrdile uzročno-posledičnu vezu između izbora i (zlo)upotrebe različitih instrumenata javnih politika. Prva studija se, pritom, bavi analizom uticaja PBC na fiskalnu politiku, odnosno analizom kauzalnog odnosa između deficita i (parlamentarnih) izbornih ciklusa. Druga studija se tiče uticaja PBC na redistribuciju vlasničkih prava, odnosno zavisnosti (vrednosti i intenziteta) privatizacije od (predsedničkih) izbornih ciklusa. U poslednjem delu, predstavljen je integralni osvrt na zaključke obe studije, posledice po institucionalnu strukturu, ali i ukazuje na ograničenja koja su vezana za fenomen PBC-a.

Institucionalni, politički i ekonomski kontekst srpske tranzicije⁴

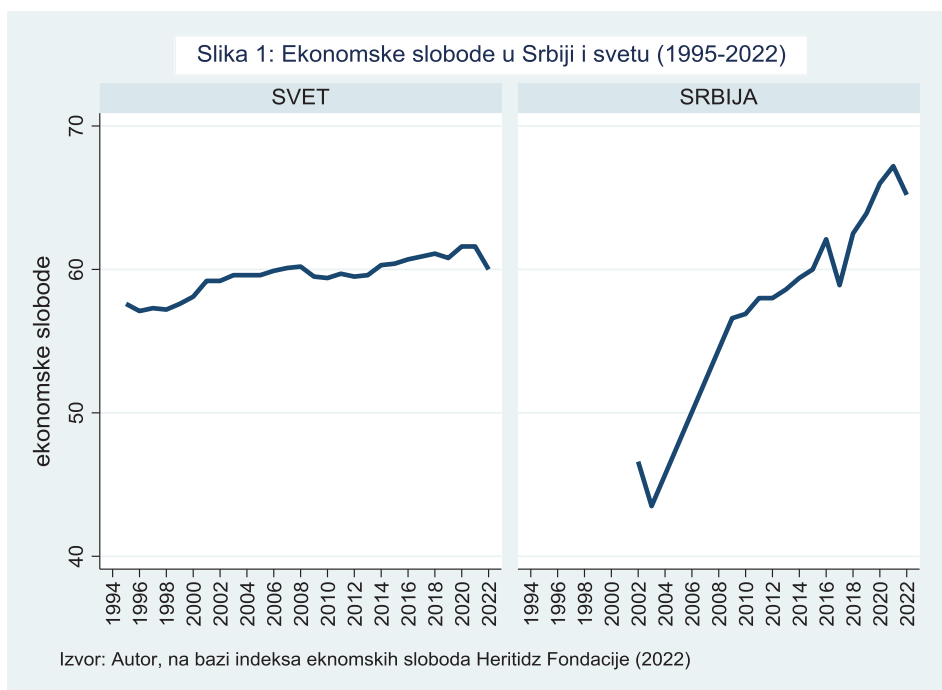
XX vek je vek diskontinuiteta u Republici Srbiji, označen čestim, dramatičnim i dalekosežnim transformacijama društvenog, ekonomskog i političkog sistema. Kao relativno nerazvijena i agrarna privreda, sa snažnim i specifičnim feudalnim nasleđem u severnim delovima jugoslovenske kraljevine, niskim nivoom urbanizacije i niskim nivoom humanog kapitala (Đurović, 1991), uz to i kao politički nestabilna i institucionalno heterogena (Benakio, 2002), Srbija je nakon I Svetskog rata postala deo Kraljevine Jugoslavije, da bih nakon dve i po decenije, nakon završetka II Svetskog rata, postala republika u socijalističkoj Jugoslaviji. Tokom skoro pola veka socijalističke države, koja je bila zasnovana na temeljno različitim konstitucionalnim i privrednim pravilima, ranih 1990-ih je došlo do političkog i ekonomskog haosa koji se završio ratnim sukobima i

⁴ Ovaj deo rada se u velikoj meri oslanja na drugo poglavlje iz Lami, E., Ivanovic, V., & Imami, D. (2022). Fiscal policy and political budget cycles in Serbia: Preliminary findings. In: G. Radosavljević & K. Borisavljević (Eds.) *Contemporary Issues in Business, Economics and Management*, 1-31. Faculty of Economics University of Kragujevac.

nastankom federalne države Jugoslavije, koju su činile Srbija i Crna Gora. Ovaj raspad je bio praćen ne samo dramatičnim promenama u ekonomskom i političkom sistemu, već i oštrim padom u ekonomskoj aktivnosti, izazvanim kako destruktivnim ekonomskim politikama, tako i vrlo nestabilnim političkim okolnostima. Nakon sukoba sa NATO, koji je kulminirao agresijom i bombardovanjem 1999. godine, Republika Srbija je nakon perioda inkrementalnih institucionalnih promena, tokom 1990-ih, ušla u period duboke, ali, ispostaviće se, i u velikoj meri neefikasne, transformacije ukupnog društvenog, političkog i ekonomskog sistema.

Neefikasnost tranzicionog procesa je višestruko uslovljena. Nasuprot relativno povoljnim političkim i ekonomskim okolnostima, kako domaćim, tako i međunarodnim, koje su bile prisutne krajem 1980-ih (Uvalić, 2007), Srbija je početak tranzicije, a koji je označila politička promena nastala pobedom Vojislava Koštunice nad Slobodanom Miloševićem na predsedničkim izborima u septembru 2000. godine, odnosno pobeda DOS-a na parlamentarnim izborima krajem iste godine, dočekala kao jedna od najsiromašnijih evropskih zemalja, sa polovinom vrednosti GDP-a iz 1989. godine. Drugim rečima, startni uslovi su bilo neuporedivo lošiji, nego što je to bio slučaj sa trenutkom u kojem je otpočela tranzicija u većini bivših socijalističkih država. Koliko je pad srpske privrede tokom 1990-ih bio veliki, ali i tranzicija duga i neuspešna, naročito je vidljivo iz činjenice da je Srbija, uz Bosnu i Hercegovinu, jedina od bivših jugoslovenskih republika koja nije dostigla nivo GDP-a iz 1989. godine (Jović, 2022). Druga grupa faktora se tiče velikog uticaja istorije i nepovoljnog nasleđa. Ono je dvostruko. S jedne strane, nasleđe formalne institucionalne strukture, a posebno autoritarnih političkih institucija, i činjenica da je Srbija spadala u zemlje za izraženijim represivnim političkim i državnim aparatom u odnosu na većinu drugih socijalističkih država (Havrylyshyn, 2006), imali su veliki uticaj na pravac i intenzitet institucionalnih promena. S druge strane, Srbija je, kao i sve ostale bivše komunističke države, imala negativan uticaj koji je dolazio i od neformalne institucionalne strukture. Naime, prepreke uspešnoj transformaciji ka tržišnoj privredi i razvoj demokratskog konstitucionalnog okvira su se sastojale, u velikoj meri, u odsustvu

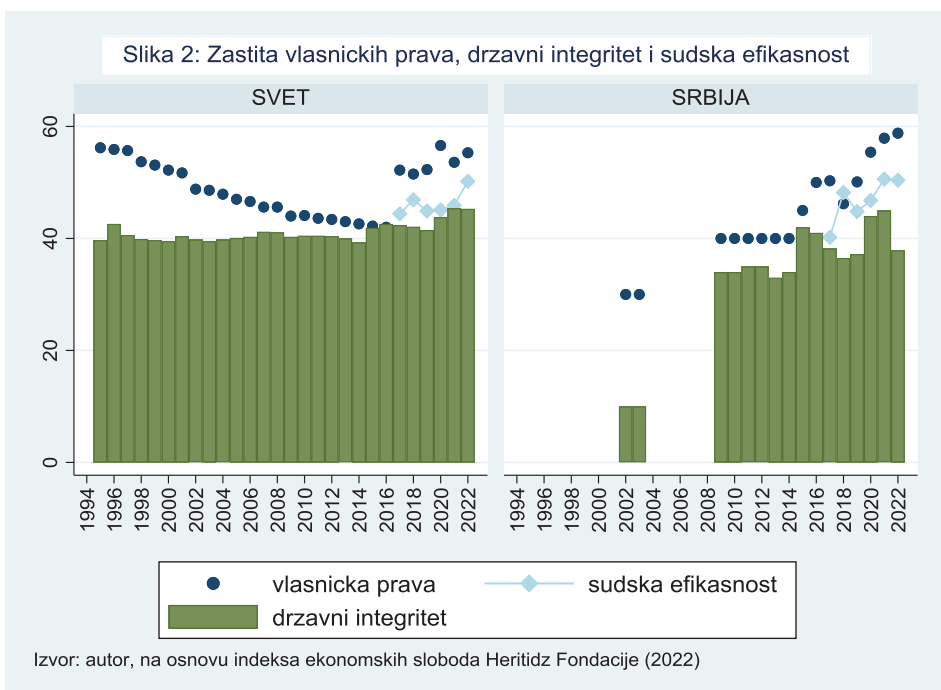
intelektualnih i kulturnih korena u klasičnom liberalizmu, a koji se zasnivaju na „*principima ličnog interesa, samodeterminacije i slobodne tržišne konkurencije*“ (Pejovich, 2003, 350) i koji se nalaze u osnovi društvenog i privrednog progresa u razvijenim zapadnim zemljama tokom poslednja dva veka.

Sam proces tranzicije je, osim neefikasnih politika, bio dodatno otežan i višestrukim endogenim i egzogenim šokovima, koji su činili kako političke, tako i privredne prepreke bržoj i efikasnijoj transformaciji. Konkretno, ubistvo premijera Zorana Đinđića (2003), raspad Državne Zajednice Srbija i Crna Gora (2006), kao i unilateralno proglašenje nezavisnosti Kosova (2008), činili su, zajedno sa ostalim faktorima (Kovačević, 2019), opšti institucionalni kontekst vrlo rezistentnim u odnosu na potrebe za dubljom transformacijom. Na ove događaje se nadovezala i globalna finansijska kriza (2009), kao i kriza suverenog duga u EU, a koja je izazvala, zajedno sa merama fiskalnog konsolidacije, tri recesije: 2009, 2012. i 2014. godine. Konačno, veliki izazovi su kreirani izbijanjem globalne pandemije

virusa COVID-19, 2019. godine, kao i ratom u Ukrajini 2021. godine.

O brzini, dubini, pa i efikasnosti institucionalne transformacije, svedoče različiti pokazatelji, a jedan od njih je predstavljen na Slikama 1 i 2. U pitanju je indeks ekonomskih sloboda (Slika 1) i ključni pokazatelji funkcionalnosti institucionalne strukture (Slika 2). O neefikasnosti institucionalnih promena i izgradnji tržišne privrede naročito govori činjenica da je Republika Srbija tek posle 16 godina transformacije uspeła da se približi prosečnim vrednostima na globalnom nivou. Osim toga, te vrednosti nisu naročito veće od globalnog proseka. Dodatno, iako je Srbija uspeła da dostigne globalni prosek, ona i dalje puno zaostaje u odnosu na razvijene privrede po ovim pokazateljima. Dodatnu karakteristiku čini i nestabilnost institucionalne strukture. Naime, ne postoji kontinuirano unapređenje performansi, već su prisutne oscilacije. To, između ostalog govori i o fragilnosti samog sistema i izazovima koji opterećuju dalji razvoj.

Kao i u slučaju indeksa ekonomskih sloboda, fundamentalne institucionalne komponente tog indeksa – vlasnička prava,

integritet države i nezavisnost sudstva, upućuju na slične zaključke. To ima i dobre i loše strane. Dobro je, jer ovi pokazatelji, koji su suštinski stubovi institucionalne strukture, nisu, u proseku, lošiji od nekih drugih komponenti indeksa ekonomskih sloboda, poput poreskih ili monetarnih sloboda, koji imaju značajno, ali, ipak, daleko manji uticaj na ekonomske performanse. Loša strana vrednosti posmatranih pokazatelja je u tome što su oni daleko od vrednosti koje bi ukazivale na postojanje institucionalne strukture koje bi generisala podsticaje za dinamičniji razvoj, i stimulisanje njenih centralnih snaga, odnosno preduzetništva i inovacija. „Pravila igre“, kako North (1990) naziva institucionalnu strukturu, u velikoj meri odstupaju od modela koji obezbeđuje efikasnost, odnosno ona nisu nedvosmisleno i jasno formulisana sa ciljem nagrađivanja produktivnog ponašanja, pojavljuju se problemi prilikom njihove implementacije i, kao takva, nisu nepristrasno i dosledno štice.

Prepreku efikasnoj institucionalnoj transformaciji čini, dominantnim delom, domen gde se „pravila igre“ kreiraju, odnosno domen političkog tržišta. Iako je proces tranzicije tekao ka postepenom uspostavljanu i izgradnji institucionalne strukture (Vladisavljević, 2019), nedvosmisleno obeležje srpske tranzicije je dominacija politike nad privredom, a što dovodi do nefunkcionalnosti samog političkog sistema, podrivanja demokratizacije i slabljenja ekonomske i političke konkurencije (Pešić, 2007). To proizvodi negativne posledice i velike gubitke u efikasnosti. Dodatno, u takvo okruženje kreira podsticaje za političke aktere koji su, u takvom okruženju, skloni manipulacijama javnih politika kako bi realizovali lične (političke) koristi. Posledica, ali i uzrok, neefikasne institucionalne strukture i njenog „zaključavanja“, jeste i široko rasprostranjena korupcija. Pritom, naponi ka njenom suzbijanju su ograničeni, a često i indukovani od strane međunarodnih institucija, pa kao takvi vrlo malo efektivni (UNDP, 2015).

Iako je na početku tranzicije izgledalo da Srbija ima (značajne) pretpostavke za uspeh, samom činjenicom da je bila u mogućnosti da izbegne greške ostalih tranzicionih zemalja, ali i nauči i usvoji prakse onih koje su bile najuspešnije, to se nije dogodilo. Ograničenja su ipak bila snažnija. Velika zavisnost od prethodnog razvoja,

negativni startni uslovi, duboke i široko rasprostranjene institucionalne neefikasnosti, uključujući nepovoljnu neformalnu institucionalnu strukturu, su odnele prevagu. Iako startni uslovi bili nepovoljni, (makar) podjednako razočaravajuće je bilo i iskustvo sa samom transformacijom. „Zarobljena“ država, slaba vladavina prava, izrazito nejednaka raspodela ekonomske i političke moći kreirali su snažne podsticaje za traganje za rentom, kreirajući neizvesnost, sa propratnim lošim ekonomskim performansama i političkom nestabilnosti.

Slabe institucije ne samo da su kreirale neefikasnosti koje su se ispoljile u rent-seeking aktivnostima (Ivanović et al., 2019) i zarobljenoj državi (Bartllet, 2021; Bartllet, 2023), već mehanizam deluje na način da takva (institucionalna) struktura privlači političke agente koji su skloni zloupotrebi javnih resursa zarad privatnih koristi (Pavlović, 2020), time narušavajući, ne samo, funkcionalnost i efikasnost institucionalne strukture, već i njeno „zaključavanje“ u neefikasnu ravnotežu. Takvi uslovi vode upotrebi javnih resursa koja je prepuštena „mašini za rasipanje para“ (Pavlović, 2016), kreirajući velike neefikasnosti i dugoročno opterećujući ekonomske performanse.

Analitički okvir: motivacija i hipoteza

Postoji nekoliko specifičnih razloga koji se nalaze u pozadini predmeta istraživanja, odnosno uticaja PBC na vođenje fiskalne politike, odnosno procesa privatizacije. Prvi motiv se tiče činjenice da je ova tema u potpunosti neistražena kada je u pitanju Republika Srbija. Izuzev nekolicine studija (videti Pavlović & Bašić, 2020; Bursać, 2021) koje Srbiju tretiraju u okviru šire panel analize (tranzicionih zemalja), pojedinačne studije na o PBC u Republici Srbiji, prema najboljem saznanju autora ne postoje. Drugi motiv se tiče dostupnosti podataka. Kvalitet podataka, kako u pogledu dostupnosti, tako i u pogledu frekvencija publikovanja, omogućavaju ekonometrijsko modeliranje. Drugim rečima, u Republici Srbiji postoji dovoljno duga serija podataka na mesečnom nivou koja omogućava primenu egzaktnih naučnih metoda. Time se, između ostalog, nedostaci koji se

pojavljuju kada su podaci raspoloživi samo na godišnjem nivou (Akhmedov & Zhuravskaya, 2004; Streb *et al.*, 2012) mogu prevazići. Osim toga, ova činjenica omogućava i veću fleksibilnost u pogledu izbora metodologije i preciznost relevantnih parametara u modelima. Konačno, motiv se sastoji u velikoj verovatnoći da je moguće doći do rezultata – s obzirom da su PBC daleko zastupljeniji u zemljama koje se nalaze na nižem nivou razvoja (Brender & Drazen, 2005; Klomp & de Haan, 2013; Pavlović & Bešić, 2019), ali videti i kakve i kolike su posledice PBC na kratkoročne i dugoročne rezultate srpske privrede.

Polazeći od definicije PBC, odnosno da PBC predstavlja „ciklične fluktuacije (u ekonomskim parametrima, prim. aut.) povezane sa dinamikom izbora“ (Dubois, 2016), ali i razumevanja institucionalnog konteksta u kojem se odvija ekonomska i politička interakcija, u ovom radu su predstavljeni nalazi dve različite studije koje pokrivaju dva različita segmenta državne aktivnosti. Iako je reč o istom fenomenu (PBC) koji se proučava u različitim domenima (fiskalna politika i privatizacija), s obzirom da je srpski institucionalni kontekst opterećen neefikasnostima, između ostalog, i široko rasprostranjenom korupcijom, osnovne pretpostavke na kojima se bazira analitički okvir, mogu biti posmatrane jedinstveno. Naime, shodno nalazima različitih istraživanja vezanih za PBC i karakteristikama institucionalnog ambijenta u Republici Srbiji, analitički okvir je konstruisan na sledeći način:

1. Konkurencija na političkom tržištu, u uslovima slabih institucija, vodi rastu korupcije (Tornell & Lane 1999; Collier & Hoeffler 2009)
2. U periodu neposredno pred izbore, „rast državne aktivnosti“ u određenom domenu (fiskalna politika, privatizacija) neophodno je posmatrati u odnosu na „normalan“ dugoročan trend
3. Rast u odgovarajućem domenu „državne aktivnosti“ je uzrokovan rastom korupcije koji je povezan sa datim domenom „državne aktivnosti“.⁵

⁵ Inicijalno, a naročito u kontekstu razvijenih zemalja, kada, usled PBC-a, dolazi do rasta državne aktivnosti, to nije posmatrano kao rezultat koruptivnih radnji, već kao rezultat

Validnost ovakvog analitičkog okvira je bazirana na činjenici da nalazi različitih studija, u zemljama sa uporedivim institucionalnim kvalitetom i nivoom razvoja, poput Indije, Rusije ili na uzorku koji obuhvata veliki broj zemalja (Potrafke, 2019), potvrđuju snažnu vezu između PBC i koruptivnih aktivnosti. S druge strane, naročito u domenu uticaja PBC na dinamiku i vrednost privatizovanih preduzeća kroz vreme, kreirana je i metodologija koja sugerise navedenu vrstu zaključaka.

Fiskalni deficit i PBC u Republici Srbiji⁶

Uticaj PBC na fiskalnu politiku je analiziran kroz uticaj PBC na kretanje fiskalnog deficita u Republici Srbiji. Pritom, fiskalna pozicija (suficit/deficit) je posmatrana na mesečnom nivou i u periodu od januara 2005. godine do februara 2022. godine. U navedenom periodu, u 69% slučajeva ili 146 meseci (od 206) je u Republici Srbiji je registrovan deficit na mesečnom nivou, dok je u preostalim 43 registrovan suficit. Relativno veliki broj meseci u kojima je registrovan suficit nije iznenađujući, s obzirom na cikličnost razlike između javnih prihoda i javnih rashoda. Ukoliko se podaci posmatraju na godišnjem nivou, Srbija je u 14 (od 17) fiskalnih godina imala fiskalni deficit. Ovaj rezultat je, s druge strane, posledica sprovođenja programa fiskalne konsolidacije i smanjivanja javnog duga.

Fiskalni deficit je izražen u milijardama dinara (RSD), a vrednosti su izražene u konstantnim dinarima korigovanjem nominalnih vrednosti indeksom potrošačkih cena. U navedenom periodu,

nastojanja onih koji imaju vlast da podsticanjem, pre svega, zaposlenosti ekspanzivnom fiskalnom politikom, dobiju široku podršku biračkog tela, usled „dobrih performansi“ privrede. I u srpskom političkom i ekonomskom kontekstu je moguće, naročito kada je u pitanju analiza uticaja PBC na budžetski deficit, posmatrati rast državne aktivnosti (makar) delom kao rezultat nastojanja da se popravljajanjem ekonomskih uslova poveća popularnost, a time i šanse za reizbor onih koji vrše vlast.

⁶ Ovaj segment rada je baziran nalazima istraživanja prikazanim u: Ivanovic, V., Lami, E., & Imami, D. (2023). Political Budget Cycles in Early Versus Regular Elections: The Case of Serbia. *Comparative Economic Studies*, 1-31 i Imami, D., Ivanovic, V., & Lami, E. (2022). Fiscal policy and political budget cycles in Serbia: Preliminary findings. In: G. Radosavljević & K. Borisavljević (Eds.) *Contemporary Issues in Business, Economics and Management*, 1-31. Faculty of Economics University of Kragujevac.

održano je 6 izbornih ciklusa za parlament Republike Srbije. Pritom, 3 izborna ciklusa su bila redovna, a u 3 slučaja su izbori bili vanredni. Termini i klasifikacija izbora su predstavljeni u Tabeli 1.

Tabela 1: Tipologija izbora u Republici Srbiji

REDOVNI IZBORI	VANREDNI IZBORI
21 januar 2007 ⁷	11 maj 2008
06 maj 2012	16 mart 2014
21 jun 2020 ⁸	24 april 2016

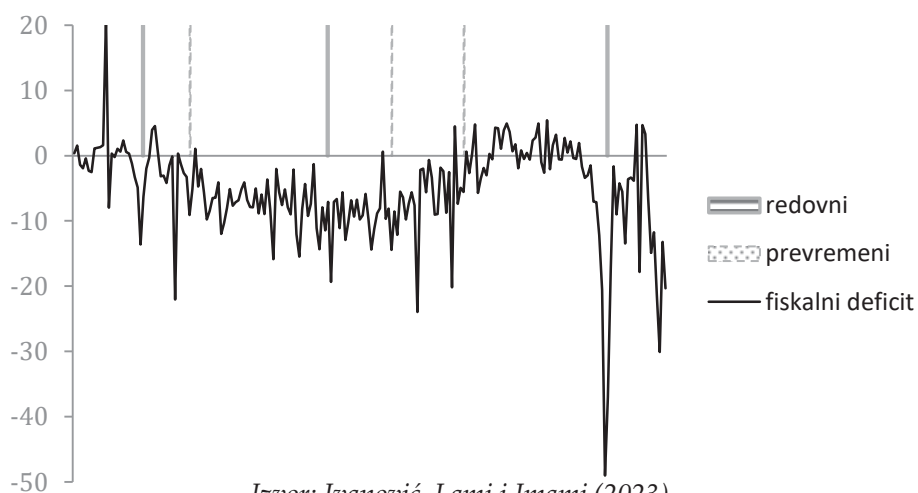
Izvor: Autor, na osnovu Ivanović, Lami & Imami (2023)

Na Slici 3 je predstavljeno kretanje fiskalne pozicije u konstantnim RSD (uz eliminisanje efekta sezonalnosti), sa naznačenim vremenskim tačkama kada su bili redovni, a kada vanredni izbori. I na osnovu vizuelizacije je uočljivo da su magnitude fiskalne pozicije, odnosno deficita, veće u slučaju redovnih u odnosu na vanredne parlamentarne izbore. Međutim, u cilju utvrđivanja egzaktnog uticaja izbora na rast fiskalnog deficita korišćena je analiza vremenskih serija, bazirana na metodologiji Boxa i Jenkinsa (1976). Dodatno, verodostojnost nalaza je proverena kako korišćenjem većeg broja kontrolnih varijabli, vremenskom transformacijom varijabli – uticaj je posmatran kako na kvartalnom, tako i na godišnjem nivou, i testiranjem kroz alternativni (OLS) model.

⁷ Izbori 2007. godine su, zapravo, raspisani nekoliko meseci pre zakonski predviđenog termina. U analizi su oni, međutim, posmatrani kao redovni. Razlog tome je što su dva velika događaja tokom 2006. godine učinila da ih ne posmatramo vanrednim. Jedan je raspad Državne Zajednice Srbija i Crna Gora, i već je u maju 2006 bilo sasvim jasno da će izbora biti. Proglašenje novog ustava Republike Srbije krajem oktobra iste godine je samo ubrzao ovu dinamiku. Iz navedenih razloga, izbori 2007 su tretirani kao redovni, jer su oni koji su vršili vlast mogli da planiraju i imali dovoljno vremena da razviju izbornu strategiju, uključujući i vođenje ekspanzivne fiskalne politike.

⁸ Originalno su izbori 2020 bili predviđeni da se održe 26. aprila, ali su zbog COVID-19 pandemije pomereni za 21. jun.

Slika 3: Fiskalni deficit (2005-2022)

Izvor: Ivanović, Lami i Imami (2023)

Rezultati analize su pokazali da se statistički signifikantni rezultati pojavljuju samo u slučaju redovnih izbora, ali ne i vanrednih. Pritom, ne samo da je (pred)izborni period praćen rastom deficita prilikom redovnih izbora, već u periodu nakon izbora dolazi do normalizacije i stabilizacije fiskalne pozicije. Iako se čak i slučaju da se ne pravi diferencijacija između različitih izbora (redovni vs. vanredni) pojavljuje signifikantan uticaj izbora na rast fiskalnog deficita, ipak je u slučaju različite tipologije izbora i diferenciranog posmatranja dva tipa izbora taj efekat daleko značajniji i veći po obimu.

Kada je reč o numeričkim vrednostima, ukoliko se posmatraju svi izbori, pogoršanje fiskalne pozicije na mesečnom nivou iznosi 2,3 milijarde RSD u 12 meseci koji prethodne izborima, u slučaju kada se procena efekata vrši na osnovu OLS modela. Prilikom primene ARMAX modela i posmatrano na kvartalnom nivou, odnosno tri meseca neposredno pred izbore, navedeni efekat iznosi 5,9 milijardi RSD. S obzirom da je prosečna vrednost fiskalnog deficita u celom uzorku 5,2 milijarde RSD, efekat je prilično veliki. On se kreće od skoro polovine njegove dugoročne „normalne“ vrednosti pa do više od 100% od ove vrednosti.

Nasuprot posmatranju uticaja svih izbora na kretanje fiskalnog

deficita, analiza uticaja samo regularnih izbora, sa podacima na mesečnom nivou, intenzitet trošenja se značajno povećava. Naime, pogoršanje fiskalne ravnoteže se kreće od 1,9 milijardi RSD na mesečnom nivou u periodu od 12 meseci pre (regularnih) izbora, u OLS postavci, do 10,2 milijarde RSD na mesečnom nivou tri meseca pre izbora, ukoliko se procena vrši na bazi ARMAX modela. Osim toga, kako se izbori približavaju, ne samo da fiskalni deficit raste, nego se ta dinamika i ubrzava.

Interesantne su i činjenice koje se tiču kretanja fiskalne pozicije u vremenskom okviru van (redovnih) izbora. Naime, dok se sa približavanjem izbora pogoršava fiskalna ravnoteža, ista ima drugačiji trend nakon izbora. Konkretno, dolazi do statistički signifikantnog poboljšanja fiskalne ravnoteže i to dva kvartala nakon izbora (procena na bazi OLS modela), odnosno 3 meseca nakon završenih regularnih izbora (procena na bazi ARMAX modela). U navedenim slučajevima dolazi do poboljšanja fiskalne pozicije u proseku za oko 4 milijarde RSD.

Rezultati analize korespondiraju institucionalnoj, političkoj i privrednoj stvarnosti u Srbiji. Brojni su i jedinstveni primeri kojima se to može ilustrovati. Na primer, misija OEBS-a u Srbiji, u svom godišnjem izveštaju iz 2020. godine navodi da u uslovima slabo razvijenih institucija, nosioci vlasti mogu lako zloupotребiti javne funkcije i partijski angažman, kreirajući uslove u kojima dolazi do izbornog uslovljenog rasta javne potrošnje (OEBS, 2020). Mehanizmi putem kojih se to realizuje su različiti. Jedan od mehanizama je rast zaposlenosti u, inače predimenzioniranom, javnom sektoru. Na primer, Srbija je bila zemlja sa najvećim javnim sektorom, nakon Belorusije, gde su zaposleni u javnom sektoru činili 46% radne snage (Radio-021, 2014). Tako visoka zaposlenost vrši veliki pritisak na budžet. Iako se Vlada Mirka Cvetkovića (2008-2012) smatrala „šampionom u partijskom zapošljavanju“, i vlade koje su došle nakon toga su sledile sličan obrazac ponašanja. Interesantan je primer RTB Bor, pre privatizacije, u kome je samo u jednom danu zaposleno 500 ljudi, odnosno 10% radne snage u kompaniji. Direktor RTB Bora je bio član vladajuće strane (Pavlović, 2016). Najnoviji primer su transferna plaćanja svim punoletnim osobama u vrednosti od 70

milijardi RSD, neposredno pred izbore u junu 2020. godine (Fiskalni Savet, 2020).

Nezavisno od mehanizma kroz koji se uticaj PBC na rast potrošnje utiče, vrlo naglašeno prisustvo, ukazuje i na, između ostalog, nizak nivo institucionalnog razvoja, a koji je prepreka dugoročnom ekonomskom rastu. Osim toga, alokativna neefikasnost kojoj vodi manipulacija javnim resursima sa ciljem dobijanja podrške birača, naročito kada je velikog obima (poput one tokom pandemije), potencijalno može kreirati nestabilnost i učiniti troškove kasnijeg prilagođavanja u cilju otklanjanja neravnoteže izuzetno visokim. Slučaj sa programom fiskalne konsolidacije započetim krajem 2014. godine na najbolji način ilustruje visoke troškove prilagođavanja i stabilizacije koji nastaju nakon perioda ekspanzivne fiskalne politike.

PBC i redistribucija vlasničkih prava: Dokazi iz dve decenije privatizacije u Srbiji⁹

Dok je pre četiri decenije vlasnička kontrola države nad preduzećima posmatrana kao „lek“ za tržišne neefikasnosti (Atkinson & Stiglitz, 1980), nakon pada komunizma državno vlasništvo je postalo sinonim za neefikasnost i loše upravljanje (Sleifer & Vishny, 1994). Međutim, redistribucija vlasničkih prava od države ka privatnom sektoru, se pokazala u značajnom broju bivših komunističkih zemalja, kao izrazito neefikasan proces. Sinonim za to je iskustvo Srbije, gde je blizu 50% privatizovanih preduzeća prestalo da postoji (Ivanović et al., 2019).

U kontekstu odnosa privatizacije i PBC postoji mali broj studija. S druge strane, ta veza je i intuitivna i očigledna: kako se izbori bliže, (egoistični) političari koriste privatizaciju oportunistički kako bi povećali svoje šanse za reizbor. Konkretno, oni nastoje da „kupovinom“ glasova (na primer, izdašnim socijalnim programima) i

⁹ Ovaj deo rada je baziran na nalazima studije: Ivanovic, V., Uberti, L. J., & Imami, D. (2023). Opportunistic privatization. https://www.carloalberto.org/wp-content/uploads/2023/04/00Opportunistic-privatization_v6.pdf

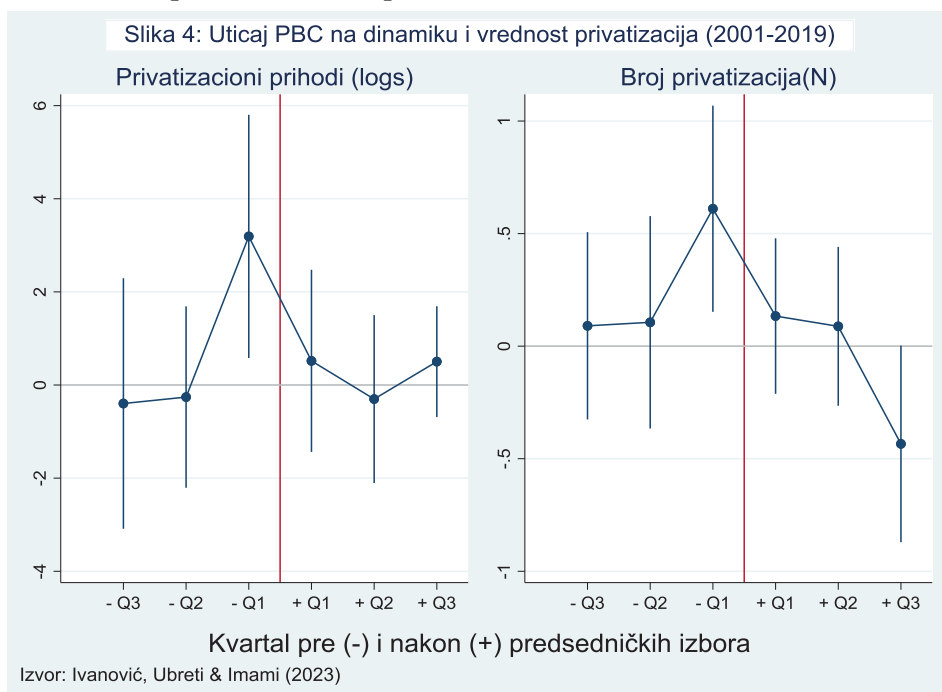
obezbeđenjem podrške interesnih grupa, povećaju verovatnoću da do reizbora i dođe. Takav rezultat je suprotnost u odnosu na inicijalnu zamisao koju je prva demokratska vlada Zorana Đinđića imala. Naime, u obraćanju srpskom parlamentu, prilikom donošenja Zakona o privatizaciji, premijer Đinđić je rekao:

„Uvaženi narodni poslanici, donošenje Zakona o privatizaciji predstavlja istorijski čin za svaki parlament, pa i ovaj naš. Doduše, mi smo već nekoliko puta u toku proteklih deset godina pokušavali da okončamo ovaj postupak. Nadam se da će ovo biti poslednji zakon o privatizaciji i da ćemo time definitivno okončati tragove ideološkog društva u kome smo dugo živeli i gde se kao prioritet nije postavljao princip efikasnosti, nego se postavljao princip prava koja proističu iz upravljanja, a koja su imala više veze sa raspodelom moći, uticaja i privilegija, nego sa pitanjem efikasnosti.“ (Zoran Đinđić, 21.06.2001.)

Proces privatizacije je bio neefikasan ne samo iz perspektive broja preduzeća koja su nastavila da postoje i razvijaju se i poslovnih rezultata koje su postizala, već i u pogledu samog trajanja. Inicijalno je bilo predviđeno da proces privatizacije bude završen do 2005. godine, ali u praksi on do danas nije do kraja realizovan. U periodu do 2019 godine 2203 preduzeća je prodato javnom aukcijom, a ostalih 126 metodom tendera, da bi pod okriljem Ministarstva privrede, koje je preuzelo nadležnost nad privatizacijom nakon gašenja Agencije za privatizaciju, tokom 2022. godine ostalo još 76 društvenih preduzeća. Društvena preduzeća su na početku procesa privatizacije stvarala 20% nacionalnog dohotka (Uvalić, 2010). Kao rezultat procesa privatizacije, manjim delom, i razvoja privatnog sektora, većim delom, udeo privatnog sektora se u periodu 2001-2011 povećao sa 40% na 60% GDP-a (Uvalić, 2013).

Kada je u pitanju politički sistem u Srbiji njega karakteriše koncentracija političke moći sa slabo razvijenim sistemom kontrole (izvršne) vlasti. Osim toga, i kao posledica komunističkog nasleđa, ali i ere Miloševića tokom 1990-ih, određujuća karakteristika srpskog političkog sistema je njegova neformalna „prezidencijalizacija“ (Spasojević, 2021). Izabrani predsednik je uvek bio i predsednik partije koja poseduje parlamentarnu većinu, sa izuzetkom mandata

Tomislava Nikolića. Predsednik je jedini neposredno izabran od strane građana, što ga čini političkim akterom sa najvećim legitimitetom. Upravo zbog ova dva razloga – lider dominantne političke grupacije i neposredni legitimitet, i uprkos tome što je njegova *de jure* definisana uloga, uglavnom, ceremonijalne prirode, on ima veliki uticaj na donošenje odluka. To je bio jedan od motiva zašto je posmatran uticaj predsedničkih, a ne parlamentarnih izbora na proces privatizacije, odnosno na dinamiku privatizacionog procesa, ali vrednost privatizacionih prihoda.

Kombinovanjem različitih metodoloških pristupa, velikog broja varijabli i različitih aspekata koji su analizirani, kao nedvosmislen zaključak se nameće da je proces privatizacije – u periodu 2011-2019 u kojem je bilo 7 izbornih ciklusa za predsednika republike, bio pod snažnim uticajem izbora. Grafička ilustracija veze između PBC i privatizacije, je predstavljena na Slici 4.

Rezultati ekonometrijske analize (Ivanović, Ubreti & Imami, 2023), sugerišu da dolazi do značajnog povećanja broja privatizacija, kao prihoda od privatizacije u kvartalu koji prethodi predsedničkim

izborima. U zavisnosti od specifikacije modela i uključivanja dodatnih varijabli, zavisi i veličina pomenutih efekata na prihode, odnosno broj privatizacija. Prema jednoj od specifikacija, broj privatizacija se u predizbornim periodima se u proseku skoro duplira – prosečan broj privatizacija u periodima pred izbore se povećava na 20,5, što je značajno odstupanje u odnosu na dugoročan trend koji iznosi 11 prodaja mesečno. Pritom, dodatnim specifikacijama, koje se odnose na uključivanje drugog i trećeg kvartala pre izbora, i tri kvartala nakon izbora, kao i testovima falsifikacije, ponovo se kao jedini statistički značajan period, sa aspekta dinamike i vrednosti realizovanih privatizacija, izdvaja prvi kvartal pre izbora.

Međutim, neefikasnost se nije ispoljila samo u domenu broja i visine privatizacionih prihoda koje značajno rastu u kvartalu pre izbora. Neefikasnosti su vidljive i ukoliko se posmatraju cene privatizovanih preduzeća. Uz kontrolu karakteristika preduzeća i industrije kojoj preduzeće pripada, karakteristika kupaca, karakteristika procesa prodaje (metoda prodaje), registrovan je veliki uticaj tri meseca koji neposredno prethode izborima na cenu privatizovanog preduzeća. U oba slučaja – i kada je u pitanju inicijalna cena i kada je u pitanju prodajna cena se pojavljuje veliki uticaj izbora na njih. Naime, firme privatizovane u ovom periodu su, u proseku, inicijalno (cena sa kojom je aukcija počinjala ili minimalna cena u slučaju tendera) imale cenu koja je za 70% niža od cene firmi koje su prodavane van ovog vremenskog okvira. Ali i konačna prodajna cena, koja je viša od inicijalne usled kompetitivne prirode privatizacionog procesa, bila u proseku za 35% niža od cene preduzeća privatizovanih u drugim vremenskim okvirima.

Ono što čini uticaj PBC na proces privatizacije posebno neefikasnim jeste dugoročna priroda neefikasnosti, odnosno navedene neefikasnosti nisu pojava koja je registrovana u trenutku privatizacije i koja nakon nekog perioda nestaje. Drugim rečima, očigledni su i dugoročni efekti odluka da se određene firme privatizuju neposredno pred izbore. Naime, u cilju indentifikacije uticaja „oportunističke“ privatizacije, procena funkcije troškova, sugeriše da su firme privatizovane u prvom kvartalu pred izbore u 2018. godini bile, u proseku, manje efikasne u odnosu na

firme privatizovane van ovog vremenskog perioda. Iako efekat nije velikog obima – firme iz predizbornog perioda su u proseku imale za 5% više troškove u odnosu na firme sa uporedivom tehnologijom, cenama inputa i nivoima proizvodnje.

Posebno velike (dugoročne) neefikasnosti se pojavljuju na nivou performansi koje su „oportunistički privatizovane“ firme ostvarile. Naime, ove firme su imale za 5% veću verovatnoću da će (do) 2018. godine bankrotirati – za njih je verovatnoća 36%, dok su šanse svih drugih, privatizovanih van prvog kvartala pred izbore, bile 31%. Dodatno, ukoliko posmatramo samo firme koje su ostale aktivne, procenom profitne funkcije firmi, firme koje su privatizovane prvi kvartal pred izbore su, u proseku, manje efikasne u generisanju profita, nego što je to slučaj sa preduzećima koja to nisu. Prosečan marginalni efekat predizborne varijable iznosi 0,330, implicirajući da su predizborno (prvi kvartal pred izbore) privatizovane firme ostvarile u proseku, u 2018. godini, za 33% niži profit nego uporedive firme privatizovane van ovog vremenskog okvira.

Prethodna analiza ukazuje na destruktivni efekat koji su politički ciklusi imali na proces privatizacije. Oni su se ogledali kako u neposrednim neefikasnostima, u vidu nižih cena koje su postizane za preduzeća, tako i dugoročnim efektima koji su se ispoljili kroz nešto nižu (troškovnu) efikasnost i značajno niže poslovne performanse u pogledu visine profita. Poseban problem je što proces redistribucije vlasničkih prava ireverzibilan, što je ostavio dugoročne posledice. Osim toga, ali ne od manjeg značaja, društveni troškovi aktivnosti aktera koji su bili uključeni u ove privatizacioni slučajeve koje je karakterisao oportunizam, ne reflektuju se samo u domenu privatizacije, već obim oportunističkog ponašanja daleko širi.

Zaključak

Sklonost nosilaca vlasti da zloupotrebom političke moći i javnih resursa slede privatne interese, iako relativno nova pretpostavka u analizi javnog izbora, nije iznenađujuća niti je moguće ignorisati. Međutim, posebno visoki troškovi PBC se pojavljuju u neefikasnom

institucionalnom okruženju. To je, između ostalog, slučaj sa Republikom Srbijom.

Međutim, kada su u pitanju različite politike, njihov dizajn pokazuje različitu prirodu. Naime, u domenu fiskalne politike, s obzirom da je izvršna vlast kreator i direktno odgovorna za trošenje budžeta, PBC se pojavljuju kao posledica parlamentarnih izbora. Međutim, ta regularnost je povezana sa redovnim izbornim ciklusima, ali ne i sa prevremeno raspisanim parlamentarnim izborima. Nikakve regularnosti nema kada su u pitanju predsednički izbori. Pritom, dve su činjenice od značaja. Jedna je da s obzirom da su sve srpske vlade, u posmatranom periodu, bile koalicionog tipa. To može voditi zaključku da je uspostavljen konsenzus sa ciljem jačanja pozicije političkih partija koje su nosilac vlasti. Takav konsenzus među političkim akterima, kada su u pitanju predsednički izbori, nije bilo moguće uspostaviti ili je bilo daleko teže uspostaviti koordinaciju u tom pogledu, s obzirom da je predsednik uvek samo član (lider) jedne političke partije. Dodatno objašnjenje se sastoji u činjenici da ovakav rezultat potvrđuje prvo pravilo o ekonomskoj ulozi države (Stigler, 1963) da „*država ne može ništa da uradi brzo*“. Drugim rečima, visok stepen rigidnosti fiskalne politike, s obzirom da je budžet, između ostalog, i zakon, omogućava strateško planiranje (u slučaju redovnih izbora), ali ne ostavlja puno prostora za izbornu manipulisanje u slučaju prevremenih (parlamentarnih) izbora.

Kada je u pitanju uticaj PBC na privatizacioni proces, pojavljuje se statistički značajan uticaj. Međutim, u ovom slučaju su predsednički izbori koji utiču na privatizacionu dinamiku, odnosno na veći broj privatizacija i visinu privatizacionih prihoda. Ovakav rezultat potvrđuje *de facto* semi-predsedničku prirodu političkog sistema u Srbiji. Drugim rečima, redistribucija vlasničkih prava (privatizacija) je u prethodne skoro dve decenije značajnim delom rezultat političkih ciklusa koji određuju *de facto* distribuciju političke moći u Republici Srbiji. Osim toga, posebno su važne dugoročne posledice na stabilnost i rast nacionalne ekonomije u slučaju manipulacije vlasničkim pravima nego što je to slučaj sa manipulacijom tradicionalnim elementima ekonomske (fiskalne) politike. To proizilazi iz činjenice da su 2018. godine oportunistički privatizovana

preduzeća beležila više troškove, da su bila izloženi bankrotu i da je profitna funkcija bila značajno niža u odnosu na preduzeća privatizovana van izbornog ciklusa.

Eliminisanje ili ublažavanje neefikasnosti koja se pojavljuje kao posledica uticaja političkih izbornih ciklusa u Republici Srbiji zahteva promenu institucionalne strukture na više načina. Jedan se tiče jačanja fundamentalnih institucionalnih pravila, u domenu vladavine zakona i uspostavljanja podele između različitih grana vlasti, čime bi, u velikoj meri, bili neutralisani podsticaji za oportunističko ponašanje. Uvođenje ograničenja na ponašanje aktera u predizbornom periodu, poput ograničenja uvedenih u Albaniji 2020. godine, bi pomoglo smanjivanju zloupotrebe javnih resursa i politika. Važan element rešenja je i nezavisnost i profesionalnost medija, s obzirom na centralnu ulogu koju informacije imaju u političkim procesima. Rast informisanosti birača bi podigao marginalne troškove upuštanja u oportunističke aktivnosti za političare. S druge strane, neophodno je kreirati i odgovarajuće specifične mehanizme koji bi bili inkorporirani u širu institucionalnu strukturu, ali tangirali specifične domene javnih politika. Pritom, oni bi morali kredibilni, tj. sprovedeni bez obzira na aktere i konkretne okolnosti. Međutim, bez promena u fundamentalnim elementima institucionalne strukture, pojedinačne promene koje bi bile usmerene na prevenciju upotrebe javnih resursa u cilju maksimizacije izbornog rezultata onih koji vrše vlast, imale bi krajnje limitiran, ako ikakav, uticaj na sprečavanje neefikasne alokacije resursa koja nastaje kao posledica PBC-a.

Literatura

1. Aidt, T., Asatryan, Z., Badalyan, L., & Heinemann, F. (2020). Vote buying or (political) business (cycles) as usual? *Review of Economics and Statistics*, 102(3), 409-425.
2. Akhmedov, A., & Zhuravskaya, E. (2004). Opportunistic political cycles: test in a young democracy setting. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(4), 1301-1338.
3. Andrikopoulos, A., Loizides, I., & Prodromidis, K. (2004). Fiscal policy and political business cycles in the EU. *European Journal of Political*

- Economy*, 20(1), 125-152.
4. Atkinson, A., Stiglitz, J. (1980). *Lectures on Public Economics*. London, MacGraw-Hill.
 5. Baleiras, R. N., & Santos, V. (2000). Behavioral and institutional determinants of political business cycles. *Public Choice*, 104(1-2), 121-147.
 6. Bartlett, W. (2021). International assistance, donor interests, and state capture in the Western Balkans. *Journal of Contemporary European Studies*, 29(2), 184-200.
 7. Bartlett, W. (2023). The performance of politically connected firms in South East Europe: state capture or business capture?. *Post-Communist Economies*, 1-17.
 8. Benakio, Đ. (2002). The lack of homogeneity of doctrine in Yugoslavia between the two world wars. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 50(3-4), 338-353.
 9. Bertrand, M., Kramarz, F., Schoar, A., & Thesmar, D. (2007). Politicians, firms and the political business cycle: Evidence from France. *Unpublished working paper*, University of Chicago, 1-40.
 10. Block, S. A. (2002). Political business cycles, democratization, and economic reform: the case of Africa. *Journal of Development economics*, 67(1), 205-228.
 11. Brender, A. and Drazen, A. (2008). How do budget deficits and economic growth affect reelection prospects? Evidence from a large panel of countries. *American Economic Review*, 98(5), 2203–20.
 12. Brender, A., & Drazen, A. (2005). Political budget cycles in new versus established democracies. *Journal of Monetary Economics*, 52(7), 1271-1295.
 13. Bursać, D. (2021). Who Spends More? Party Ideology and Public Spending in 16 Post-Socialist Countries. *Politics in Central Europe*, 17(2), 227-250.
 14. Calderón, C., & Schmidt-Hebbel, K. (2008). Business cycles and fiscal policies: The role of institutions and financial markets. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (481).
 15. Collier, P., & Hoeffler, A. (2009). Testing the neocon agenda: Democracy in resource-rich societies. *European Economic Review*, 53(3), 293-308.
 16. Davidson, L. S., Fratianni, M., & Von Hagen, J. (1990). Testing for political business cycles. *Journal of Policy Modeling*, 12(1), 35-59.

17. Dorn, F. (2021). Elections and government efficiency. *Ifo Working Paper No.* 363.
18. Drazen, A. (2000). The political business cycle after 25 years. *NBER Macroeconomics Annual*, 15, 75-117.
19. Dubois, E. (2016). Political business cycles 40 years after Nordhaus. *Public Choice*, 166, 235-259.
20. Đurović, S. (1991). O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka. *Istorija 20. veka*, (1+ 2), 170-179.
21. Fiskalni Savet (2020). Ефекти мере „100 евра пунолетним грађанима“ на неједнакост и сиромаштво. Коментар студије Међународне организације рада и Европске банке за обнову и развој. http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/2020/FS_Efekti_mere_100_evra_na_siromastvo_i_nejednakost.pdf, pristupljeno 15. novembra 2022.
22. Havrylyshyn, O. (2006). *Divergent paths in post-communist transformation. Capitalism for All or Capitalism for the Few*. Hampshire: Palgrave MacMillan.
23. Herzog, B. (2017). Does transparency mitigate the political budget cycle? *Journal of Economic Studies*, 44(5), 666-689.
24. Imami, D., Ivanovic, V., & Lami, E. (2022). Fiscal policy and political budget cycles in Serbia: Preliminary findings. In: G. Radosavljević & K. Borisavljević (Eds.) *Contemporary Issues in Business, Economics and Management*, 159-174. Faculty of Economics University of Kragujevac.
25. Imami, D., Lami, E., Zhllima, E., Gjonbalaj, M., & Pugh, G. (2020). Closer to election, more light: electricity supply and elections in a postconflict transition economy. *Post-Communist Economies*, 32(3), 376-390.
26. Ito, T., & Park, J. H. (1988). Political business cycles in the parliamentary system. *Economics Letters*, 27(3), 233-238.
27. Ivanović, V., Imami, D., and E. Lami (2023). Political budget cycles in early versus regular elections – the case of Serbia, *Comparative Economic Studies*. <https://link.springer.com/article/10.1057/s41294-023-00210-0#citeas>
28. Ivanović, V., Kufenko, V., Begović, B., Stanišić, N., & Geloso, V. (2019). Continuity under a different name: The outcome of privatisation in Serbia. *New Political Economy*, 24(2), 159-180.
29. Ivanovic, V., Lami, E., & Imami, D. (2023). Political Budget Cycles in

- Early Versus Regular Elections: The Case of Serbia. *Comparative Economic Studies*, 1-31. <https://link.springer.com/article/10.1057/s41294-023-00210-0>
30. Ivanovic, V., Uberti, L. J., & Imami, D. (2023). Opportunistic privatization. *Working Paper*, https://www.carloalberto.org/wp-content/uploads/2023/04/00Opportunistic-privatization_v6.pdf
 31. Jović, D. (2022). Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Businesses of a Fivefold Transition. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(2), 193-222.
 32. Kiyotaki, N., & Moore, J. (2019). Liquidity, business cycles, and monetary policy. *Journal of Political Economy*, 127(6), 2926-2966.
 33. Klomp, J., & De Haan, J. (2013). Political budget cycles and election outcomes. *Public Choice*, 157, 245-267.
 34. Kovačević, D. (2019). Uloga medija u slobodnim i poštenim izborima—problem „funkcionerske kampanje “u Srbiji. *CM Komunikacija i mediji*, 14(46), 153-182.
 35. Lächler, U. (1982). On political business cycles with endogenous election dates. *Journal of Public Economics*, 17(1), 111-117.
 36. Leertouwer, E., & Maier, P. (2001). Who creates political business cycles: should central banks be blamed?. *European Journal of Political Economy*, 17(3), 445-463.
 37. McCallum, B. T. (1978). The political business cycle: An empirical test. *Southern Economic Journal*, 504-515.
 38. Milani, F. (2010). Political business cycles in the new Keynesian model. *Economic Inquiry*, 48(4), 896-915.
 39. Mosley, P., & Chiripanhura, B. (2016). The African political business cycle: Varieties of experience. *The Journal of Development Studies*, 52(7), 917-932.
 40. Nordhaus, W. D. (1975). The political business cycle. *Review of Economic Studies*, 42(2), 169-190.
 41. Nordhaus, W. D., Alesina, A., & Schultze, C. L. (1989). Alternative approaches to the political business cycle. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1989(2), 1-68.
 42. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press.
 43. OSCE (2020). Parliamentary elections 21 June 2020: ODIHR special election assessment mission final report. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/3/466026.pdf>, pristupljeno 20. novembra 2022.
 44. Pavlović, D. (2016). *Mašina za rasipanje para*. Beograd: Den Graf.
 45. Pavlović, D. (2020). The political economy behind the gradual demise of

- democratic institutions in Serbia. *Southeast European and Black Sea Studies*, 20(1), 19-39.
46. Pavlović, D., & Bešić, M. (2019). Political institutions and fiscal policy: evidence from post-communist Europe. *East European Politics*, 35(2), 220-237.
47. Pejovich, S. S. (2003). Understanding the transaction costs of transition: it's the culture, stupid. *The Review of Austrian Economics*, 16(4), 347-361.
48. Pešić, V. (2007). Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji. *Republika*, 19(402-405). <http://www.republika.co.rs/402-405/17.html>
49. Potrafke, N. (2019). Electoral cycles in perceived corruption: International empirical evidence. *Journal of Comparative Economics*, 47(1), 215-224.
50. Pouchol, M. (2006). The power of large companies. In: B. Laperche et al. (Eds.) *Innovation, evolution and economic change: New ideas in the tradition of Galbraith*, 71-85. Elgar Edward Publishing.
51. Schuknecht, L. (1996). Political business cycles and fiscal policies in developing countries. *Kyklos*, 49(2), 155-170.
52. Shi, M., & Svensson, J. (2006). Political budget cycles: Do they differ across countries and why?. *Journal of Public Economics*, 90(8-9), 1367-1389.
53. Shleifer, A., Vishny, R. W. (1994). Politicians and firms. *The Quarterly Journal of Economics*,
54. Spasojević, D. (2022). Two and a Half Crises: Serbian Institutional Design as the Cause of Democratic Declines. *Political Studies Review*, 20(4), 550-563.
55. Stigler, G. (1963). The Limits of what the state can—and should—do for the economy: An argument for reducing government controls. <https://www.chicagobooth.edu/review/limits-what-state-can-and-should-do-economy>, pristupljeno 11/05/2023
56. Streb, J. M., Lema, D., Garofalo, P., & Eslava, M. (2012). Temporal aggregation in political budget cycles [with comment]. *Economía*, 13(1), 39-78.
57. Suzuki, M. (1994). Evolutionary voter sophistication and political business cycles. *Public Choice*, 81(3-4), 241-261.
58. Tornell, A., & Lane, P. R. (1999). The voracity effect. *American Economic Review*, 89(1), 22-46.
59. UNDP (2015). *Assessment of UNDP's contributions towards Good Governance in Serbia (2011- 2015)*. Final Report. Belgrade: Serbia.
60. Uvalić, M. (2010). *Serbia's Transition: Towards and Better Future?* Palgrave MacMillan, Basingstoke.
61. Uvalić, M. (2013). Why has Serbia not been a frontrunner? In: P. Hare G. Turley (Eds.) *Handbook of the Economics and Political Economy of*

Transition. 365-375. Routledge, London.

62. Uvalić, M. (2007). How Different Is Serbia?. In: Estrin, S., Kolodko, G.W., Uvalić, M. (Eds.) *Transition and Beyond. Studies in Economic Transition*, 174-190. Hampshire: Palgrave MacMillan.
63. Vladislavljević, N. (2019). *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag 21.
64. Zoran Đinđić (2001). Govor dr Zorana Đinđića u Skupštini Srbije, Predlozi zakona o privatizaciji, agenciji za privatizaciju i akcijskom fondu.
<http://zorandjindjic.org/sr/govori/premijer/govor-dr-zorana-djindjica-u-skupstini-srbije-predlozi-zakona-o-privatizaciji-agenciji-za-privatizaciju-i-akcijskom-fondu/>, pristupljeno 20. januara 2023

POLITICAL BUSINESS CYCLES IN THE REPUBLIC OF SERBIA: TWO STUDIES ONE CONCLUSION

The work of Nordhaus (1975) introduced a revolutionary change in the study of motives and behavioural patterns of political actors in power by introducing the concept of political business cycles (PBC). The research in this paper confirms the existence, clarifies its characteristics and specifics of this phenomenon in the transitional context in the Republic of Serbia in the previous two decades. The influence of political business cycles is present regardless of the observed institutional aspect: ownership transformation, construction permits or budget balance. Surprising result of research refers to a smaller and different magnitude of influence regarding fiscal policy. However, the most significant conclusion is that opportunistic PBCs are dominantly linked to presidential elections in the past two decades. It potentially reveals relatively greater importance of the informal distribution of power in the institutional structure, which is concentrated in political parties and, certainly, an insufficiently developed institutional system with numerous short-term and long-term inefficiencies that such a system generates.

Keywords: political business cycles, opportunism, institutional changes, presidential elections, parliamentary elections

REFERATI

ODRŽIVI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE U SVETLU SPROVOĐENJA AGENDE 2030

Petar Veselinović*

Marina Milanović**

Milan Stamenković***

Globalni pomak u pogledu koncepta održivog razvoja predstavlja Agenda 2030. Usvajanjem Agende o sprovođenju Ciljeva održivog razvoja do 2030. godine postignut je istorijski konsenzus u Ujedinjenim nacijama. Ova ambiciozna, razvojna agenda predstavlja viziju koja je od ključne važnosti za stvaranje preduslova za bolji i prosperitetniji, ali i bezbedniji i stabilniji svet. Usvajanjem Agende 2030, R. Srbija je izmenila tradicionalno razumevanje održivog razvoja. Agenda 2030 je u R. Srbiji postavljena kao okvir dizajniranja i kreiranja ekonomskih politika, otvoren za učešće svih zainteresovanih strana u predlaganje i donošenje strateških, planskih i političkih odluka o održivim razvojnim intervencijama. Ona je jedna od aktuelnih agendi koja treba da bude važan element različitih strateških dokumenata i da služi kao svojevrsni pokazatelj za kreatore ekonomske politike. R.Srbija je kontinuirano u procesu uspostavljanja institucionalnog okvira za praćenje ostvarenja ciljeva održivog razvoja. Cilj ovog rada je da se izvrši definisanje strateškog okvira R. Srbije u odnosu na ciljeve održivog razvoja, kao polazna osnova za implementaciju Agende 2030.

Ključne reči: Agenda 2030, održivi razvoj, ekonomska politika, strategija

Uvod

Održivi razvoj je istovremeno i cilj i sredstvo za ostvarenje ekonomskih rezultata uz minimiziranje negativnih efekata na prirodu i društvo. On je složen, višedimenzionalan koncept, koji u

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, pveselinovic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, milanovicm@kg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, m.stamenkovic@kg.ac.rs

savremenim uslovima poslovanja ima sve veći značaj i postaje centralna tema savremene nauke i prakse. Razvijao se kao racionalni odgovor čovečanstva na izazove globalne ekološke krize i prerastanje savremene civilizacije u svojstveno svetsko društvo rizika.

Održivi razvoj predstavlja integralni, ekonomski, tehnološki, socijalni i kulturni razvoj, koji je usklađen sa potrebama zaštite i unapređenja životne sredine. On predstavlja težnju da se stvori bolji svet sa izbalansiranim socijalnim, ekonomskim faktorima i faktorima zaštite životne sredine i promoviše model razvoja koji treba da poštuje ekološka ograničenja planete, princip socijalne pravde i koji je ekonomski inkluzivan, da nije fokusiran ka individualnom napretku, već ka očuvanju zajedničke budućnosti celog čovečanstva. Radi se o kompleksnom procesu, koji je izuzetno važan za dugoročni opstanak i napredak čovečanstva i koji omogućava pojedincima i zajednicama da ostvare svoje težnje i preferencije uz istovremeno očuvanje otpornosti ekonomskih, socijalnih i ekoloških sistema i bez ugrožavanja prirodnih resursa, kao osnove bezbednosti i ekonomske dobrobiti. Održivi razvoj omogućava skladniji odnos između autputa koje stvara čovek i procesa koji se odvijaju i prirodi i utiče na kreiranje povoljnijeg ambijenta za unapređenje kvaliteta života na planeti.

U cilju postizanja održivog razvoja međunarodna zajednica se već decenijama bavi ovim pitanjem. Održano je više međunarodnih konferencija, samita i drugih skupova, usvojen je niz izveštaja i strateških dokumenata o održivom razvoju, ali najveći napredak je ostvaren na godišnjem samitu 2015. godine kada je skupština Ujedinjenih nacija usvojila Rezoluciju o održivom razvoju pod nazivom: Agenda 2030 za održivi razvoj. Agenda 2030 je sveobuhvatni, univerzalni program koji je usmeren na sve države sveta. Agenda 2030, prepoznatljiva je po svojih 17 ciljeva. Ciljevi održivog razvoja prevashodno treba da doprinesu smanjenju siromaštva, kao i nejednakosti i nepravde, uz to da utiču na uzroke i minimalizuju posledice klimatskih promena.

Iza ovih 17 ciljeva nalazi se strategija kako učiniti svet boljim mestom za život, a tome bi trebalo da doprinese i 169 specifičnih ciljeva koje treba ispuniti. Za razliku od milenijumskih ciljeva,

Agenda 2030 nije fokusirana samo na zemlje u razvoju već na sve države, jer je globalna saradnja neophodna da bi se ovi ciljevi ostvarili.

Nakon što su sve članice ratifikovale Agendu 2030, sada je na pojedinačnim državama da implementiraju ciljeve održivog razvoja u svoje politike. Ne postoji obavezujući mehanizam i sve je na dobrovoljnoj bazi, pa se već sad uočava da neki predvode, dok drugi kasne sa primenom ovih ciljeva, uprkos tome što je već više od četiri godine prošlo od njihovog usvajanja. I opet je jedan od najvećih problema i prepreka novac, tj. nedostatak novca i već je sad vidljivo da je neophodno uvećati fondove koji bi pomogli ostvarivanju ciljeva održivog razvoja.

Evropska unija usvojila je ciljeve održivog razvoja i radi na njihovoj primeni. Srbija se takođe obavezala da svoje politike i delovanje uskladi sa SDG ciljevima. Za sada je urađeno mapiranje nacionalnog strateškog okvira u odnosu na ciljeve održivog razvoja, dok je u julu predstavljen Dobrovoljni nacionalni izveštaj Republike Srbije o sprovođenju Agende 2030 za održivi razvoj. Ipak ovo su samo mali koraci i ozbiljan posao tek predstoji ukoliko se žele ostvariti zacrtani ciljevi.

Problemi koji su mučili planetu na kraju prošlog milenijuma i dalje su aktuelni, uz to su se pojavili i novi, dok vremena za reagovanje ima sve manje. Da ciljevi održivog razvoja ne ostanu samo spisak lepih želja potrebna je zajednička reakcija, a pre svega razumevanje ovih ciljeva i njihove međusobne povezanosti, jer nije moguće rešavati samo jedan problem izolovano bez sagledavanja šire slike.

Iako je R. Srbija preuzela obaveze prema Ujedinjenim nacijama (UN) da svoje politike uskladi sa Ciljevima održivog razvoja održivi razvoj nije opšte prihvaćena paradigma razvoja u R. Srbiji. Zbog toga se na ciljeve održivog razvoja gleda kao na formalne obaveze prema Ujedinjenim nacijama, a ne kao na priliku da se razvijaju potencijali kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou. Kako bi se utvrdilo gde smo stigli sa implementacijom Agende 2030, neophodno je da se podrži sprovođenje i praćenje ostvarivanja ciljeva održivog razvoja na

lokalnom nivou u R. Srbiji.

Istraživanje u ovom radu je usmereno na uticaj institucionalnog aspekta na primenu i sprovođenje Agende 2030 u R. Srbiji. Cilj rada jeste da se utvrdi da li je R. Srbija uključena u savremeni koncept održivog razvoja, kao i da li postoji pozitivna korelacija između dejstva institucionalnog aspekta i implementacije Agende 2030.

Konceptualni okvir i značaj Agende 2030

Države članice Ujedinjenih nacija su na zasedanju Generalne skupštine koje je održano između 25. i 27. septembra 2015. godine u Njujorku, na sedamdesetu godišnjicu od osnivanja organizacije, usvojile dokument: Transformacija našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine. Agenda 2030 je univerzalni dokument i od država potpisnica se očekuje da sve resurse mobilišu kako bi ciljevi bili ostvareni do 2030. godine. Usvajajući ovaj dokument države su se obavezale da istovremeno rade kako na održivoj budućnosti naše planete, tako i svih generacija koje dolaze.

Agenda 2030 usmerena je na aktivnosti ka rešavanju mnogobrojnih izazova na putu transformisanja našeg sveta ka održivosti, sa posebnim naglaskom na socijalnu, ekonomsku i dimenziju zaštite životne sredine. Agenda 2030 sačinjena je kao petnaestogodišnji razvojni plan akcije koji bi trebalo da bude na snazi do 2030. godine.

Najvažniji element Agende 2030 je princip da niko nije izostavljen, koji je podjednako važan kako na nivou država, tako i unutar država, preko regiona i lokalnih samouprava, sve do svakog pojedinca, kroz koncept inkluzivnog razvoja (Vučić, 2022, 55). Agenda za održivi razvoj do 2030. godine predstavlja globalni strateški okvir za održivi razvoj kome treba da teže sve države članice i međunarodni relevantni akteri i koja pruža osnovu za viziju razvoja kao održivog prosperiteta zasnovan na socijalnom uključivanju i jednakosti, uz istovremeno očuvanje naše planete.

Slika 1: Ciljevi održivog razvoja iz Agende 2030

Izvor: <https://sdg.indikatori.rs/sr-Latn/o-ciljevima>

Konkretni zadaci Agende 2030 predstavljeni su kroz 17 ciljeva održivog razvoja i 169 dometa koji su istaknuti u ovom delu. Ciljevi održivog razvoja su: integrisani i nedeljivi, globalne prirode i univerzalno primenljivi, uzimajući u obzir različite nacionalne realnosti, kapacitete i nivoe razvoja i poštujući nacionalne politike i prioritete. Ciljevi su definisani kao aspirativni i globalni, pri čemu svaka vlada postavlja svoje nacionalne ciljeve vođene globalnim nivoom ambicija, ali uzimajući u obzir nacionalne okolnosti. Prilikom odlučivanja o ovim ciljevima, svaka zemlja se suočava sa specifičnim izazovima u postizanju održivog razvoja, i naglašavaju se posebni izazovi sa kojima se suočavaju najugroženije zemlje, a posebno afričke zemlje, najmanje razvijene zemlje, zemlje u razvoju bez izlaza na more i male ostrvske države u razvoju, kao i specifični izazove sa kojima se suočavaju zemlje sa srednjim i niskim dohotkom.

U delu Sredstva za sprovođenje i globalna partnerstva ukazuje se na Akcioni plan iz Adis Abebe koji je sastavni deo Agende 2030, u kojem su označene konkretne aktivnosti u sprovođenju Agende 2030, posebno one koje su u vezi sa neophodnim sredstvima za njeno sprovođenje. Akciona agenda Adis Abebe podržava, dopunjuje i pomaže u kontekstualizaciji sredstava za sprovođenje ciljeva Agende

2030. Oni se odnose na domaće javne resurse, domaće i međunarodno privatno poslovanje i finansije, međunarodnu razvojnu saradnju, međunarodnu trgovinu kao pokretač razvoja, održivost duga, rešavanje sistemskih pitanja i nauke, tehnologije, inovacija i izgradnje kapaciteta.

U delu Praćenje i Procena države se obavezuju da će se angažovati u sistematskom praćenju i reviziji sprovođenja Agende 2030 na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou. Snažan, dobrovoljan, efikasan, participativan, transparentan i integrisan okvir za praćenje i pregled će dati vitalni doprinos implementaciji i pomoći će zemljama da maksimiziraju i prate napredak u implementaciji ove Agende. Na nacionalnom nivou se države podstiču da što pre razviju ambiciozne nacionalne indikatore na sveukupnu implementaciju ove Agende. Takođe usmeravaju se države članice da sprovedu redovne i sveobuhvatne preglede napretka na nacionalnom i pod-nacionalnom nivou koji su predvođeni od strane zemlje. Na regionalnom nivou mogu biti izrađeni dodatni indikatori, kao pomoćni mehanizmi praćenja i procene. Naglašava se značaj saradnje regionalnih i podregionalnih organizacija i podstiču se sve države članice da identifikuju najpogodniji regionalni forum u koji će se uključiti.

Konačno, na globalnom nivou, predviđena su dva mehanizma. Prvi je izrada globalnih indikatora za praćenje i procenu koji mogu biti dopunjeni nacionalnim i regionalnim indikatorima. Drugi mehanizam, na globalnom nivou, predstavlja Politički forum na visokom nivou Ujedinjenih nacija koji, pod pokroviteljstvom Ekonomsko-socijalnog saveta, sprovodi redovne godišnje procene, na dobrovoljnoj osnovi. Glavni cilj foruma jeste razmena znanja i iskustava, uključujući primere dobrih praksi, izazove i preporuke za dalje korake. Od posebnog je značaja da će Politički forum na visokom nivou svake četvrte godine biti održan pod pokroviteljstvom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija i na taj način će se preispitati dotadašnje prakse i novi izazovi, ali i izvršiti politička ocena usaglašenosti nacionalnih politika sa Agendom 2030.

Agenda 2030 je globalni sporazum, kojim se utvrđuje univerzalni i sveobuhvatni program delovanja za sve zemlje. Prema ovoj Agendi,

aktivnosti moraju preduzimati i razvijene i zemlje u razvoju da bi zajedno doprinele postizanju globalne održivosti, pri čemu su važne akcije i jednih i drugih. Agenda 2030 ide u korist svim državama i građanima, kako onim bogatim, tako i siromašnim.

Značaj Agende 2030 je višestruk. Smatra se da nikada u istoriji Ujedinjenih nacija nije postavljen tako potpun i ambiciozan cilj i Usvajanjem Agende 2030 države članice Ujedinjenih nacija odredile su željeni pravac u kojem će se čovečanstvo kretati, istovremeno se obavezujući da će Ciljeve održivog razvoja uključiti u svoje javne politike. Nikada do sada nije postojao toliko širok politički konsenzus lidera na najvišem nivou u pogledu zajedničkog delovanja i aktivnosti koje su obuhvaćene Agendom 2030. Čak 193 države obavezale su se na globalnu akciju u cilju promocije održivog razvoja i saradnje. Najveći broj država do tada se okupio kako bi podržao platformu za transformaciju sveta.

Agenda 2030 je ograničena na period primene od 15 godina. Ovaj srednjoročni pristup u rešavanju globalnih izazova koji zahtevaju zajedničke akcije duži je od okvira definisanih u nacionalnim politikama. Većina programa koji su definisani u nacionalnim okvirima uglavnom su ograničeni na period od 4 do 5 godina. S obzirom na to da su ciljevi sadržani u Agendi 2030 postavljeni za period od 15 godina, vrlo je verovatno da većina vlada koje su trenutno na vlasti neće biti do 2030. godine. Iz tog razloga, države se ohrabruju da posvećeno rade na primeni i održivosti Agende 2030, bez obzira na političke promene koje će se sigurno odigrati u nacionalnom političkom kontekstu.

Agenda 2030 je usmerena na sve tri dimenzije održivog razvoja, koje su povezane i isprepletane i zahtevaju balans između ekonomskih i društvenih potreba ljudi i kapaciteta životne sredine. Poseban akcenat stavljen je na nekoliko izazova savremenog sveta, a to su mir, bezbednost, saradnja i solidarnost. Između mira i održivog razvoja postoji pozitivna korelacija, jer je održivi razvoj povezan sa obezbeđivanjem uslova za mir i bezbednost, ali i mir i bezbednost mogu biti ugroženi bez održivog razvoja. Takođe, saradnja i solidarnost usmerena je posebno na potrebe najsiromašnijeg i

najugroženijeg dela stanovništva (žene, devojčice, decu, mlade, osobe s invaliditetom, osobe koje žive sa HIV/AIDS, starije osobe, izbeglice i interno raseljena lica, migrante).

Pored navedenih, kao još jedan od značajnih izazova ističu se klimatske promene. Negativan uticaj klimatskih promena u velikoj meri se odražava na održivi razvoj, a posebno pogađa države koje se nalaze u nivou mora, uključujući brojne nerazvijene i male ostrvske države u razvoju. Kultura i sport su prepoznati kao važni elementi u promociji održivog razvoja. Razumevanje, tolerancija, prirodna i kulturna raznolikost, a posebno poštovanje među kulturama neophodan je činilac društvenog rasta. Pored kulture i sport ima vrlo značajnu ulogu u ostvarivanju razvoja i mira, kroz promociju tolerancije i poštovanja, zdravlja i zdravih stilova života, obrazovanja, ali i kroz osnaživanje uključenosti žena i mladih u njegove okvire.

Agenda 2030 uzima u obzir i različite opsege, segmente i stepene razvoja svake države, uvažavajući nacionalnu regulativu i prioritete. Održivi rast i razvoj se podstiču na svim nivoima, od globalnog, regionalnog, subregionalnog, do nacionalnog i lokalnog, u cilju udruživanja, zajedničkog delovanja i preduzimanja konkretnih aktivnosti. Konkretni zadaci u Agendi 2030 su definisani kao globalni. Ipak, državama je ostavljeno da definišu i preciziraju sopstvene zadatke, uzimajući u obzir nacionalne okolnosti, ali vođene ovim globalnim okvirom. Jasno je istaknuta primarna odgovornost svake države za sopstveni društveno-ekonomski razvoj, ali je, takođe, prepoznata neophodnost pružanja pomoći i podrške najugroženijim državama. Tu se pre svega misli na najmanje razvijene države, države u razvoju, države srednjeg nivoa prihoda i one u kojima postoje sukobi.

Kapaciteti održivog razvoja u R. Srbiji i Agenda 2030

Privreda R. Srbije i srpsko društvo grade aktivan odnos prema koncepciji održivog razvoja. R. Srbija aktivno sprovodi reforme u okviru procesa pristupanja Evropskoj uniji u vidu jačanja institucija, vladavine prava i održivog razvoja u skladu sa evropskim pravcima održivosti i u partnerstvu sa institucijama i državama

članicama Evropske unije. Otvaranje klastera 4 - Zelena agenda i održiva povezanost u pregovorima sa Evropskom unijom, koja sadrži poglavlje 27, koje se bavi životnom sredinom i klimatskim promenama, kao i poglavlje u oblasti transporta, energetike i transevropskih mreža predstavlja izuzetno važnu podršku naporima R. Srbije u oblasti održivog razvoja.

U realizaciji i ostvarivanju mera i zadataka održivog razvoja R. Srbije, u ekonomskoj sferi se nalaze brojni otvoreni problemi, a pre svega:

- tranzicija privrede i društva ima obeležje i karakteristike zakasnele tranzicije;
- krupni problemi u odvijanju procesa privatizacije (promene modela, sporost, otpori, problem pravilnosti);
- birokratska sporost i inertnost u društvenim promenama u svim segmentima koji su značajni za realizaciju strategije održivog razvoja;
- socijalno-ekonomski problem nezaposlenosti u dužem vremenskom periodu i nastajanje socijalnih problema na toj osnovi;
- prevelika očekivanja i zavisnost od inostranih donatora i investitora čime se stvara mentalitet preživljavanja i bespomoćnosti, umesto maksimalnog aktiviranja sopstvenih potencijala, stvaranje bazičnog socijalnog konca u realizaciji reformskih zadataka (Nikolić, Marković, Grbić, 2019, 90).

Vlada Republike Srbije je direktno učestvovala u razvoju i pisanju Agende 2030 održivog razvoja, kroz uključivanje građana, odnosno direktnim učešćem predstavnika države na globalnim forumima na kojima su definisani ciljevi održivog razvoja. R. Srbija je, zajedno sa nekoliko drugih zemalja širom sveta, bila odabrana da podrži definisanje novog programa globalnog razvoja kroz konsultovanje građana o njihovim pogledima na razvojne prioritete. Kroz nacionalnu kampanju „Srbija kakvu želim“, kao deo globalne kampanje „Svet kakav želim“, preko 250.000 građana je upoznato sa konsultativnim procesom u vezi sa periodom posle 2015. godine.

Preko 28.000 građana je dobilo priliku da učestvuje u konsultacijama bilo putem onlajn ankete i veb portala, ili kroz direktne konsultacije. Vodilo se računa da se konsultuje širok spektar stanovništva, osobe sa invaliditetom, starije osobe, žene, osobe koje žive u udaljenim seoskim sredinama, Romi, LGBT lica, raseljena lica, nezaposleni, sindikati, radnici, seljaci, novinari, deca ulice, deca sa autizmom, mladi i ostali (Vlada Republike Srbije, 2018, 3). Pored toga što su građani R. Srbije učestvovali u svetskim, ali i nacionalnim konsultacijama za određivanje prioriteta ciljeva u periodu posle 2015. godine predstavnici R. Srbije su imali vrlo aktivnu ulogu u početnoj fazi formulisanja Ciljeva održivog razvoja i teksta Agende 2030. Ovo se najpre odnosi na participaciju u radu Otvorene radne grupe čiji je osnovni zadatak poveren od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija bio da se odredi nacrt predloga Ciljeva održivog razvoja koji će kasnije činiti sastavni deo Agende 2030.

R. Srbija se obavezala da će se angažovati na ostvarenju Agende 2030. Ostvarivanje je počelo od prioritizacije i nacionalizacije ciljeva, tj. preciziranja najvažnijih sopstvenih ciljeva u skladu sa globalnim ciljevima. U narednoj tabeli su predstavljeni osam razvojnih celina, koje su međusobno povezane i dopunjavaju se, kao i pripadajući podciljevi. Celine i podciljevi su određeni na osnovu vrednosti, načela i sadržaja Agende 2030 i prilagođeni su razvojnim prilikama i izovima R. Srbije.

Za dostizanje navedenih ciljeva u R. Srbiji, imajući u vidu njihovu ambicioznost i značaj, ključna je saradnja javnog sektora, privatnog sektora, akademske zajednice, organizacija civilnog društva i građana. Odgovornost za sprovođenje Agende 2030 i ostvarivanje navedenih ciljeva ne predstavlja samo odgovornost Vlade, nego se tiče svih aktera u privrednom i društvenom životu.

Tabela 1: Prioritetne razvojne celine i potciljevi R. Srbije u ostvarivanju Agende 2030

Prioritetna celina 1: ZDRAV ŽIVOT I ZDRAVSTVENA ZAŠTITA DOSTUPNI SVIMA
1.1. Postići univerzalni obuhvat zdravstvenom zaštitom, uključujući zaštitu od finansijskog rizika, dostupnost kvalitetnih osnovnih usluga iz oblasti zdravstvene zaštite i dostupnost bezbednih, delotvornih, kvalitetnih i jeftinih osnovnih lekova i vakcina za sve
Prioritetna celina 2: DOSTOJANSTVO ZA SVE GRAĐANE I GRAĐANKE SRBIJE
2.1. Najmanje za polovinu smanjiti broj muškaraca, žena i dece svih uzrasta koji žive u bilo kom obliku siromaštva
2.2. Priminiti odgovarajuće nacionalne sisteme socijalne zaštite i mere za sve, uključujući najugroženije, i postići dovoljno veliki obuhvat siromašnih i ranjivih
2.3. Okončati svuda i sve oblike diskriminacije žena i devojčica
2.4. Prepoznati i vrednovati neplaćeno staranje i rad u domaćinstvu kroz obezbeđivanje javnih usluga, infrastrukture i politike socijalne zaštite
2.5. Progresivno postići i održati rast dohotka najsiromašnijih 40 odsto stanovništva po stopi višoj od nacionalnog proseka
Prioritetna celina 3: DOSTIZANJE EVROPSKOG NIVOVA DEMOKRATIJE, VLADAVINE PRAVA I KVALITETA INSTITUCIJA
3.1 Promovisati miroljubivo i uključujuće društvo za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi funkcionalne i odgovorne institucije na svim nivoima
Prioritetna Celina 4: KONKURENTNA PRIVREDA I PRODUKTIVNI POSLOVI
4.1. Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, stvaranje dostojanstvenih poslova, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost
4.2. Postići punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad za sve žene i muškarce, uključujući i mlade ljude i osobe sa invaliditetom, kao i jednaku platu za rad jednake vrednosti
4.3. Podići ulaganja u istraživanje i razvoj, unaprediti tehnološke kapacitete i podstaći inovacije – i to naročito u privatnom sektoru
Prioritetna celina 5: PAMETNE VEŠTINE ZA ODRŽIVI RAZVOJ I BUDUĆNOST RADA
5.1. Obezbediti da sve devojčice i dečaci završe besplatno, ravnopravno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje koje vodi ka relevantnim i delotvornim ishodima učenja
5.2: Povećanje broja mladih i odraslih koji imaju relevantne veštine, uključujući tehničke i stručne veštine, za dostojanstvene poslove i preduzetničke poduhvate
Prioritetna celina 6: ODGOVORNA I EFIKASNA UPOTREBA PRIRODNIH RESURSA
6.1. Unaprediti infrastrukturu i učiniti industrije održivim, uz veću efikasnost u korišćenju resursa i usvajanje čistih i ekološki ispravnih tehnologija i industrijskih procesa
6.2. Značajno povećati udeo obnovljive energije u energetsom miksu
6.3. Udvostručiti energetska efikasnost
6.4. Postići održivo upravljanje i efikasno korišćenje prirodnih resursa
Prioritetna celina 7: ČISTE I OTPORNE ZAJEDNICE
7.1. Do 2030. godine dostići univerzalan i jednak pristup sigurnoj i pristupačnoj vodi za piće
7.2. Unaprediti kvalitet vode smanjenjem zagađenja, eliminisati rasipanje i na najmanju moguću meru svesti ispuštanje opasnih hemikalija i materijala, prepoloviti udeo nepročišćenih otpadnih voda i značajno povećati recikliranje i bezbednu ponovnu upotrebu
7.3. Smanjiti negativan uticaj gradova na životnu sredinu meren po glavi stanovnika, sa posebnom pažnjom na kvalitet vazduha i upravljanje otpadom na opštinskom i drugim nivoima

7.4. Značajno smanjiti proizvodnju otpada kroz prevenciju, redukciju, recikliranje i ponovno korišćenje

7.5. Osnažiti otpornost i adaptivni kapacitet na opasnosti povezane sa klimatskim uslovima i prirodnim katastrofama

Prioritetna celina 8: OČUVANE PRIRODNOG I KULTURNOG NASLEĐA

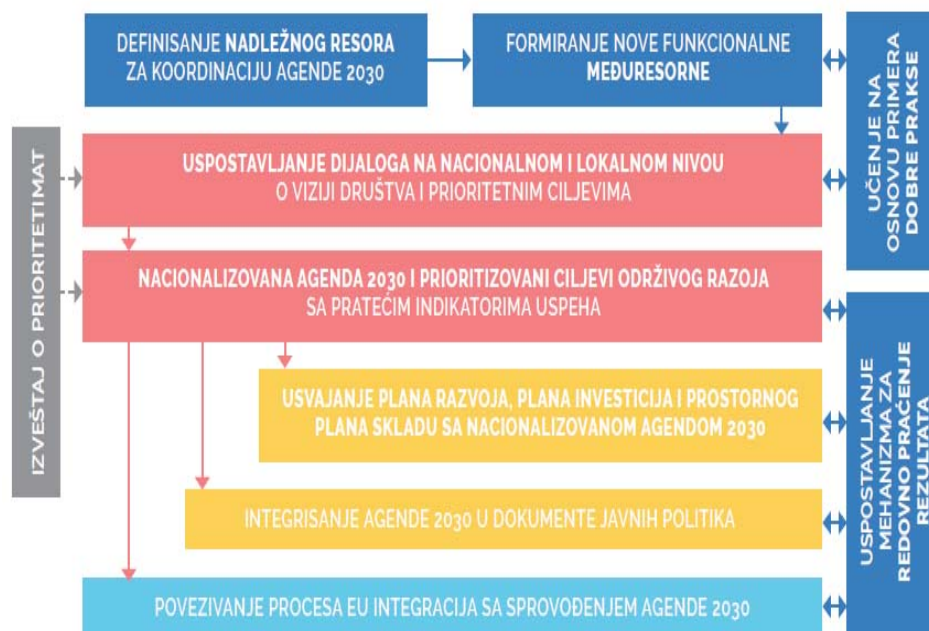
8.1. Pojačati napore da se zaštiti i očuva svetska kulturna i prirodna baština

8.2. Preduzeti hitne i značajne aktivnosti za smanjivanje degradacije prirodnih staništa, zaustaviti gubitak biodiverziteta

Izvor: Beogradska otvorena škola, (2020), Srbija 2030: razvojni prioriteti-izveštaj nedržavnog sektora, Beograd, str. 11-12.

Mapa ključnih procesa, koji bi doveli do uspešnijeg sprovođenja Agende 2030 u Srbiji je prikazana na Slici 2.

Slika 2: Mapa ključnih procesa za uspešnije sprovođenje Agende 2030 u R. Srbiji

Izvor: Beogradska poslovna škola, (2020), Srbija 2030: razvojni prioriteti-izveštaj nedržavnog sektora, Beograd, str. 16.

U R. Srbiji ne postoji poseban fond namenjen finansiranju Agende 2030. Ali u budžetu R. Srbije za 2019. godinu po prvi put su opredeljena sredstva u visini od 20 miliona dinara za sprovođenje

Agende 2030 i to kao stručna podrška radu Međuresorne grupe za sprovođenje Agende Ujedinjenih nacija o održivom razvoju do 2030 godine.

Institucionalni okvir za sprovođenje Agende 2030 u R. Srbiji

Uloga države u usklađivanju privrednog razvoja sa konceptom održivog razvoja i primeni Agende 2030 je odlučujuća u svetu pa i u R. Srbiji. Ta uloga je značajna u različitim oblicima socijalne, ekonomske, ekološke i institucionalne podrške realizacije održivog razvoja. Značaj države je presudan, pre svega u normativnom i institucionalnom uređivanju odnosa u oblasti adekvatne politike ekonomskog održivog razvoja, kao i realizaciji primene Agende 2030.

Neposredno po usvajanju Agende 2030 u sedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku, Vlada Republike Srbije je 30. decembra 2015. godine formirala Međuresornu radnu grupu za sprovođenje Agende UN o održivom razvoju do 2030. godine. Glavna uloga Multiresorne radne grupe za Ciljeve održivog razvoja je da:

- prati implementaciju Agende 2030;
- unificira i koordinira stavove nadležnih ministarstava u cilju postizanja ciljeva i podciljeva Agende i
- priprema periodične izveštaje o njenoj primeni.

Multiresorna radna grupa za sprovođenje Agende 2030 bila je sastavljena od visokih predstavnika 27 resornih ministarstava i drugih organizacija.

Radnom grupom predsedavala je ministarka bez portfelja zadužena za demografiju i populacionu politiku. Zadaci Radne grupe su:

- da, u saradnji sa nadležnim ministarstvima, prati sprovođenje Agende 2030;
- da objedini i koordinira stavove i aktivnosti svih nadležnih ministarstava povodom Agende 2030;
- da predloži proces usvajanja nacionalne strategije održivog razvoja i načine njenog finansiranja, kojom bi se objedinile sve pojedinačne strategije i harmonizovalo ostvarenje ciljeva Agende

2030 sa uslovima koje R. Srbija treba da ostvari kako bi ispunila svoje druge međunarodne obaveze i uspešno privela kraju pristupne pregovore sa Evropskom unijom;

- da predloži osnove za statističko praćenje ciljeva i podciljeva;
- da priprema periodične izveštaje o sprovođenju Agende 2030 u R. Srbiji;
- da preko Ministarstva spoljnih poslova, kontinuirano informiše Stalnog koordinatora Ujedinjenih nacija u R. Srbiji i sistem Ujedinjenih nacija o 2030 (Vlada Republike Srbije, 2915).

Fokus grupa Narodne skupštine R. Srbije za razvoj kontrolnih mehanizama za proces implementacije i nadzora nad sprovođenjem Ciljeva održivog razvoja formirana je 25. septembra 2017. godine u cilju kontrole procesa primene Agende 2030 u R. Srbiji (<https://www.mdpp.gov.rs/latinica/arhiva-aktivnosti-2017.php>).

Fokus grupa ima, pre svega, kontrolnu ulogu u procesu primene Agende 2030, ulogu u vezi s usvajanjem zakona koji omogućavaju njenu primenu, ali i pružanje podrške u čitavom ovom procesu.

Neposredno po formiranju, Fokus grupa je, u saradnji sa Odborom za spoljne poslove i Programom za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP), organizovala prvo javno slušanje u Narodnoj skupštini R. Srbije pod nazivom: *Sprovođenje Ciljeva održivog razvoja - uloga Narodne skupštine*. Na skupu je istaknuto da je cilj Fokus grupe unapređenje državnog sistema, razvoj i kvalitetniji život građana R. Srbije, kao i da će koordinisanom saradnjom sa Mešovitom radnom grupom, odborima Narodne skupštine, lokalnim organima uprave, ali i sa zemljama u regionu, kao i državama članicama Evropske unije, ovo telo aktivno raditi na ostvarenju tog cilja.

Republički zavod za statistiku ima zadatak da svojom stručnošću doprinese merenju Ciljeva održivog razvoja na profesionalan i nepristrasan način. Osnovni zadatak Republičkog zavoda za statistiku, kao nacionalne statističke institucije jeste da obezbedi podatke za praćenje Ciljeva održivog razvoja. Ovo podrazumeva identifikovanje proizvođača podataka, kao i izvora podataka koji odgovaraju indikatorima za praćenje.

Kao ključna nacionalna statistička institucija Republički zavod za statistiku ima i koordinacionu ulogu, kada su u pitanju podaci za praćenje indikatora Ciljeva održivog razvoja, a u opisu posla je i saradnja sa drugim institucijama na nacionalnom nivou. U sklopu aktivnosti Republičkog zavoda za statistiku na primeni Agende 2030 u Republici Srbiji preveden je i dokument Konferencije evropskih statističara, Mapa puta za statistiku za Ciljeve održivog razvoja, u kome je naglašeno da će Zavodi za statistiku imati ključnu ulogu u merenju dostizanja ciljeva održivog razvoja.

Uspostavljanje adekvatnog institucionalnog okvira za realizaciju ciljeva održivog razvoja, u čije sprovođenje bi se uključila sva nadležna resorna ministarstva i kancelarije, kao i predstavnici akademskih, privrednih, nevladinih, naučnih i kulturnih institucija, veoma je važan korak ka održivom razvoju. Prisutnost efektivnih, pouzdanih, odgovornih institucija je polazna osnova za ostvarivanje svih ostalih ciljeva održivog razvoja iz Agende 2030.

Za R. Srbiju je važno da svoju razvojnu politiku uskladi sa realnim potrebama i mogućnostima, pri čemu je posebno bitno reformisati institucije, jer su transparentne i efikasne institucije od fundamentalnog značaja za održivi razvoj. Zahvaljujući njihovim koncepcijama, institucijama je pripisano svojstvo fundamentalnih pokretača ekonomskog rasta. Posmatrajući kvalitet institucija u R. Srbiji, može se konstatovati da je potrebno izgraditi inkluzivne institucije koje će je voditi ka ekonomskom progresu i pospešiti proces evropskih integracija (Ostojić, 2020, 9). Samo inkluzivne institucije, kreirajući ravnopravne uslove za sve, ohrabruju tehnološka poboljšanja i ulaganje u obrazovanje, čime podstiču put za povećanje proizvodnje na održivim osnovama, koje doprinosi unapređivanju blagostanja svakog ekonomskog subjekta, što je jedan od ključnih ciljeva Agende 2030. Takve institucije omogućavaju bezbednost privatne svojine, nepristrasan pravni sistem i javne usluge koje omogućavaju ravnopravnost u razmeni i ugovaranju, kao i učešće građana u ekonomskim aktivnostima (Acemoglu, Robinson, 2010, 19-20). Inkluzivne institucije će svakako biti generatori ekonomskog rasta i održivog razvoja i obezbediti stanovništvu sigurniji i kvalitetniji

život (Petrović, Brčerević, Gligorić, 2019, 28-29).

Za postizanje navedenih ciljeva iz Agende 2030, potrebno je izgraditi savremenu i efikasnu državnu upravu, odnosno sistem institucija koje zajednički vode održivom razvoju. Poboljšanje saradnje, koordinacije i konsultacija između sektora, kao i između državne uprave i privatnog i civilnog sektora je preduslov za ostvarenje održivog razvoja. Bez jakih, osposobljenih i stabilnih institucija neće biti moguće postići željene dugoročne rezultate održivog razvoja. Izgradnja efikasnog institucionalnog okvira na svim nivoima ključni je osnov za implementaciju ciljeva održivog razvoja.

Ključna institucija koja treba da preuzme glavnu ulogu u vođenju i implementaciji politike održivog razvoja R. Srbije, iz Agende 2030, jeste Kancelarija za održivi razvoj, koja je za svoj rad odgovorna Vladi Republike Srbije (Vučić, 2022, 58). Ona priprema odluke i koordinira rad Saveta za održivi razvoj i za svoj rad je odgovorna Vladi Republike Srbije. Kancelarija za održivi razvoj treba da obavlja stručne, administrativne i operativne poslove koji su u vezi s koordinisanjem rada svih ministarstava koji su svojim delovanjem uključeni u proces ostvarivanja održivog razvoja. Kancelarija za održivi razvoj je nadležna da, u ime Vlade, sprovodi Strategiju, realizuje projekte i aktivnosti iz akcionog plana za sprovođenje Strategije, te prati dostizanje ciljeva održivog razvoja, koordiniše međuministarske grupe i saradnju organa državne uprave u podsticanju i praćenju sprovođenja održivog razvoja, informiše javnost i promovise aktivnosti u ostvarivanju održivog razvoja.

Savet za održivi razvoj je međuministarsko telo koje čine ministri nadležni za poslove zaštite životne sredine, ekonomije i regionalnog razvoja, finansija, rada i socijalne politike, telekomunikacija i informatičkog društva i nauke, kao i drugi ministri relevantnih ministarstava R. Srbije.

Pitanjem održivog razvoja, u svetlu Agende 2030, treba da se bave i: Agencija za zaštitu životne sredine, Agencija za energetske efikasnost, Institut za javno zdravlje Srbije, Republički hidrometeorološki zavod, Republički zavod za statistiku, Republički zavod za razvoj, Zavod za zaštitu prirode R. Srbije, Centar za čistiju

proizvodnju, kao i Nacionalni centar za klimatske promene. Jako je važno da između tih institucija postoji visok nivo saradnje i međusobne povezanosti, budući da održivi razvoj objedinjuje više dimenzija.

Ministarstva R. Srbije, u okviru svojih nadležnosti, Pokrajinski sekretarijati, kao i ostali organi državne uprave i lokalne vlasti, ključni su nosioci aktivnosti održivog razvoja i učestvuju u primeni Strategije.

Značajan segment institucionalne dimenzije održivog razvoja R. Srbije predstavlja i ostvarivanje održivog razvoja na lokalnom nivou. Koncept održivog razvoja na lokalnom nivou ostvaruje se preko četiri akciona polja (Veselinović, 2021, 22):

- stvaranja partnerstva,
- analize problema na osnovu potreba zajednice,
- akcionog planiranja i
- implementacije i monitoringa.

Glavna faza realizacije održivog razvoja na lokalnom nivou je donošenje plana – akciono planiranje. Strateškom akcionom planu prethode pripremne radnje: stvaranje partnerstva, razvoj vizije zajednice i analiza problema. Strateški plan sadrži detaljan opis aktivnosti koje su u njemu predviđene a odnosi se na probleme i potrebe na sistemskom planu, obezbeđujući dugoročnost procesa održivog razvoja. To znači da se u aktivnostima na ovom planu naglasak stavlja na sistemske i dugoročne promene. Pri tom, očekivani rezultati predstavljaju ključno pitanje svakog akcionog plana. Naime, očekivani rezultati (merljivi i specifični zadaci) usmeravaju resurse zajednice u ostvarivanju konkretnih zadataka i impliciraju obaveze zainteresovanih strana, ali, istovremeno, iz njih se izvode indikatori kojima se meri uspešnost preduzetih akcija i samog akcionog plana.

Po donošenju plana održivog razvoja na lokalnom nivou pristupa se njegovoj realizaciji kako bi se postavljeni ciljevi ostvarili u predviđenim vremenskim rokovima. Za uspešnu implementaciju svakog plana, a posebno Akcionog plana održivog razvoja iz Agende

2030, potrebno je uspostaviti procedure i standarde praćenja. Utvrđivanje usklađenosti postojećih procedura može se poveriti spoljnim ekspertima ali može biti izvršeno i unutar organizacije. No, ako je organizacija kao zainteresovana grupa učestvovala u participativnom procesu planiranja održivog razvoja, rastu šanse da se unutar organizacije uradi procena usklađenosti.

Poboljšanje saradnje, koordinacije i konsultacija između sektora, kao i između državne uprave i privatnog i javnog sektora preduslov je za ostvarenje održivog razvoja. Veoma je bitno objediniti i koordinirati stavove i aktivnosti svih relevantnih domaćih aktera održivog razvoja i adekvatno reagovati na spoljne izazove, kroz uključivanje u međunarodne projekte i programe posvećene održivom razvoju, vodeći računa, pre svega, o nacionalnim interesima.

Institucionalni aspekt održivog razvoja je u R. Srbiji do sada pokazao nedostatke koje bi trebalo u narednom periodu otkloniti. Pre svega, misli se na izmene u međunarodnim ugovorima u oblasti zaštite životne sredine, uvođenje novih regulativa u međunarodnom upravljanju konceptom održivosti, izbegavanje konflikta prilikom zaključivanja multilateralnih sporazuma, jačanje javno-pravnih partnerstava i mreža i nacionalnih državnih organa koje će se baviti ovom problematikom, a svakako i podizanje svesti svih građana kad je reč o pitanju održivog razvoja.

Zaključak

Ostalo je manje od deset godina da se realizuju ciljevi postavljeni u Agendi za održivi razvoj 2030. Preostali poslovi, u tom pravcu, čini se da ubedljivo nadilaze taj period. To je posebno slučaj u nedovoljno razvijenim zemljama, koje imaju problem sa obezbeđenjem neophodnih izvora finansiranja za nabavku novih tehnologija, ulaganja u infrastrukturne projekte, obezbeđenje čistije i ekološki zdravije proizvodnje.

Objektivne okolnosti, kao što su Covid 19, ratna zbivanja u Evropi i njima uslovljena energetska kriza, dodatno su usporili ove

procesu, preteći da ponište pozitivne pomake u realizaciji ciljeva održivog razvoja.

Uprkos značajnom napretku na području transparentnog izveštavanja koje bi podržalo ostvarenje ciljeva održivog razvoja, utisak je da su, u tom domenu, prisutni naponi većeg broja različitih institucija da se napravi iskorak, ali da nas nedostatak globalno koordinisanih aktivnosti, još čini dosta udaljenim od jedinstvenog konceptualnog okvira na ovom području.

Održivi razvoj je globalno opredeljenje R. Srbije, koja gradi aktivan odnos prema savremenoj koncepciji održivog razvoja što je u radu i pokazano. Glavne prednosti za održivi razvoj R. Srbije se prevashodno ogledaju u njenom dobrom geografskom položaju, kvalitetnim ljudskim resursima, rastu privatnog sektora, podizanju ugleda R. Srbije u regionu, porastu svesti o neophodnosti planiranja održivog razvoja na lokalnom nivou, visokom stepenu biološke raznovrsnosti i raznolikih prirodnih resursa, visokom stepenu kulturne infrastrukture i kulturnih vrednosti.

R. Srbiji je neophodan održiv privredni razvoj, zasnovan na porastu grupe ključnih ekonomskih pokazatelja: rast stope rasta realnog bruto domaćeg proizvoda, zaposlenosti, spoljnotrgovinske razmene, konkurentnosti i izvoza, investicija, javnih prihoda, standarda stanovništva uz smanjenje ekonomskog opterećenja po osnovu spoljnog duga, javnih rashoda, budžetskog deficita, kao i uz ostvarivanje trajne makroekonomske stabilnosti, boljeg kvaliteta života, ekološkog stanja i opšteg blagostanja društva.

Usvajanjem Agende 2030 R. Srbija je, zajedno sa ostalim državama članicama Ujedinjenih nacija, izmenila tradicionalno razumevanje održivog razvoja. Uravnoteženost društvene uključenosti, ekonomskog rasta i zaštićenosti životne sredine, kao tri ključna činioca koncepta održivog razvoja, Agenda 2030 je dopunila priključujući njihovoj punoj i neraskidivoj integrisanosti, mir kao nužnu pretpostavku i partnerstvo kao određujuću vrstu odnosa. Tako se istinska održivost danas shvata kao plod ukrštanja krajnjih ishoda delovanja sva tri integrisano uravnotežena činioca održivog razvoja za sve ljude u napredovanju ka prosperitetu postizanom u granicama

mogućnosti izdržljivosti planete putem odnosa partnerstva i u miru.

Agenda 2030 je u R. Srbiji postavljena kao okvir dizajniranja i kreiranja ekonomskih politika otvoren za učešće svih zainteresovanih u predlaganje i donošenje strateških, planskih i političkih odluka o održivim razvojnim intervencijama. Ona je jedna od agendi koja je važan element različitih strateških dokumenata i služi kao svojevrsni pokazatelj napretka za kreatore ekonomske politike.

Sagledavajući sva ograničenja, ali i brojne potencijale, R. Srbija definiše sledeća područja i pravce promena u cilju održivog razvoja društva:

- privredu zasnovanu na znanju, kao kvalitativnu odrednicu strateškog razvojnog procesa;
- strukturu i kvalitet održive ekonomije i privrednog sistema;
- način ostvarivanja i dovršetka održivih ekonomskih reformi;
- adekvatno makroekonomsko okruženje i izbor ekonomske politike;
- sistem održive proizvodnje i potrošnje;
- unapređenje sistema obrazovanja i vaspitanja;
- razvoj i unapređenje informaciono-komunikacionih tehnologija;
- održivu naučno-tehnološku politiku i sistem i
- zaštitu i unapređenje intelektualne svojine.

Sve prethodno navedeno zahteva aktivniju ulogu u realizaciji održivog razvoja, a ta uloga treba da bude izraženija kroz različite oblike socijalne, ekonomske, ekološke i institucionalne podrške realizacije održivog razvoja. Funkcija države treba da bude presudna, pre svega, u institucionalnom i normativnom uređivanju odnosa i stanju u ovoj oblasti, kao i realizaciji adekvatne politike održivog ekonomskog razvoja.

Literatura

1. Acemoglu, D. & Robinson, J. A. (2010). The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1(2).

2. Beogradska otvorena škola. (2020). *Srbija 2030: Razvojni prioriteti-izveštaj nedržavnog sektora*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
3. Chasek, S.P., Wagner, M.L., Leone, F., Lebeda, A.M. & Risse, N. (2016). *Getting to 2030: Negotiating the Post-2015 sustainable development Agenda*. Reciel Review of European Community & International Environmental Law.
4. Cieges, R., Ramanauskine, J. & Martinkus, B. (2009). The concept of sustainable development and its use for sustainable scenarios. *The economic conditions of enterprise functioning* 62(2). Kaunas: University of technology.
5. Cvetanović, S. & Despotović, D. (2015). *Kapital, održivi razvoj i ekonomska politika*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
6. Evropska komisija UN za Evropu. (2017). Mapa puta za statistiku za ciljeve održivog razvoja.
https://www.stat.gov.rs/media/3876/unece-mapa-puta-za-statistiku-za-sdg_srp-lat.pdf
7. Jovanović, S., Radukić, S. & Petrović-Ranđelović, M. (2011). *Teorijski i institucionalni okvir održivog razvoja*, Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
8. Joldžić, V. (2019). *Socijalne dimenzije održivog razvoja: teorijsko-praktični pristup*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
9. Nadoveza, B. & Pešić, H. (2020). Održivi razvoj-proizvodna snaga savremenog društva. *Održivi razvoj*, 2(1). Centar za održivi razvoj, Beograd.
10. Narodna banka Srbije. (2018). Zakon o narodnoj banci Srbije.
https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/zakoni/nbs_o_nbs.pdf
11. Narodna banka Srbije. (2023). Nadležnosti Narodne banke Srbije u oblasti statistike.
<https://nbs.rs/sr/drugi-nivo-navigacije/statistika/statistika-n/>
12. Nikolić, B., Marković, S. & Grbić, A. (2019). Privreda i održivi razvoj u nacionalnim okvirima. *Bizinfo*, 10(1). Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Odsek Visoka poslovna škola, Blace.
13. Ostojić, I. (2020). Institucionalna komponenta održivog razvoja Srbije. *Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
14. Petrović, P., Brčerević, D. & Gligorić, M. (2019). Why is Serbia an

- Economic Growth Under achiever. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2).
15. Pivašević, J. & Hafner, P. (2013). Institucionalna dimenzija održivog razvoja. *Škola biznisa*, 3-4 (2013). Novi Sad: Visoka poslovna škola strukovnih studija.
 16. Ristić, K. (2014). *Ekonomska politika održivog razvoja*. Beograd: Etnostil.
 17. United States-General Assembly. (2015). Transforming our world: The Agenda 2030 for sustainable development. New York.
 18. Veselinović, P. (2021). *Institucionalni aspekt održivog razvoja Republike Srbije*. Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
 19. Vlada Republike Srbije. (2015). Odluka o obrazovanju Međuresorne radne grupe za sprovođenje Agende Ujedinjenih nacija o održivom razvoju do 2030. godine. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije, br. 113.
 20. Vlada Republike Srbije. (2018). Republički sekretarijat za javne politike. Srbija i Agenda 2030 – Mapiranje nacionalnog strateškog okvira u odnosu na ciljeve održivog razvoja, Beograd.
 21. Vlada Republike Srbije. (2018). Zakon o budžetu Republike Srbije za 2019. godinu. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije, br. 95.
 22. Vučić, V. (2022). Srbija 2030: Agenda održivog razvoja-izazovi i ograničenja. *Horizonti menadžmenta*, I(1). Niš: Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment „Konstatin Veliki“.
 23. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
 24. <https://sdg.indikatori.rs/sr-cyrl/o-ciljevima/>

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE LIGHT IMPLEMENTATION OF THE 2030 AGENDA

The global shift in terms of the concept of sustainable development is represented by Agenda 2030. With the adoption of the Agenda on the implementation of the Sustainable Development Goals by 2030, a historic consensus was reached in the United Nations. This ambitious, development agenda represents a vision that is of key importance for creating the

preconditions for a better and more prosperous, but also safer and more stable world. By adopting the 2030 Agenda, Serbia changed the traditional understanding of sustainable development. Agenda 2030 was set in the Republic of Serbia as a framework for designing and creating economic policies, open to the participation of all interested parties in proposing and making strategic, planning and political decisions on sustainable development interventions. It is one of the current agendas that should be an important element of various strategic documents and serve as a kind of indicator for economic policy makers. The Republic of Serbia is continuously in the process of establishing an institutional framework for monitoring the achievement of sustainable development goals. The goal of this work is to define the strategic framework of the Republic of Serbia in relation to the goals of sustainable development, as a starting point for the implementation of Agenda 2030.

Keywords: Agenda 2030, sustainable development, economic policy, strategy

IMPLIKACIJE RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOBA NA PRIVREDU REPUBLIKE SRBIJE

Božidar Čakajac*

Nenad Janković**

Eskalacija rusko-ukrajinskog sukoba usporila je oporavak globalne ekonomije nakon pandemije virusa Covid 19. Izuzev pomenutih zemalja, ekonomske posledice sukoba osetile su i ostale ekonomije, uključujući i Republiku Srbiju. Pored niže stope privrednog rasta od prognozirane, problema sa inflacijom, može se postaviti pitanje da li je rusko-ukrajinski sukob negativno uticao i na domaću platno-bilansnu poziciju.

Osnovni cilj rada je da identifikuje posledice ovog sukoba na privredu Republike Srbije uopšte. Pored direktnog uticaja na smanjenje trgovinskih odnosa sa Rusijom i Ukrajinom, neophodno je ukazati i na indirektno posledice i probleme, odnosno kako se celokupna situacija odrazila na pojedine komponente platnog bilansa i da li je došlo do pogoršanja međunarodne neto investicione pozicije Republike Srbije.

Ključne reči: platni bilans, tekući račun, međunarodna neto investiciona pozicija, Republika Srbija

Uvod

Svetska privreda je tokom protekle i početkom ove decenije bila suočena sa značajnim ekonomskim izazovima. Globalna finansijska kriza iz 2008. godine ostavila je značajne posledice kako na svetsku privredu, tako i na nacionalne ekonomije. Nedugo zatim evropske ekonomije, prvenstveno članice Evrozone, bile su suočene sa ozbiljnim fiskalnim problemima. Iako se činilo da će druga polovina protekle decenije proći bez većih ekonomskih turbulencija, nastupila

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: bcakajac@gmail.com

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: njankovic@kg.ac.rs

je pandemija virusa Covid 19 koja je brojne ekonomije uvela u recesiju, praćenu porastom nezaposlenosti i smanjenjem spoljnotrgovinske razmene.

Neposredno nakon pandemije globalna privreda i nacionalne ekonomije počele su postepeni ekonomski oporavak. Većina ekonomija je uspešno izašla iz recesije ostvarujući relativno visoke stope ekonomskog rasta uz blago povećanje stopa inflacije. Kada se činilo da će globalna privreda uspeti da se oporavi od posledica pandemije, nastupio je oružani sukob u Ukrajini krajem februara 2022. godine. Iako je u početku delovalo da će sukob biti lokalnih razmera, kako je vreme proticalo neminovno se pokazalo da će ovaj oružani sukob imati globalne razmere.

Pozitivna privredna kretanja tokom 2021. godine uticala su da vodeće finansijske institucije kreiraju nešto optimističnije prognoze u pogledu privredne aktivnosti i generalno oporavka svetske privrede. Međutim, eskalacija rusko-ukrajinskog sukoba uticala je na reviziju prvobitnih projekcija. Kako je sukob sve više trajao, tako su ekonomske prognoze bile sve manje optimistične. U tom kontekstu prognoze ekonomskog rasta su bile niže od inicijalnih, dok su prognoze za inflaciju bile korigovane naviše.

Imajući u vidu činjenicu da je integrisana u globalne ekonomske tokove, razumno je bilo očekivati da će se globalna privredna kretanja odraziti i na privredu Republike Srbije. Uprkos visokoj stopi ekonomskog rasta ostvarenoj tokom 2021. godine neminovno je bilo da će privredna aktivnost beležiti znatno nižu stopu rasta tokom 2022. godine. Sa druge strane, neupitno je bilo da će se inflatorni pritisci na globalnom nivou odraziti i na Republiku Srbiju, manifestovano kroz nešto osetniji rast inflacije u poređenju sa ranijim periodima cenovne stabilnosti.

Shodno navedenom, predmet rada se bazira na sagledavanju najznačajnijih implikacija rusko-ukrajinskog sukoba na privredu Republike Srbije. Cilj rada je da se ustanovi kakve su ekonomske posledice oružanog sukoba na domaću ekonomiju, prvenstveno u pogledu najznačajnijih makroekonomskih performansi, a posebno u domenu tekućeg računa i međunarodne investicione pozicije.

Rad se sastoji iz četiri dela. U prvom delu rada prikazane su implikacije rusko-ukrajinskog sukoba na najznačajnije ekonomske performanse: stopu ekonomskog rasta, inflaciju i spoljnotrgovinsku razmenu. U drugom delu rada posmatrano je kako su se efekti oružanog sukoba odrazili na bilans tekućeg računa Srbije. U trećem delu rada analizirane su promene međunarodne investicione pozicije kako bi se utvrdilo da li je tokom oružanog sukoba došlo do dodatnog pogoršanja ukupne zaduženosti zemlje. Na kraju, u četvrtom delu rada prikazana su zaključna razmatranja.

Ekonomski efekti sukoba na privredu Srbije

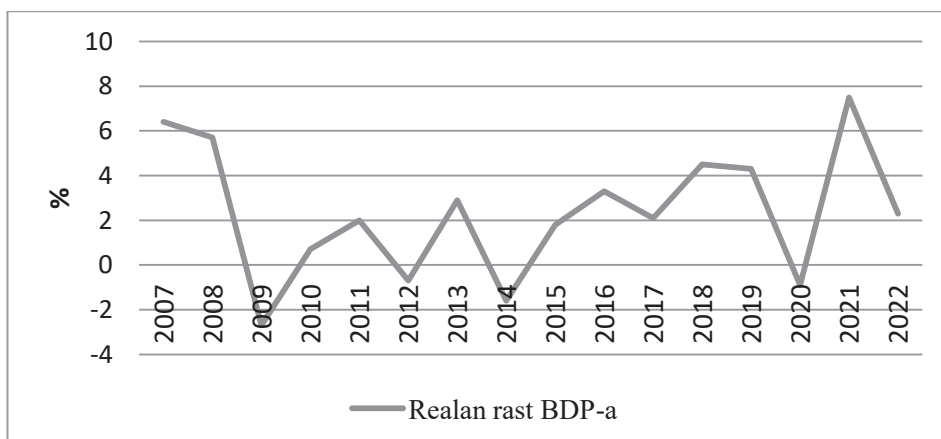
Rusko-ukrajinski oružani sukob zvanično je započeo 24.2.2022. godine. Kako se oružani sukob odvijao, postajalo je očigledno da su inicijalne projekcije vodećih finansijskih institucija u pogledu ekonomskog rasta i inflacije suviše optimistične, odnosno da će oružani sukob imati znatno ozbiljnije ekonomske efekte. U tom kontekstu, došlo je do revizije inicijalnih projekcija u pogledu ekonomskog rasta prvenstveno od strane Međunarodnog monetarnog fonda, a zatim i Svetske banke.

Posmatrajući ekonomske performanse privrede Srbije, može se istaći da je domaća ekonomija relativno dobro apsorbovala poremećaje izazvane pandemijom virusa Covid 19. Stopa ekonomskog rasta beležila je blago smanjenje, inflacija je bila pod kontrolom, dok je nastavljen trend smanjenja stope nezaposlenosti (<https://databank.worldbank.org/>). Nakon toga u 2021. godini, dolazi do dinamičnijeg rasta privredne aktivnosti tako da je posmatranu godinu privreda Srbije završila sa jednom od najviših stopa rasta u Evropi. U pogledu rasta domaće privrede tokom 2022. godine teško je bilo očekivati da će privreda Srbije ponovo zabeležiti sličnu stopu rasta kao i tokom 2021. godine.

Tokom protekle decenije stopa ekonomskog rasta Srbije značajno je oscilirala (slika 1). U 2007. godini, privreda Srbije zabeležila je relativno visoku stopu rasta bruto domaćeg proizvoda (6,4%), da bi već tokom 2009. godine ostvarena negativna stopa ekonomskog rasta usled recisionih kretanja na globalnom nivou. Posmatrajući

vremenski period između 2009. i 2015. godine privreda Srbije je beležila relativno niske i u još dva navrata negativne stope rasta. Nešto više stope rasta su ostvarene u intervalu između 2016. i 2019. godine. Kratkoročni kontinuitet u pogledu nešto viših stopa ekonomskog rasta prekinut je tokom 2020. godine usled pandemije virusa Covid 19, pri čemu je privredna aktivnost u Srbiji zabeležila manji pad u poređenju sa većinom ostalih svetskih privreda (OECD, 2021). Brz oporavak globalne i porast privredne aktivnosti na globalnom nivou pozitivno se odrazio na stopu ekonomskog rasta u 2021. godini, kada je ujedno ostvarena najviša stopa rasta u čitavom posmatranom periodu (7,5%).

Slika 1 Dinamika ekonomskog rasta

Izvor: Ministarstvo finansija (2023), Bilten javnih finansija, br. 230, str. 11-13

Posmatrajući ključne uzroke relativno niskih stopa ekonomskog rasta tokom većeg dela analiziranog perioda izvodi se zaključak da su oni brojni. Fundamentalni uzroci se pripisuju greškama ekonomske politike u pogledu sprovođenja određenih ekonomskih reformi prvenstveno u pogledu izbora odgovarajućeg modela ekonomskog rasta. Pored njih tu svakako treba napomenuti određene strukturne deformacije koje se negativno odražavaju na nivo ekonomskog rasta (Ćorović et. al. 2021). Dodatno, kao ključni limitirajući faktori ekonomskog rasta navode se i nizak kvalitet institucionalnih aranžmana prvenstveno u domenu vladavine prava i kontrole

korupcije, kao i niske i nedovoljne investicije (Petrović et. al., 2019).

Relativno visoka stopa ekonomskog rasta zabeležena tokom 2021. godine bila je osnova za nešto optimističnije prognoze u pogledu rasta privredne aktivnosti u Srbiji tokom 2022. godine (tabela 1). Inicijalne projekcije Međunarodnog monetarnog fonda iz aprila, odnosno oktobra 2022. godine predviđale su da će na kraju te godine privredni rast u Srbiji iznositi 3,5% (IMF, 2022). Zvaničnici Svetske banke su imali manje optimistične prognoze u pogledu rasta privredne aktivnosti tokom 2022. godine predviđajući stopu rasta od 3,2% (WB, 2022). Sa druge strane projekcije Narodne banke Srbije krajem 2021. godine sugerisale su da će privreda Srbije u 2022. godini rasti po stopi između 4 i 5% (NBS, 2021). Imajući u vidu činjenicu da je na kraju 2022. godine stopa ekonomskog rasta u Srbiji iznosila 2,3%, neosporno je da je rusko-ukrajinski sukob uticao ne samo na usporavanje privredne aktivnosti u Srbiji, već i na ostvarivanje nižih stopa rasta u odnosu na ranije projekcije.

Tabela 1 Projektovana i ostvarena stopa ekonomskog rasta

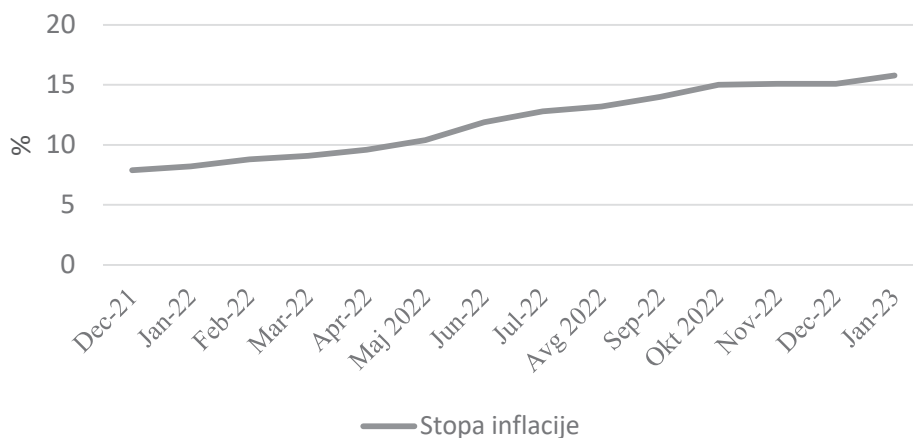
	Projekcije za 2022. godinu
Međunarodni monetarni fond	3.5%
Svetska banka	3.2%
Narodna banka Srbije	4-5%
Ostvarena stopa rasta	2,3%

Izvor: IMF, WB, NBS

Izuzev usporavanja ekonomskog rasta i oporavka globalne ekonomije nakon pandemije, rusko-ukrajinski sukob iznedrio je inflaciju kao najznačajniji globalni ekonomski problem (IMF, 2022). Neadekvatno funkcionisanje globalnih lanaca snabdevanja, porast cena energenata i primarnih poljoprivrednih proizvoda uticali su na rast inflacije kako među evropskim ekonomijama tako i na globalnom nivou (Qureshi et. al. 2022, Zhou et.al. 2023). Problemi u funkcionisanju globalnih lanaca snabdevanja dodatno su intenzivirani uvođenjem sankcija Ruskoj Federaciji nakon početka oružanog sukoba u Ukrajini. Otežane isporuke energenata iz Rusije kao najvećeg svetskog izvoznika sirove nafte i naftnih derivata uticali su na rast cena energenata. Pored porasta cena energenata, tokom 2022.

godine došlo je do značajnog povećanja cena žitarica, aluminijuma, pšenice, nikla i drugih metala od kojih su mnogi dostigli višegodišnje maksimume (Nikolić, 2023).

Slika 2 Stopa inflacije u Srbiji u 2022. godini

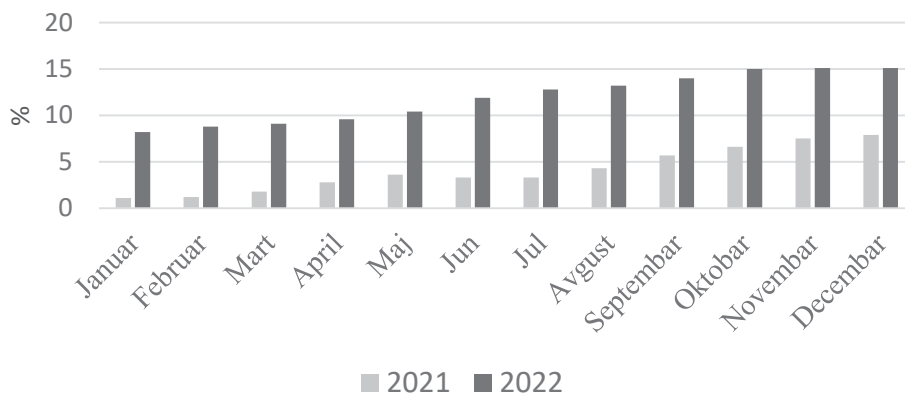
Izvor: NBS (2023), *Statistički bilten – februar, str.124.*

U globalnim okvirima posmatrano većina svetskih ekonomija se tokom 2022. godine suočila sa dvocifrenim stopama inflacije. Neke od slabije razvijenih ekonomija poput Zimbabvea, Venecuele, Libana i Sirije beležile su čak i trocifrene stope inflacije. Kada je reč o evropskim ekonomijama stopa inflacije bila je na znatno višem nivou nego prethodnih godina tako da su retke ekonomije koje su beležile jednocifrene stope inflacije (<https://www.imf.org/>). Kao mala, otvorena ekonomija, Srbija nije mogla ostati imuna na globalna kretanja. Navedeno je rezultovalo povećanjem stope inflacije koja je imala tendenciju rasta tokom čitave protekle godine (slika 2).

Sve do maja 2022. godine stopa inflacije u Srbiji još uvek je beležila jednocifrene stope, da bi od maja zaključno sa krajem protekle godine stopa inflacije bila na dvocifrenom nivou. Ujedno tokom druge polovine protekle godine stopa inflacije bila je na najvišem nivou od kada Narodna banka Srbije primenjuje inflaciono targetiranje kao oficijalni režim monetarne politike. Na kraju 2022. godine stopa inflacije iznosila je 15,1%, pri čemu je trend njenog rasta

nastavljen i početkom 2023. godine. Posmatrano po mesecima, stope inflacije bile su značajno više u poređenju sa istim periodom protekle godine (**slika 3**).

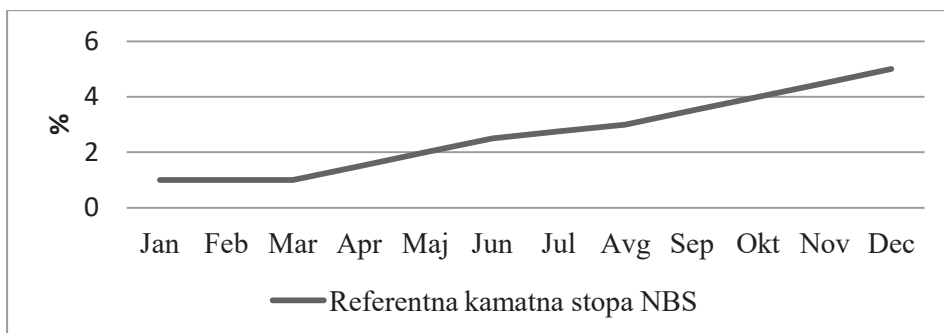
Slika 3 Mesečne stope inflacije u 2021. i 2022. godini

Izvor: NBS (2023), Statistički bilten – februar, str. 124.

Zabeležene tendencije uticale su da centralne banke na globalnom nivou počnu sa pooštrevanjem monetarne politike. Analogno tome, u Sjedinjenim Američkim Državama, osnovna kamatna stopa povećana je za 4 procentna poena tokom 2022. godine (<https://fred.stlouisfed.org/series/FEDFUNDS>), dok je na nivou Evrozone ostvareno nešto blaže povećanje kamatne stope (<https://www.ecb.europa.eu/>). Identično je uradila i Narodna banka Srbije povećavajući nivo referentne kamatne stope kao primarnog instrumenta monetarnog regulisanja. Kao što se može primetiti sa **slike 4**, tokom 2022. godine referentna kamatna stopa povećana je za 4 procentna poena. Usled daljeg rasta inflacije i nešto snažnijih inflatornih pritisaka, Narodna banka Srbije je nastavila da povećava vrednost referentne kamatne stope tokom 2023. godine, ali u nešto umerenijem stepenu, tako da je sredinom aprila referentna kamatna stopa iznosila 6% (<https://www.nbs.rs/sr/indeks/>).

Slika 4 Referentna kamatna stopa Narodne banke Srbije u 2022. godini

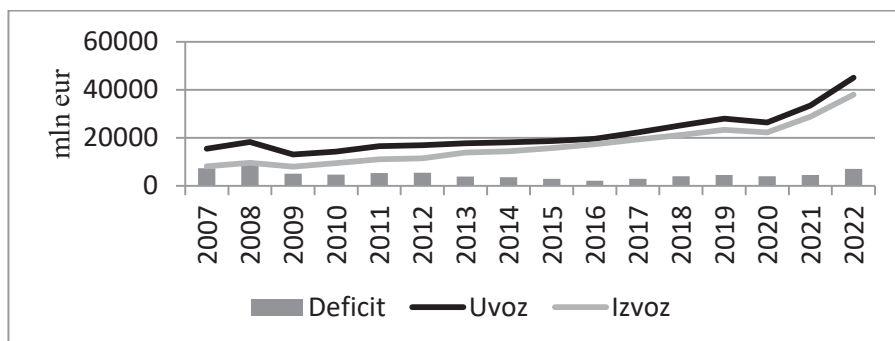
Izvor: NBS (2023), Statistički bilten – februar, str. 72.

Energetska kriza prouzrokovana rusko-ukrajinskim sukobom doprinela je ne samo povećanju inflacije već i pogoršanju odnosa razmene. Navedeno je posebno bilo izraženo u slučaju zemalja koje su neto uvoznici energenata među kojima je i Republika Srbija. Prema podacima za 2020. godinu privreda Srbije je visoko uvozno zavisna od energenata i to primarno iz Ruske Federacije. U procentualnom smislu posmatrano, domaća privreda 75% potrebne količine sirove nafte dobija iz uvoza, dok svega jednu četvrtinu zadovoljava domaća proizvodnja (NALED, 2022, 7). Uprkos globalnim tendencijama u pogledu smanjenja energetske zavisnosti od Ruske Federacije, Rusija je i dalje ostala jedan od vodećih snabdevača domaćeg tržišta kada su u pitanju sirova nafta i mineralna goriva (WTO, 2023, 8). Analogno tome, porast cena energenata i inflacije na globalnom nivou uticao je da uvoz raste znatno brže od izvoza u 2022. godini.

Posmatrajući **sliku 5** na kojoj je prikazana spoljnotrgovinska razmena roba i usluga može se uočiti da se privreda Srbije odlikuje kontinuiranim prisustvom deficita. Trend smanjenja deficita spoljnotrgovinske razmene ostvaren je u periodu između 2012. i 2017. godine nakon čega ponovo dolazi do povećanja deficita u spoljnotrgovinskoj razmeni. Konkretno posmatrano u 2022. godini je ostvaren deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni roba i usluga nešto iznad 7 milijardi evra što je predstavljalo najvišu vrednost deficita još od 2008. godine. U poređenju sa 2021. godinom vrednost deficita

spoljnotrgovinske razmene povećana je za 3,4 milijarde evra.

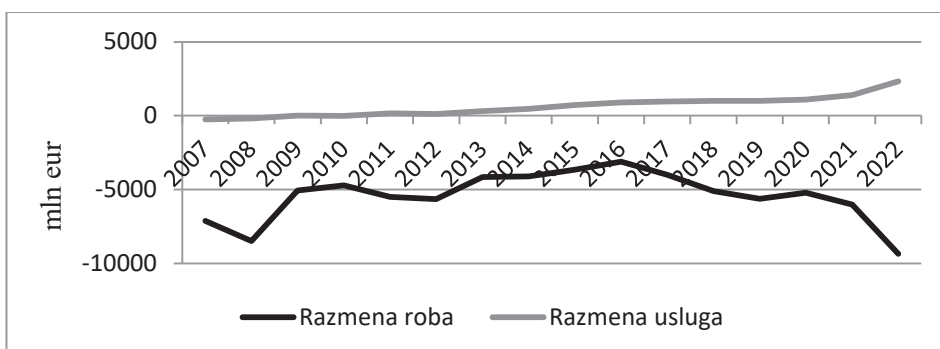
Slika 5 Spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

Uprkos značajnom rastu u razmeni usluga koji je prvi put tokom 2022. godine premašio iznos od 2 milijarde evra, došlo je do pogoršanja u spoljnotrgovinskoj razmeni što je posledica znatno bržeg rasta deficita robne razmene. Posmatrajući **sliku 6** može se primetiti da je deficit robne razmene u 2022. godini bio na najvišem nivou tokom čitavog posmatranog perioda. U poređenju sa 2021. godinom ostvareno je povećanje deficita robne razmene za nešto više od 3,3 milijarde evra, što je bilo znatno više u poređenju sa rastom suficita u razmeni usluga (918 miliona evra) u istom periodu.

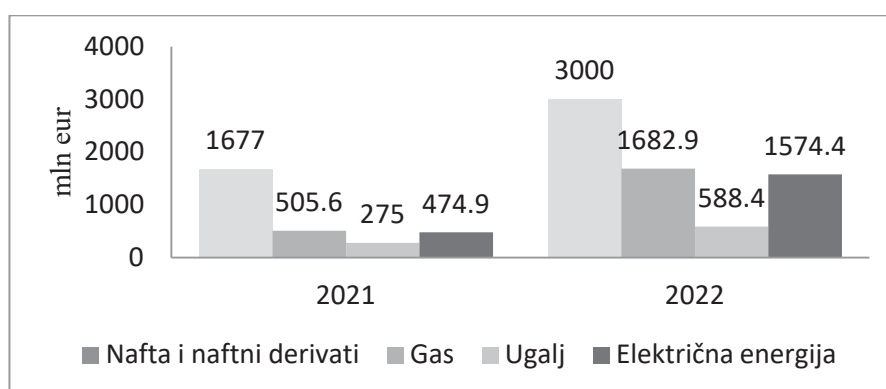
Slika 6 Razmena roba i usluga

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

Porastu deficita robne razmene u najvećoj meri je doprinelo povećanje uvoza energenata (u 2022. godini uvoz energenata je bio za 3,9 milijardi evra veći nego u prethodnoj godini). Takođe, povećanju deficita robne razmene doprineo je nešto viši rast uvoza intermedijarnih i kapitalnih proizvoda kao i rast uvoza potrošnih dobara (NBS, 2023, 43). Konkretno posmatrajući uvoz energenata, prisutno je povećanje vrednosti uvoza kod najznačajnijih kategorija: nafta i naftni derivati, gas, uglj i električna energija (slika 7).

Slika 7 Uvoz energenata u 2021. i 2022. godini

Izvor: NBS (2023), Izveštaj o inflaciji – februar, str. 43.

U poređenju sa 2021. godinom, tokom 2022. godine vrednost uvoza nafte i naftnih derivata povećana je skoro dva puta. U istom periodu uvoz gasa bio je preko 3 puta veći, a isti slučaj je i sa uvozom električne energije. Kada je reč o uvozu uglja, na kraju 2022. godine vrednost uvoza je premašivala pola milijarde evra, što je takođe bilo dva puta više u poređenju sa 2021. godinom. Važno je napomenuti da je ovako snažan rast vrednosti uvoza energenata primarno nastao kao rezultat povećanja cena energenata na svetskom tržištu.

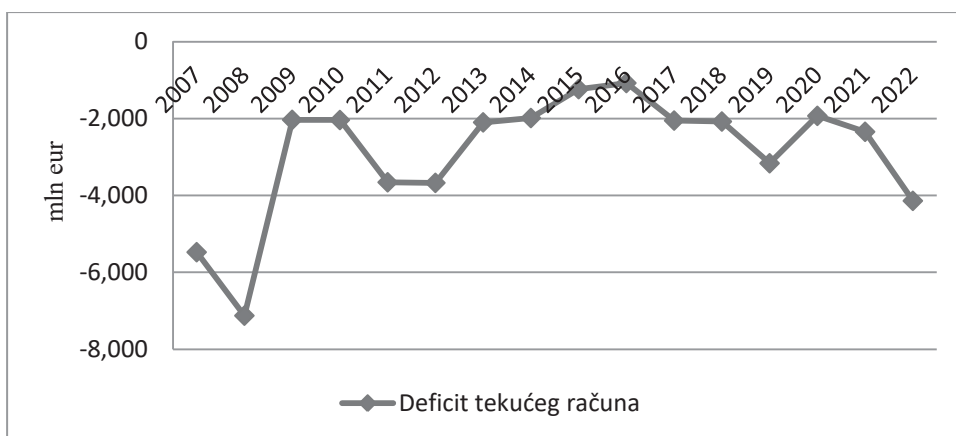
Implikacije na tekući račun

Rusko-ukrajinski oružani sukob, uz efekte pandemije virusa COVID 19, u velikoj meri je uticao na promene tekućih računa nacionalnih ekonomija. Porast cena energenata, hrane i drugih roba kao rezultat rusko-ukrajinskog oružanog sukoba odrazio se na

povećanje dispariteta između suficita i deficita tekućih računa na globalnom nivou (IMF, 2022). Preciznije rečeno konflikt je doprineo povećanju suficita tekućih računa kod zemalja sa tradicionalno najvišim suficitima tekućih računa na globalnom nivou (Kina, Nemačka, Holandija, Japan), dok je istovremeno uticao na povećanje deficita zemalja sa tradicionalno visokim deficitima tekućeg računa (SAD, Velika Britanija i dr).

Analogno tome, rusko-ukrajinski oružani sukob proizveo je značajne implikacije na tekući račun Republike Srbije (slika 8). Tokom 2022. godine došlo je do porasta deficita tekućeg računa koji je bio na najvišem nivou još od 2008. godine. Tendencije smanjenja deficita tekućeg računa ostvarene u periodu između 2012. i 2016. godine prekinute su tokom 2017. godine kada ponovo nastupa trend rasta deficita tekućeg računa, koji je trajao zaključno sa 2019. godinom. Kratkoročni pozitivni efekti u pogledu smanjenja deficita tekućeg računa ostvareni tokom 2020. godine bivaju prekinuti već naredne godine kada deficit tekućeg računa beleži ponovni rast, koji je nastavljen i tokom 2022. godine. U 2022. godini vrednost deficita tekućeg računa iznosila je nešto iznad 4,1 milijarde evra što je gotovo dva puta više u poređenju sa vrednošću deficita u 2021. godini.

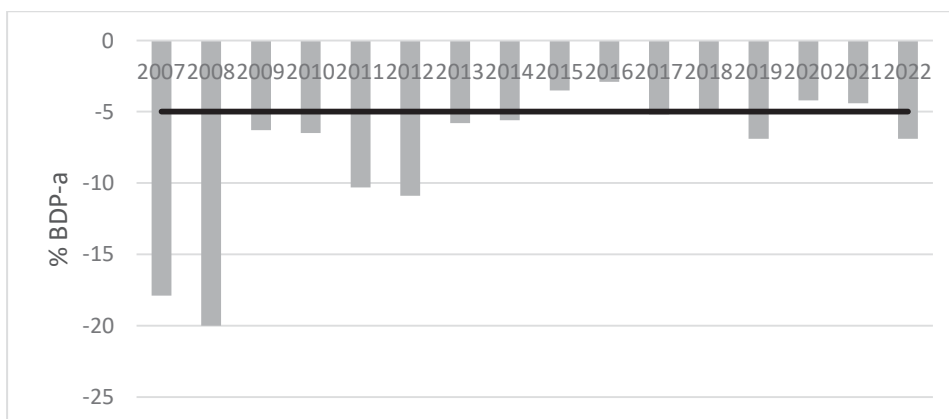
Slika 8 Deficit tekućeg računa

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

Izuzev pogoršanja salda tekućeg računa rusko-ukrajinski oružani sukob proizveo je negativne implikacije na održivost deficita tekućeg računa (slika 9). Zaključci o održivosti deficita tekućeg računa pretežno se formulišu posmatranjem učešća deficita u bruto domaćem proizvodu, pri čemu se održivim smatra deficit do 5% bruto domaćeg proizvoda. Imajući u vidu činjenicu da je tokom 2022. godine deficit tekućeg računa beležio brži rast u poređenju sa rastom bruto domaćeg proizvoda, po tom osnovu je došlo nešto većeg učešća deficita u bruto domaćem proizvodu. Konkretno posmatrano, udeo deficita u tekućem računu na kraju 2022. godine iznosio je 6,9% što je za 2,5% više u odnosu na prethodnu godinu.

Slika 9 Održivost deficita tekućeg računa

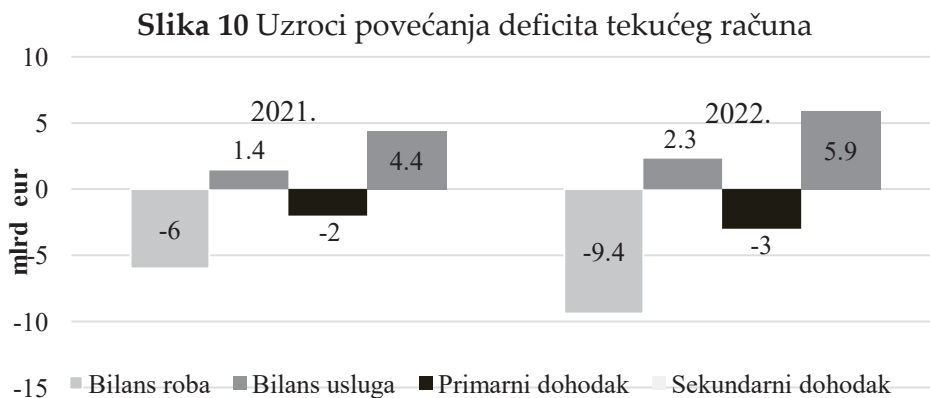

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

Identifikovanje ključnih uzroka povećanja deficita tekućeg računa tokom 2022. godine može se izvršiti ukoliko se izvrši dekompozicija tekućeg računa. Po tom osnovu, kao ključni generatori deficita mogu se izdvojiti bilans roba i račun primarnog dohotka. Sa druge strane, tradicionalno suficitarna komponenta tekućeg računa je bilans sekundarnog dohotka, koji uz suficite računa usluga značajno doprinosi neutralisanju prisutnog deficita. Poredeći vrednosti deficitarnih i suficitarnih komponenti tekućeg računa u 2022. i 2021. godini, može se ustanoviti da su deficitarne komponente beležile brži rast u odnosu na rast suficita suficitarnih komponenti. Preciznije

rečeno deficit bilansa roba i računa primarnog dohotka bio je veći za 4,4 milijarde evra u poređenju sa 2021. godinom, dok je porast suficita bilansa usluga i računa sekundarnog dohotka iznosio 2,4 milijarde evra (slika 10).

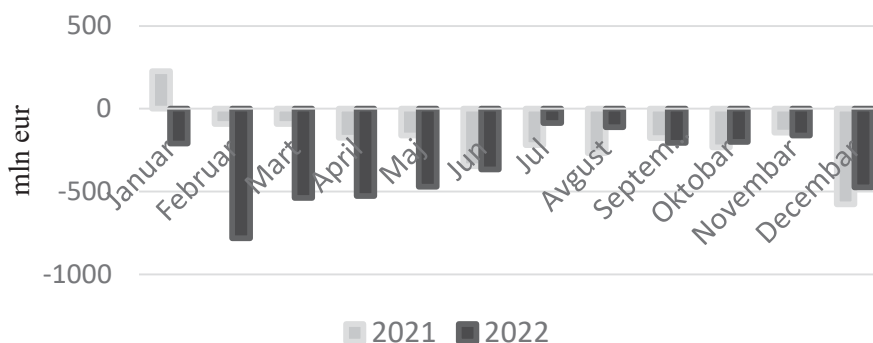
Pored iznosa deficita tekućeg računa, možemo zaključiti da zabrinjava i struktura tog deficita. Po održivost deficita tekućeg računa veći problem predstavlja veliki spoljnotrgovinski deficit (što i jeste slučaj kod nas), nego eventualni deficit u podbilansu dohotka. Veliki spoljnotrgovinski deficit u dužem vremenskom periodu ukazuje na to da zemlja ima određene strukturne probleme i manjak konkurentnosti što može zahtevati primenu značajnijih i dugotrajnijih ekonomskih mera u narednom periodu (Dugalić et.al, 2023, 127).

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

Sa aspekta vremenskog roka, najizraženiji rast deficita tekućeg računa bio je zabeležen tokom prve polovine 2022. godine. U poređenju sa istim periodom prethodne godine, ostvareni su viši nivoi deficita u svim mesecima. Nešto slabiji tempo rasta deficita tekućeg računa biva zabeležen u drugoj polovini 2022. godine kada su nivoi deficita bili u svim mesecima (izuzev septembra) niži u poređenju sa prethodnom godinom (slika 11).

Slika 11 Deficit tekućeg računa po mesecima, 2021. i 2022. godina

Izvor: Narodna banka Srbije, (2007-2022), https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/

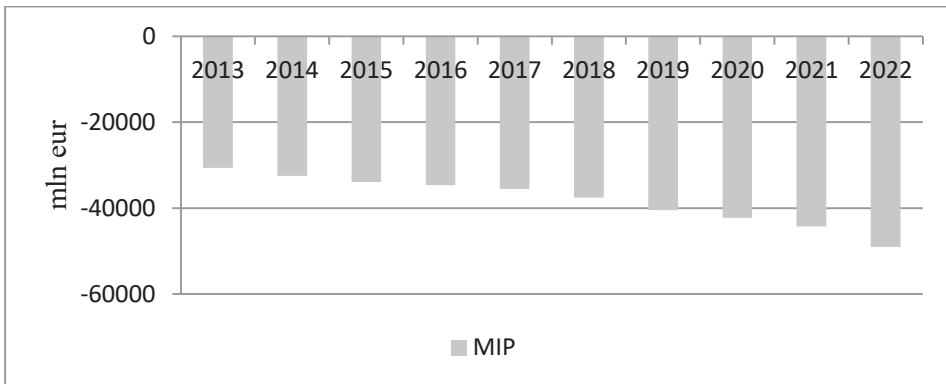
Republika Srbija kao neto dužnik

Međunarodna investiciona pozicija zemlje predstavlja veoma značajan indikator ekonomskih odnosa sa inostranstvom koji registruje sva dugovanja i potraživanja prema inostranstvu (Todorović&Marković, 2013, 166). U zavisnosti od odnosa imovine i obaveza odnosno dugovanja i potraživanja nacionalna ekonomija može biti neto dužnik ili neto poverilac prema inostranstvu (Dugalić et.al, 2023, 127). Zemlje koje svoj ekonomski razvoj u velikoj meri baziraju na prilivu stranih direktnih, portfolio i ostalih investicija najčešće se nalaze u stanju neto dužnika prema inostranstvu što se odražava na negativnu vrednost međunarodne investicione pozicije. Takav je slučaj sa Republikom Srbijom što se može uočiti sa slike 12 na kojoj je prikazana vrednost međunarodne investicione pozicije.

Kao što se može primetiti u posmatranom periodu je ostvareno kontinuirano pogoršanje međunarodne investicione pozicije Srbije. U apsolutnom iznosu posmatrano, za proteklih deset godina međunarodna investiciona pozicija zemlje pogoršana je za približno 20 milijardi evra. Na kraju 2022. godine vrednost međunarodne investicione pozicije Srbije kao neto dužnika iznosila je nešto više od 49 milijardi evra, što je za približno 5 milijardi evra više u poređenju sa 2021. godinom. Interesantno je primetiti da je tokom 2022. godine

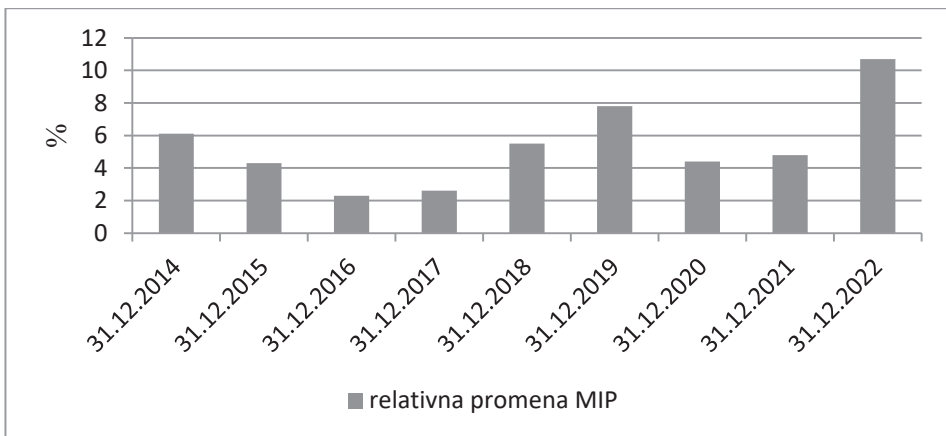
ostvareno značajnije pogoršanje međunarodne investicione pozicije u poređenju sa ranijim periodima, a posebno sa periodom pandemije virusa COVID 19 u okviru koga je međunarodna investiciona pozicija zemlje pogoršana za 2 milijarde evra.

Slika 12 Međunarodna investiciona pozicija Srbije

Izvor: NBS (2023), Statistički bilten – februar, str. 106-107

Slika 13 Relativna promena međunarodne investicione pozicije Srbije

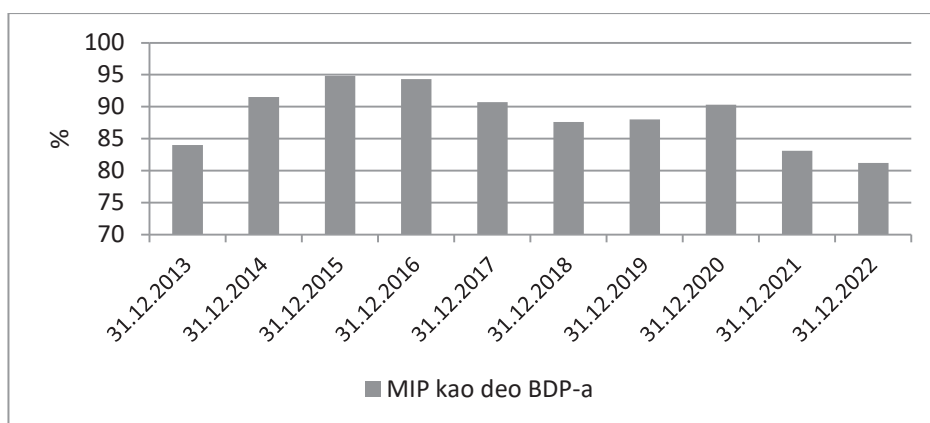

Izvor: Kalkulacija autora

Navedeno se može uočiti i sa slike 13 gde su prikazane relativne promene međunarodne investicione pozicije Srbije tokom protekle decenije. Tokom 2022. godine međunarodna investiciona pozicija ostvarila je pogoršanje za 10,7% u poređenju sa 2021. godinom

što je ujedno najveće pogoršanje tokom posmatranog perioda. Na pogoršanje međunarodne investicione pozicije zemlje tokom 2022. godine u najvećoj meri je uticao porast obaveza po osnovu kreditnog zaduženja, kao i stranih direktnih i ostalih investicija.

Slika 14 Udeo međunarodne investicione pozicije u BDP-u Srbije

Izvor: Kalkulacija autora

Kada se posmatra učešće salda međunarodne investicione pozicije u bruto domaćem proizvodu Srbije (slika 14) tokom poslednje dve godine prisutan je trend smanjenja učešća kao rezultat bržeg rasta bruto domaćeg proizvoda u poređenju sa promenama međunarodne investicione pozicije. Međutim, ovo učešće je i dalje na visokom nivou obzirom da saldo međunarodne investicione pozicije premašuje 80% bruto domaćeg proizvoda na kraju 2022. godine. Navedeno odražava i dalje visok stepen zavisnosti od inostranih sredstava, ali paralelno može predstavljati opasnost od izbivanja dužničke krize (Bumbić, 2020, 23). Stoga je u narednom periodu poželjno stvoriti uslove za dinamičniji rast bruto domaćeg proizvoda u poređenju sa promenama međunarodne investicione pozicije kako bi se nastavio trend smanjenja njenog učešća u bruto domaćem proizvodu.

Zaključak

Rusko-ukrajinski oružani sukob prouzrokovao je značajne implikacije na globalnu ekonomiju. Prvenstveno, oporavak globalne privrede nakon pandemije virusa COVID 19 koji je započeo

tokom 2021. godine je usporen. Paralelno, efekti konflikta uključujući i zapadne sankcije Ruskoj Federaciji uticale su na ponovno otežano funkcionisanje globalnih lanaca snabdevanja, prvenstveno u pogledu isporuke energenata, metala i primarnih poljoprivrednih proizvoda. Navedeno je u krajnjoj instanci stvorilo snažne inflatorne pritiske i rezultovalo osetnim porastom inflacije kako na globalnom nivou tako i na nivou nacionalnih ekonomija. Brojne svetske privrede beležile su dvocifrene stope inflacije. Pogoršanje cenovne stabilnosti je zabeleženo i u privredama koje su se odlikovale niskom i stabilnom inflacijom.

Imajući u vidu činjenicu da je Republika Srbija mala i otvorena ekonomija, dešavanja u globalnoj privredi neminovno su se odrazila i na njene makroekonomske performanse. Ostvarena je niža stopa ekonomskog rasta od prognozirane, pri čemu je rast privredne aktivnosti bio znatno manji u poređenju sa 2021. godinom. Dodatno, na pogoršanje makroekonomskih performansi uticalo je pogoršanje cenovne stabilnosti obzirom da od druge polovine protekle godine privreda Srbije beleži dvocifrene i kontinuirano rastuće stope inflacije. Na kraju protekle godine, ostvarena stopa inflacije bila je na najvišem nivou od kako se primenjuje inflaciono targetiranje kao oficijalni režim monetarne politike. Navedene inflatorne tendencije uticale su na zaoštavanje monetarne politike što se manifestovalo kroz povećanje referentne kamatne stope kao primarnog instrumenta monetarnog regulisanja.

Negativne implikacije oružanog sukoba odrazile su se i na području spoljnotrgovinske razmene. Tokom protekle godine, odnosi razmene su dodatno pogoršani prvenstveno usled rasta deficita u robnoj razmeni. Porast suficita u razmeni usluga bio je nedovoljan da kompenzuje znatno veći rast deficita u razmeni roba na koji je u najvećoj meri uticao porast uvoza energenata. Vrednost uvoza najznačajnijih energenata povećana je dva do tri puta za godinu dana, pri čemu je najznačajniji razlog ovog povećanja rast cena energenata na svetskom tržištu. Navedene tendencije uticale su da deficit robne razmene dostigne najveću vrednost tokom poslednjih petnaest godina.

Pogoršanje odnosa razmene uticalo je na porast deficita tekućeg računa. Tokom 2022. godine dodatno je povećan nivo deficita tekućeg računa dominantno zahvaljujući povećanju deficita u bilansu roba, ali i povećanju deficita primarnog dohotka usled rasta odliva po osnovu stranih direktnih investicija. U poređenju sa 2021. godinom nivo deficita je povećan za približno dve milijarde evra, što je ujedno najviši nivo deficita još od 2008. godine. Izuzev apsolutnog povećanja nivoa deficita, došlo je do pogoršanja njegove održivosti obzirom da je na kraju 2022. godine učešće deficita tekućeg računa iznosilo 6,9%, što je za 2,5% više u poređenju sa 2021. godinom.

Izuzev posmatranih indikatora, efekti sukoba odrazili su se i na međunarodnu investicionu poziciju zemlje. Tokom 2022. godine ostvareno je najveće pogoršanje međunarodne investicione pozicije za proteklih deset godina kako u apsolutnom, tako i u relativnom smislu. U poređenju sa 2021. godinom, saldo međunarodne investicione pozicije Srbije je pogoršan za približno 5 milijardi evra što je bilo znatno više nego u prethodnom periodu, a posebno u odnosu na period pandemije virusa Covid 19. Ono što svakako umanjuje negativne efekte, kada je reč o međunarodnoj investicionoj poziciji je smanjenje njenog učešća u bruto domaćem proizvodu zemlje. Tokom proteklih deset godina, učešće međunarodne investicione pozicije u BDP-u je na najnižem nivou, tako da u budućnosti treba nastaviti sa smanjenjem ovog učešća kako bi se predupredili potencijalni negativni efekti.

Literatura

1. Bumbić, D. (2020). Promene u međunarodnoj investicionoj poziciji Srbije. *Makroekonomske analize i trendovi*, 310(2020), 21-29.
2. Ćorović, E., Gligorijević, Ž. & Manasijević A. (2021). Strukturne promene i privredni rast Republike Srbije – efekti primenjenih modela strukturnog prilagođavanja, *Ekonomika* 67(1), 1-16.
3. Dugalić, V., Kovačević, R. & Janković, N. (2023). *Međunarodne finansije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
4. IMF. (2022). *External Sector Report*. International Monetary Fund.

5. IMF. (2022). World Economic Outlook April 2022. International Monetary Fund.
6. IMF. (2022). World Economic Outlook October 2022. International Monetary Fund.
7. Ministarstvo finansija. (2023). Bilten javnih finansija, br. 230.
8. Narodna banka Srbije (2007-2022).
https://nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/
9. Narodna banka Srbije. (2023). Izveštaj o inflaciji- februar.
10. Narodna banka Srbije. (2023). Statistički bilten – februar.
11. Nikolić, G. (2022). Ekonomski aspekti rata u Ukrajini i zapadnih sankcija protiv Rusije. *Finansije* 77(1-6), 1-32.
12. OECD. (2021). COVID 19 crisis in Serbia.
13. Petrović, P., Brčerević, D. & Gligorić, M. (2019). Zašto privredni rast Srbije zaostaje? *Ekonomika preduzeća* 67 (1-2), 17-33.
14. Todorović, M. & Marković, I. (2013). *Međunarodna ekonomija*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
15. Qureshi, A., Rizwan, M.S., Ahmad, G. & Ashraf, D. (2022). Russia–Ukraine war and systemic risk: who is taking the heat? *Finance Research Letters*, 48.
16. World Trade Organization. (2023). One year of war in Ukraine - Assessing the impact on global trade and development.
17. World Bank. (2022). Global economic prospects.
18. Zhou, X.-Y., Lu, G., Xu, Z., Yan, X., Khu, S.-T., Yang, J. & Zhao, J. (2023). Influence of Russia-Ukraine war on the global energy and food security. *Resources, Conservation and Recycling*, 188, 106657.
19. <https://fred.stlouisfed.org/series/FEDFUNDS>
20. <https://www.ecb.europa.eu/>
21. <https://databank.worldbank.org/>
22. <https://www.nbs.rs/sr/indeks/>

IMPLICATIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT ON THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

The escalation of the Russian-Ukrainian conflict slowed down the recovery of the global economy after the Covid 19 pandemic. Apart from the mentioned countries, the economic consequences of the conflict were also felt by other economies, including the Republic of Serbia. In addition to the lower-than-forecasted rate of economic growth, problems with inflation, the question can be raised as to whether the Russian-Ukrainian conflict had a negative impact on the domestic balance of payments position.

The main goal of the paper is to identify the consequences of this conflict on the economy of the Republic of Serbia in general. In addition to the direct impact on the reduction of trade relations with Russia and Ukraine, it is also necessary to point out the indirect consequences and problems, i.e. how the entire situation was reflected on individual components of the balance of payments and whether there was a deterioration international net investment positions of the Republic of Serbia.

Keywords: balance of payments, current account, international net investment position, Republic of Serbia.

GLOBALNE TENDENCIJE U SPOLJNOTRGOVINSKOJ RAZMENI AGRARNIH PROIZVODA I NJIHOV ZNAČAJ ZA REPUBLIKU SRBIJU

Lela Ristić*

Nikola Bošković**

Mirjana Knežević***

Međunarodna trgovina agrarnim proizvodima oduvek je imala veliki značaj u svetu, pre svega, zbog snabdevanja hranom. Države koje imaju prirodne resurse u agraru nastoje da izvozno što uspešnije organizuju ovaj sektor, dok države koje nemaju agrarne resurse, ali i iz drugih razloga, nastoje da ostvare odgovarajući uvoz hrane i neprehrambenih poljoprivrednih proizvoda. Shodno navedenom, predmet istraživanja u ovom radu jesu savremeni izazovi i trendovi u spoljnotrgovinskoj razmeni agrarnih proizvoda u svetu, kao i njihov značaj za Republiku Srbiju. Cilj istraživanja je ukazati na dosadašnje pravce i relevantne promene koje se odvijaju na međunarodnom tržištu agrarnih proizvoda. Rezultati istraživanja pokazuju da je između mnogih zemalja ustaljena dugogodišnja saradnja u pogledu izvoza i uvoza agrarnih proizvoda, ali se uočavaju i pojedine promene, izazvane ekonomskim i neekonomskim faktorima. One menjaju tokove međunarodne trgovine agrarnim proizvodima, nagoveštavajući buduće pravce u ovoj oblasti, pa predstavljaju važan signal za spoljnotrgovinsku politiku u agraru Republike Srbije.

Ključne reči: poljoprivreda, izvoz i uvoz, globalni trendovi, regulativa, agrarna politika

* Univerzitet u Kragujevcu - Ekonomski fakultet, e-mail: lristic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu - Ekonomski fakultet, e-mail: nikolab@kg.ac.rs

*** Univerzitet u Kragujevcu - Ekonomski fakultet, e-mail: mknezevic@kg.ac.rs

Uvod

Spoljnotrgovinska razmena agrarnih proizvoda u svim fazama razvoja ima veliku ulogu, prvenstveno zbog egzistencijalnog značaja hrane za ljude, odnosno, neophodnosti svakodnevnog snabdevanja stanovništva hranom, ali i zbog adekvatne ekonomske valorizacije raspoloživih agrarnih resursa. Pritom, zemlje koje raspolažu bogatstvom prirodnih resursa u agraru imaju zapravo zadatak da te razvojne potencijale što kreativnije i održivo koriste za potrebe domaćeg tržišta i u okviru izvozne aktivnosti, dok zemlje koje su uvezno zavisne u pogledu hrane, nastoje da sprovede što efikasniju spoljnotrgovinsku politiku, shodno ostalim razvojnim politikama. Osim hrane, primarna poljoprivreda obezbeđuje i niz neprehrambenih proizvoda, značajnih za industrijsku preradu. Pritom, pravna regulativa na osnovu koje se vrši spoljnotrgovinska razmena agrarnih proizvoda, sa posebnim fokusom na relevantne zakone i uredbe, predstavlja veoma bitan faktor i potporu razvoja poljoprivredno-prehrambenog sektora, pa prema tome i njegove izvozne orijentacije.

Predmet istraživanja u ovom radu jesu savremeni izazovi i trendovi u spoljnotrgovinskoj razmeni agrarnih proizvoda u svetu, kao i njihov značaj za Republiku Srbiju.

Cilj istraživanja je ukazati na dosadašnje pravce i relevantne promene koje se odvijaju na međunarodnom tržištu agrarnih proizvoda.

U radu se polazi od sledeće hipoteze: Ukoliko se permanentno prate globalne tendencije u međunarodnoj trgovini agrarnim proizvodima i shodno tome prilagođava vođenje spoljnotrgovinske politike u agraru, a pre svega, koncipiraju adekvatne mere agrarne politike, moguće je ostvariti rast izvoza agrarnih proizvoda Republike Srbije.

Od strane mnogih autora se istražuju različita pitanja spoljnotrgovinske razmene agrarnih proizvoda. Wang et al. (2023) analiziraju svetsku trgovinu agrarnim proizvodima sa aspekta sigurnosti snabdevanja hranom i stabilnosti globalnih agro-

prehrambenih lanaca. Tallard, Liapis & Pilgrim (2016) ukazuju na implikacije trgovine poljoprivrednim proizvodima i razvoja agrarnog tržišta za sigurnost hrane. Teignier (2018) ističe značajnu ulogu međunarodne trgovine u procesu strukturnih transformacija privrede, pa prema tome i agroprivrede. Lin & Zhang (2020) istražuju jednu od najsavremenijih tema, odnosno, uticaj pandemije COVID-19 na izvoz agrarnih proizvoda. Čitavi timovi eksperata, u okviru FAO (2022d), istražuju ulogu Ukrajine i Ruske Federacije u funkcionisanju globalnog agrarnog tržišta, sa aspekta rizika povezanih sa ratom u Ukrajini, nastojeći da se što kvalitetnije izvrše prilagođavanja novonastalim okolnostima, u cilju manje štete za ekonomiju i šire društvo. U smislu relevantnosti za Srbiju, značajno je istaći istraživanja pojedinih domaćih autora, poput Bogdanov (1991), koja analizira svetsko tržište poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, kao i Vujičić & Ristić (2006), koje sagledavaju osnovne elemente spoljnotrgovinske politike u oblasti agrara i ukazuju na ključne tendencije u međunarodnoj trgovini agrarnim proizvodima. Branović (2016) posmatra poljoprivredu Zapadnog Balkana u kontekstu evropskih integracija. Božić & Nikolić (2016) ističu osnovna obeležja spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije. Ristić, Bošković & Knežević (2022) istražuju aktuelne podsticaje i programe podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju, pri čemu ističu značaj podsticanja izvoza i adekvatne uvozne politike u agraru. Spoljnotrgovinsku razmenu agrarnih proizvoda između Srbije i pojedinih zemalja analiziraju Simić & Stankov (2020) i drugi autori. Pritom je spoljnotrgovinska razmena agrarnih proizvoda između Srbije i Evropske unije (EU), jedno od najistraživanijih problemskih područja, naročito od strane autora iz Srbije (Božić-Miljković, Kaličanin & Mitić, 2020; itd.), dok Rodrik (2018), u okviru razmatranja ekonomskih perspektiva, istražuje svrhu trgovinskih sporazuma između zemalja.

Razjašnjenju savremenih tendencija u međunarodnoj trgovini agrarnim proizvodima umnogome doprinose zvanični statistički podaci i publikacije Organizacije za hranu i poljoprivredu UN (FAO, 2022a-h), zajednička istraživanja (OECD/FAO, 2022), podaci Svetske trgovinske organizacije (WTO RTA, 2022), institucija EU (EC, 2022; &

Eurostat, 2022), Republičkog zavoda za statistiku (RZS, 2022), Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (MPŠV, 2022) i dr., uz značajno oslanjanje na pravnu regulativu u ovoj oblasti. Tokom ovog istraživanja, uglavnom su bili dostupni statistički podaci do 2021. i 2022. godine, u zavisnosti od izvora. S obzirom da su ove dve godine, a naročito 2022., bile veoma turbulentne, zaključci su nastali uz korišćenje istorijskog metoda, metoda deskripcije, komparacije, analize i sinteze.

Spoljnotrgovinska razmena agrarnih proizvoda u svetu

Udeo poljoprivrede u BDP-u, na globalnom nivou je oko 4%. Poljoprivreda (2021. godine), zapošljava oko 866 miliona ljudi (27% radne snage), dok je 2000. zapošljavala oko 1043 miliona ljudi (40%). Pritom su žitarice, voće i povrće, poljoprivredni proizvodi kojima se najviše trguje u svetu (FAO, 2022h). Najveću vrednost uvoza hrane ostvaruje Evropa, a zatim Azija, dok najveću vrednost izvoza hrane realizuje Evropa (Tabela 1).

Tabela 1. Izvoz i uvoz hrane u svetu, 2020. (u mil. USD)

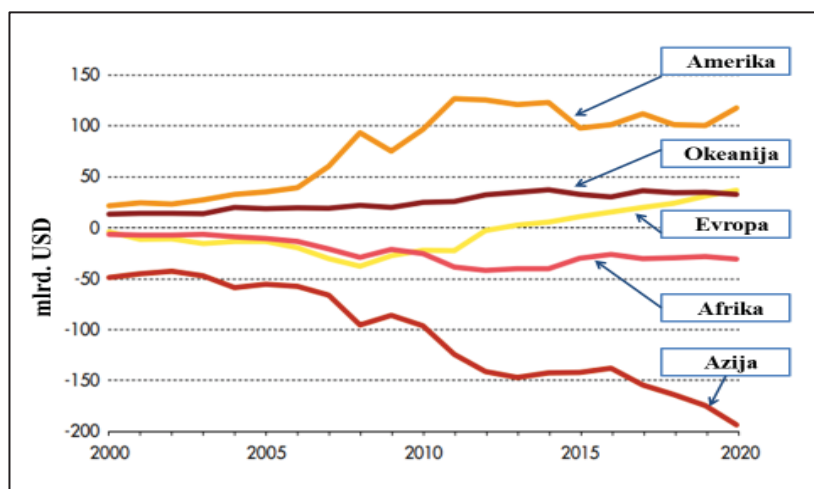
	IZVOZ				
	Afrika	Amerika	Azija	Evropa	Okeanija
Voće i povrće	16645	80833	78476	100704	6008
Žitarice i prerađevine od žitarica	2559	59512	38912	98043	6880
Meso i prerađevine od mesa	667	54506	12670	71773	15597
Pića	1421	17946	12154	72359	3867
Masti i ulja, bez putera	2553	15500	40644	34389	1107
Mlečni proizvodi i jaja	681	8246	5980	58735	12011
Šećer i med	2468	15937	11164	13820	1723
Ostala hrana	18511	109171	58258	111458	4960
Riba	6218	26770	54162	53371	2876
Hrana, ukupno	51725	388422	312421	614654	55028

	UVOZ				
	Afrika	Amerika	Azija	Evropa	Okeanija
Voće i povrće	6643	62231	80548	137567	3164
Žitarice i prerađevine od žitarica	30265	39368	83091	61122	3056
Meso i prerađevine od mesa	4616	22084	72057	56600	1363
Pića	2455	34858	21428	48650	2462
Masti i ulja, bez putera	10575	13578	41175	30898	877
Mlečni proizvodi i jaja	5154	7995	27064	45961	1498
Šećer i med	6303	8714	18430	13746	774
Ostala hrana	10701	49291	118682	123293	5619
Riba	5490	29106	46937	58178	1687
Hrana, ukupno	82203	267224	509412	576015	20499

Izvor: FAO, 2022h.

Neto-trgovina hranom u svetu prikazana je na Grafikonu 1, a države najveći uvoznici i izvoznici hrane na Slici 1.

Grafikon 1. Neto-trgovina hranom u svetu

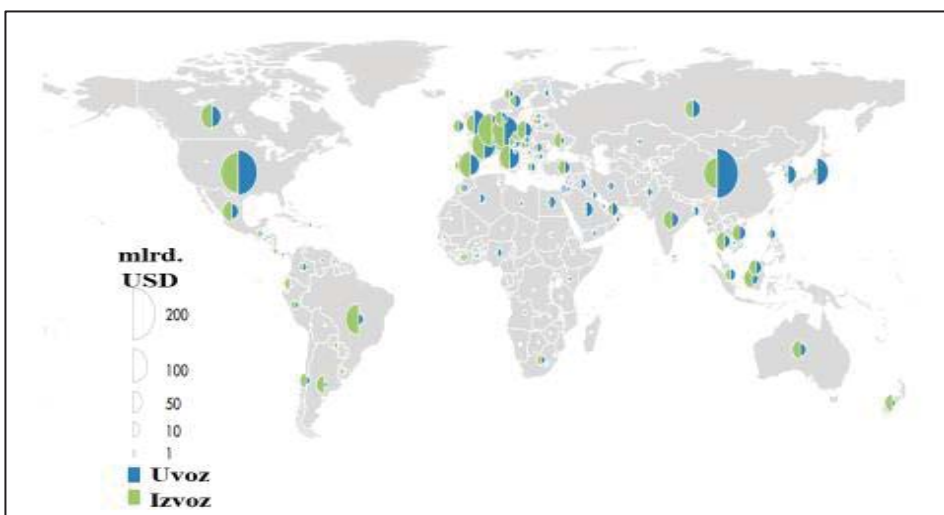

Izvor: FAO, 2022g; FAO, 2022b & FAO, 2022c.

Globalizacija u industrijskoj proizvodnji hrane i primarnoj poljoprivredi, kao i pogledu izvoza, sve više prati opšte obrasce globalizacije. Ukupna vrednost izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na svetskom tržištu zapaženo je rasla između 2000. i

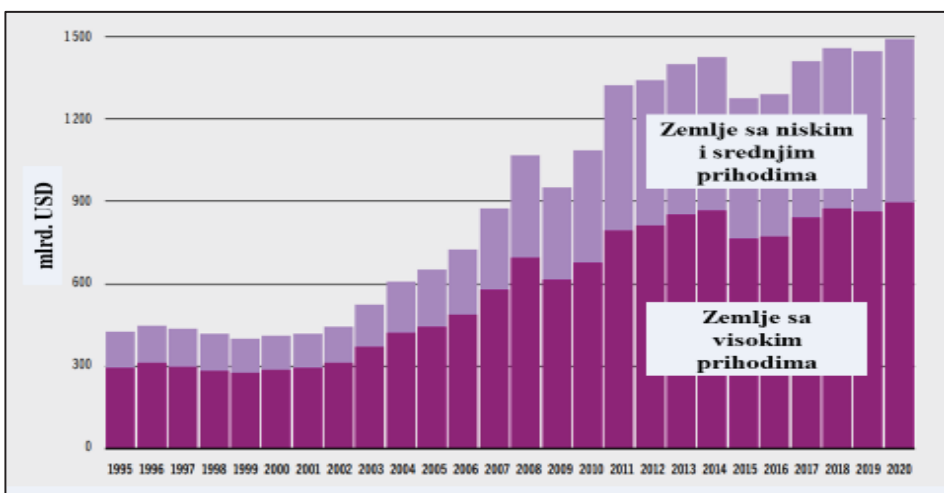
2008. godine, ali je ovaj trend prekinut 2009., kao rezultat finansijske krize.

Slika 1. Mapa vodećih uvoznika i izvoznika hrane, 2020.

Izvor: FAO, 2022g, na bazi FAO, 2022b, FAO, 2022c & UN Geospatial, 2020.

Grafikon 2. Globalna trgovina agro-prehrambenim proizvodima, 1995-2020.

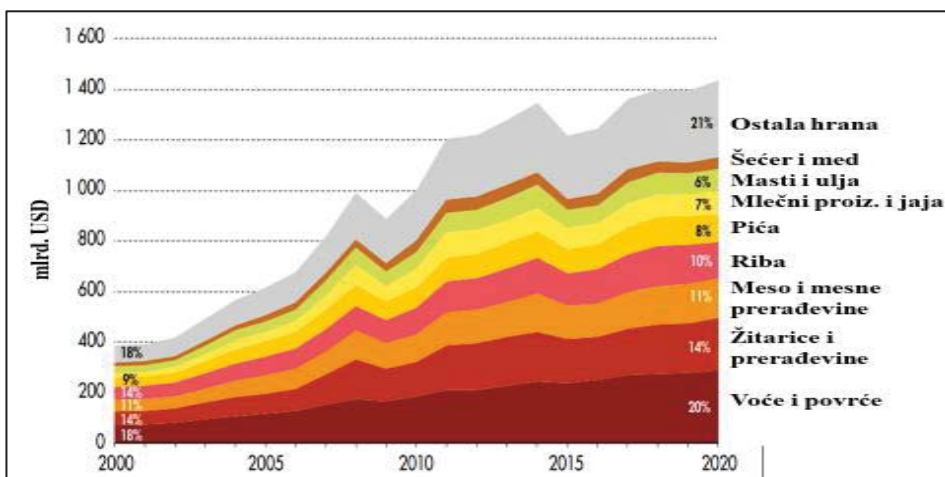

Izvor: FAO, 2022f.

Iako je rast trgovine nastavljen 2010. i 2011. godine, on je od tada sporiji, naročito u pojedinim godinama (Grafikon 2). Pritom se udeo izvoza agro-prehrambenih proizvoda zemalja sa niskim i srednjim prihodima povećao sa 30% (1995. godine) na 40% (2011.) i ostao na tom nivou, dok udeo zemalja sa visokim prihodima predstavlja oko 60% svetskog izvoza ovih proizvoda. Slično je i u pogledu uvoza. Na globalnom nivou, udeo uvoza zemalja sa niskim i srednjim prihodima povećao se sa oko 29% (1995. godine) na oko 40% (2020. godine), što znači da se preostalih oko 71% uvoza (1995.) odnosi na zemlje sa visokim prihodima, pri čemu je 2020. godine ovaj udeo smanjen na oko 60% (FAO, 2022f).

Što se tiče vrednosti izvoza hrane u svetu, po grupama proizvoda, uočava se da su voće i povrće najzastupljenija grupa proizvoda (Grafikon 3).

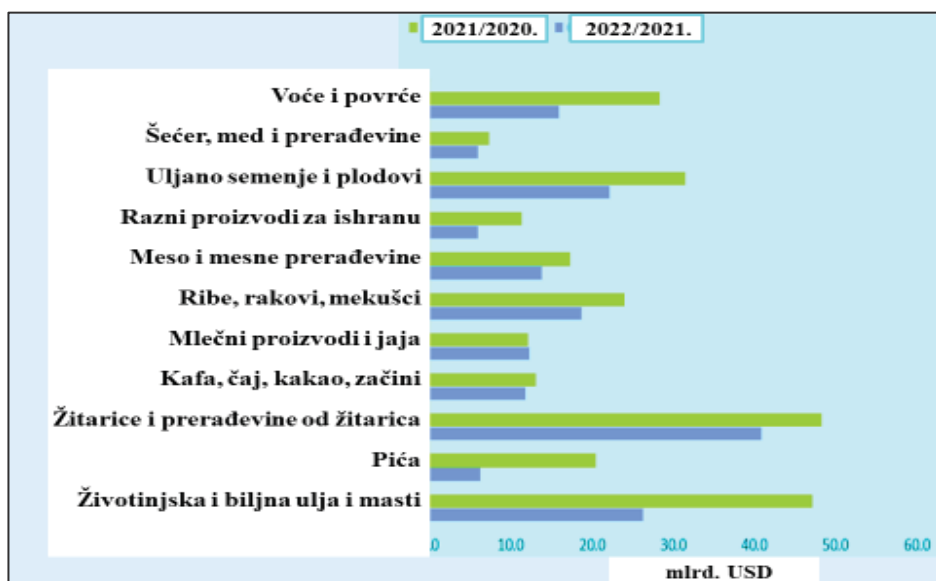
Grafikon 3. Vrednost svetskog izvoza hrane, po grupama proizvoda

Izvor: FAO, 2022g; FAO, 2022b & FAO, 2022c.

Grafikon 4 prikazuje promene u svetskom uvozu agro-prehrambenih proizvoda, koje su kod pojedinih grupa proizvoda (pića; ulja i masti; voće i povrće) znatno izraženije nego kod drugih grupa proizvoda.

Grafikon 4. Promene u svetskom uvozu agro-prehrambenih proizvoda, po grupama proizvoda

Izvor: FAO, 2022d.

S obzirom na veoma značajnu ulogu žitarica u svetskoj trgovini agrarnim proizvodima, naredni prikazi (Tabela 2, Tabela 3, Slika 2 i Grafikon 5), ukazuju na osnovne tendencije u ovoj oblasti.

Tabela 2. Ukupan izvoz žitarica, na globalnom nivou, 2000-2020. godine (u hiljadama tona)

Godina	Svet	Afrika	Amerika	Azija	Evropa	Okeanija
2000.	261088,1	1612,5	134199,7	36236,1	66684,7	22355,1
2005.	277513,8	3683,2	130176,8	35272,0	90130,6	18251,2
2010.	326384,0	3300,4	152293,1	37169,5	113192,8	20428,1
2015.	419403,5	3049,6	170886,9	43013,3	178256,0	24197,8
2020.	491642,9	4324,7	212613,1	48269,5	211362,3	15073,3

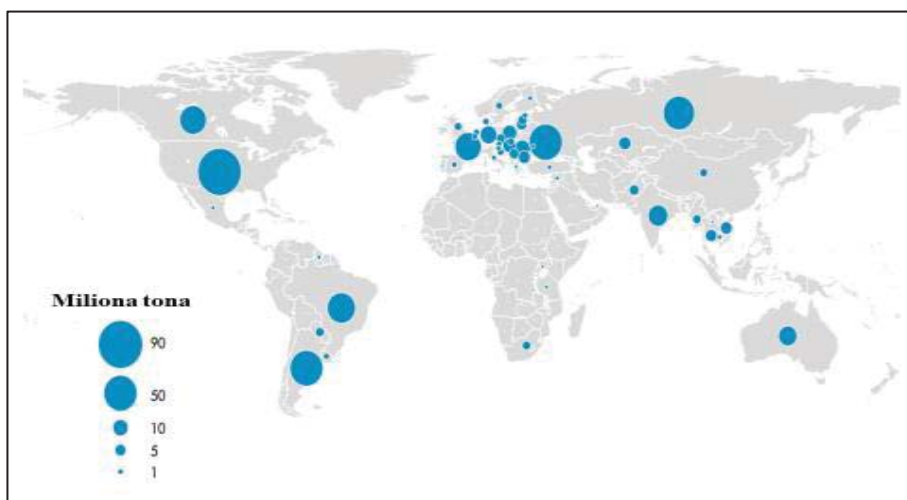
Izvor: FAO, 2022h.

Tabela 3. Uvoz i izvoz ključnih žitarica u svetu, 2020. (u hiljadama tona)

	UVOZ			IZVOZ		
	Kukuruz	Pšenica	Pirinač	Kukuruz	Pšenica	Pirinač
Afrika	21315,1	47604,3	15504,5	3206,7	202,1	644,4
Amerika	41169,7	22677,8	6584,4	126774,8	63922,6	6912,9
Azija	84069,4	85480,6	17607,9	4367,0	6567,5	35551,9
Evropa	38565,1	35662,0	4876,1	58491,4	117433,8	2441,2
Okeanija	118,2	1359,3	701,6	51,3	10400,7	44,6

Izvor: FAO, 2022h.

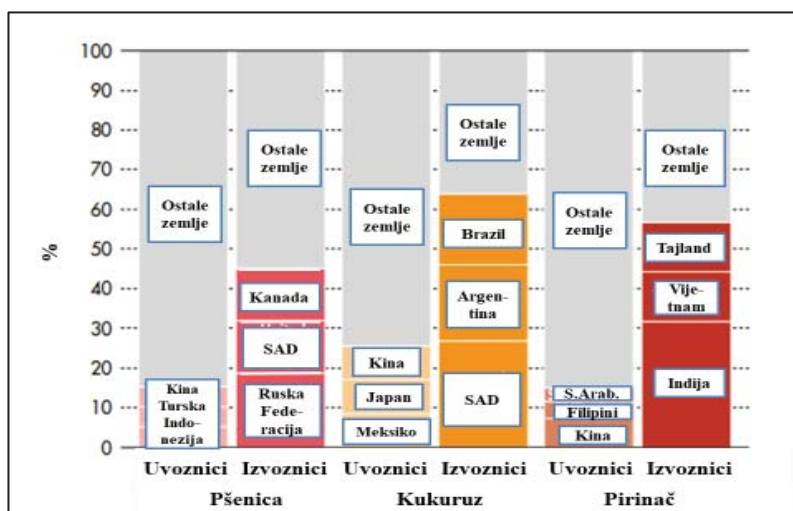
Slika 2. Mapa vodećih izvoznika žitarica, 2020.

Izvor: FAO, 2022g & FAO, 2022b, na osnovu UN Geospatial, 2020.

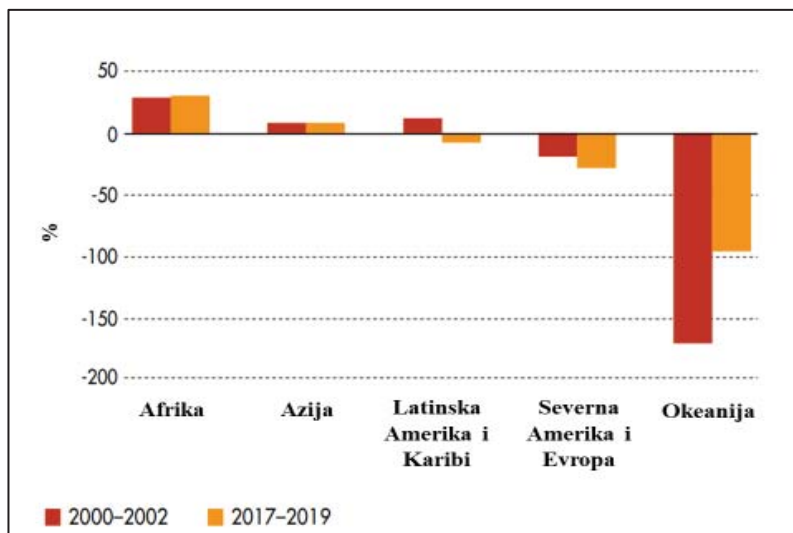
Ruska Federacija i Ukrajina su među vodećim proizvođačima i izvoznicima ključnih poljoprivrednih proizvoda, kao što su pojedine žitarice. Smatra se da poremećaji ukrajinske proizvodnje i izvoza, kao i ruskog izvoza, mogu ugroziti sigurnost hrane u zemljama koje uvoze od bilo koje od zaraćenih strana, pojačavajući efekte povećanja cena hrane (FAO, 2022h). Grafikon 6 ukazuje da najveću zavisnost od uvoza žitarica u svetu ima Afrika a zatim Azija, dok ostala posmatrana područja nisu u tom pogledu ugrožena.

Grafikon 5. Države (po tri vodeće) izvoznici i uvoznici žitarica kojima se kvantitativno najviše trguje u svetu (pšenica, kukuruz i pirinač), u %, 2020.

Izvor: FAO, 2022h.

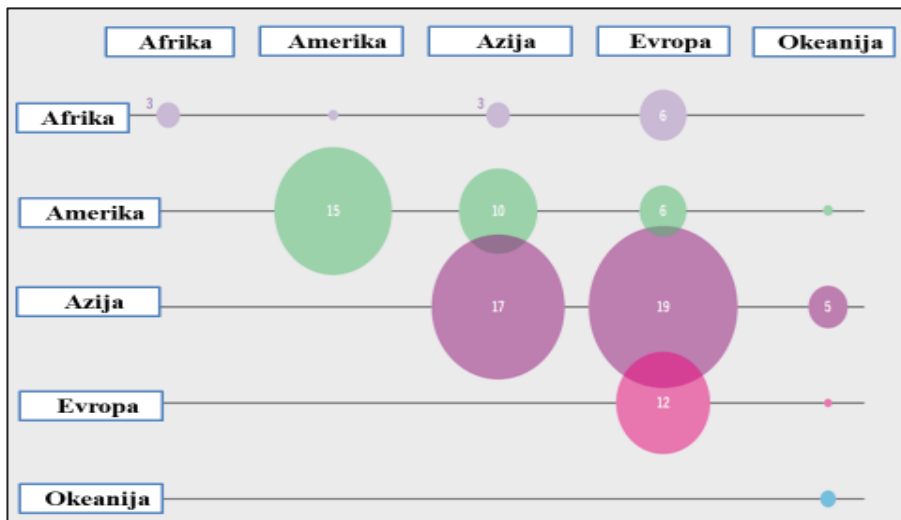
Grafikon 6. Zavisnost od uvoza žitarica, po odabranim područjima

Izvor: FAO, 2022g, na osnovu FAO, 2022a.

Gotovo polovina regionalnih trgovinskih sporazuma (RTAs - *Regional Trade Agreements*) u svetu je zaključena između zemalja u istom regionu - kontinentu (Slika 3). Većina ostalih RTAs pokriva zemlje u dva regiona, a samo 1% u tri ili više regiona. Afrika i Okeanija imaju najmanje RTAs. Ipak, noviji pristupi jačaju RTAs među zemljama sa različitih kontinenata i mega RTAs sa zemljama koje imaju veliki udeo u svetskoj trgovini (FAO, 2022f).

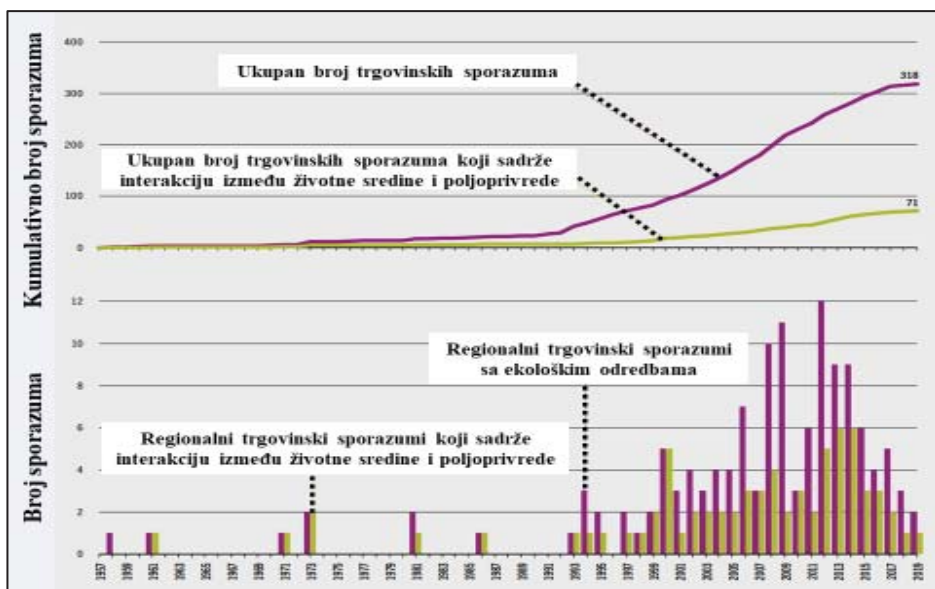
Slika 3. Regionalni trgovinski sporazumi (u %), 2022.

Izvor: FAO, 2022f, na osnovu WTO RTA, 2022.

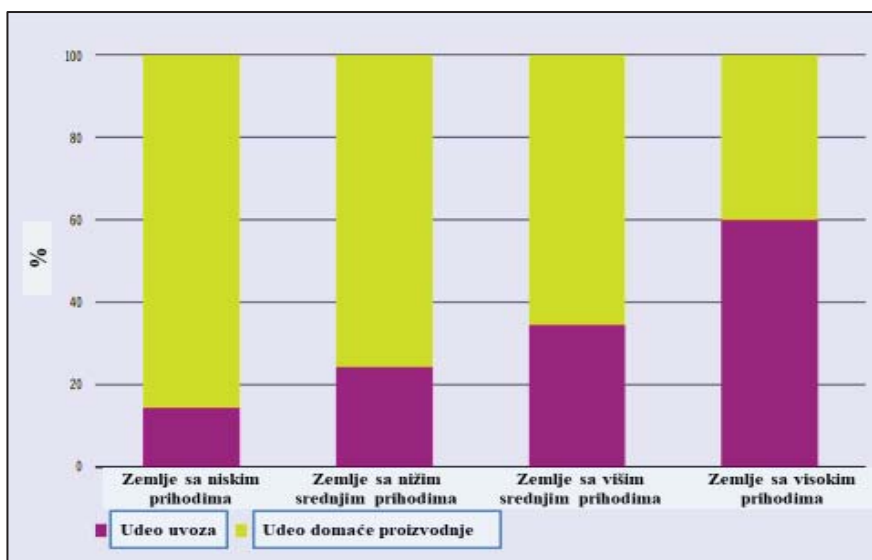
Danas mnogi međunarodni sporazumi sadrže i odredbe u vezi sa životnom sredinom (Grafikon 7), dok je ranije broj sporazuma sa suštinskim ekološkim klauzulama bio ograničen, uz određene izuzetke. Zemlje sa niskim prihodom, niskim stopama poljoprivredne produktivnosti i usvajanja savremene tehnologije, manje su konkurentne na globalnom agrarnom tržištu. I pored toga, ove zemlje su manje otvorene za spoljnu trgovinu, jer veliki deo svoje domaće potrošnje hrane obezbeđuju po osnovu hrane koja se proizvodi u samoj zemlji (Grafikon 8).

Grafikon 7. Spoljnotrgovinski sporazumi sa odredbama o životnoj sredini, 1957–2019.

Izvor: Mattoo, Rocha & Ruta, 2020.

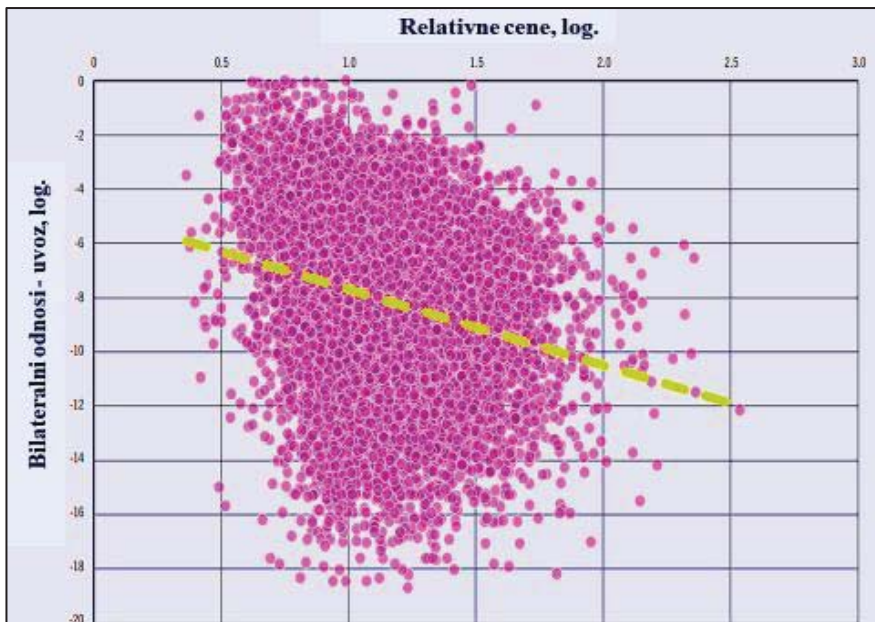
Grafikon 8. Udeo uvoza i domaće proizvodnje u ukupnoj potrošnji hrane

Izvor: FAO, 2022f, na osnovu podataka 2018/2019.

Zemlje sa niskim prihodom, u proseku, uvoze oko 14% hrane, dok zemlje sa visokim prihodom trguju mnogo intenzivnije i oslanjaju se više na strana tržišta (oko 60%), da bi zadovoljile svoje potrebe za hranom (FAO, 2022f). Pritom, pojedine države sa visokim prihodom i velikim površinama, ali sa hladnom klimom, manje su konkurentne, kao i zemlje sa oskudnim prirodnim resursima ili bez izlaza na more.

Grafikon 9. Bilateralni trgovinski tokovi - uvoz i relativne cene

Izvor: Kozłowska, Rapsomanikis & Zimmermann, 2022.

Grafikon 9 ilustruje, na bilateralnom nivou, odnos između uvoza i relativnih cena. Pritom, relativne cene između spoljnotrgovinskih partnera ukazuju na njihovu relativnu konkurentnost, ali pošto se zemlje nalaze širom globalnog geografskog prostora, one odražavaju i trgovinske troškove usled udaljenosti i drugih faktora. Što je viša relativna cena, to je uglavnom niži bilateralni tok između spoljnotrgovinskih partnera, jer izvoznik ili nije konkurentan ili se suočava sa većim spoljnotrgovinskim troškovima.

Savremeni izazovi u međunarodnoj trgovini agrarnim proizvodima

Međunarodnu trgovinu agrarnim proizvodima danas odlikuje niz geo-političkih, pravno-ekonomskih, resursno-ekoloških, klimatskih, tehničko-tehnoloških, zdravstvenih, finansijskih, socio-kulturnih i drugih pratećih problema, koji se dodatno usložnjavaju kada se uzmu u obzir specifičnosti svake konkretne zemlje i njenih međunarodnih odnosa. *Naime*, globalnu trgovinu agrarnim proizvodima u savremenim uslovima prati niz ekonomskih i neekonomskih izazova, koje treba celovito sagledavati, kako bi se uspešno usmeravala agrarna politika, a u okviru nje usvajale odgovarajuće spoljnotrgovinske mere za suočavanje sa relevantnim izazovima. Dinamika današnjih globalnih dešavanja, a posebno poslednjih nekoliko godina, ukazuje da gotovo sigurno možemo očekivati pojavu niza novih faktora sa kojima ćemo se suočavati u budućnosti, pa se upravo za takve tendencije treba adekvatno institucionalno pripremiti.

Najnovije zvanične prognoze FAO (*Food Outlook*) ukazuju na određeno ublažavanje tržišnih uslova za osnovne životne namirnice. Međutim, povećana klimatska varijabilnost, a naročito sukobi i geopolitičke tenzije u svetu, neohrabrujući ekonomski tokovi, rastući troškovi poljoprivrednih inputa, ograničenja izvoza, predstavljaju i dalje izazove za stabilnost globalnog tržišta agro-prehrambenih proizvoda. Prema oceni FAO, očekuje se rast proizvodnje pšenice, ali i cene pšenice, uz sporiji rast njene potrošnje, pri čemu globalne zalihe pšenice mogu porasti, a povećanje zaliha može biti skoncentrisano u nekoliko zemalja. Poremećaji izvoza i smanjena potražnja za uvozom mogu, pritom, smanjiti svetsku trgovinu pšenicom i drugim žitaricama (FAO, 2022d). Iako se predviđa da će loši vremenski uslovi i nagli porast troškova inputa smanjiti globalnu proizvodnju i izvoz pirinča, očekuje se da će se i dalje održati velike zalihe ovog proizvoda.

Predviđanja su i da će se svetska proizvodnja mesa blago povećati, uz očekivano usporavanje rasta proizvodnje u sektorima svinjskog i živinskog mesa. Pritom, očekivano smanjenje

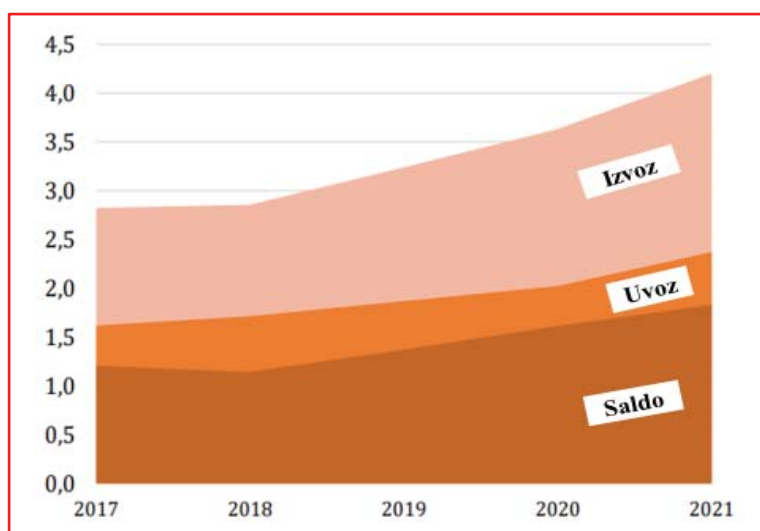
uvoza, posebno svinjskog mesa, zajedno sa visokim cenama i drugim ekonomskim ograničenjima, može dovesti do blagog pada globalne trgovine mesom. Predviđa se, takođe, od strane FAO, povećanje proizvodnje šećera u svetu, uz vrlo verovatan sporiji rast tražnje, odnosno, upotrebe šećera, što može povećati globalne zalihe šećera, uz blago povećanje međunarodne trgovine ovim proizvodom. Preliminarne prognoze FAO ukazuju na ublažavanje tržišne situacije za uljarice i prerađevine na bazi uljarica, uglavnom zbog očekivanog rasta proizvodnje, mada je to još uvek neizvesno. Takođe, predviđa se da će se svetska proizvodnja mleka sporo povećavati, pod uticajem ekstremnih vremenskih prilika, čestog nedostatka radne snage i visokih troškova inputa. Ocenjuje se da bi se globalna trgovina mlečnim proizvodima mogla smanjiti, što bi uglavnom bilo uzrokovano manjim uvozom od strane zemalja poznatih uvoznica, usled njihove rastuće domaće proizvodnje, kao i zbog visokih cena i drugih ekonomskih limita. Očekuje se i da će proizvodnja u ribarstvu, odnosno, akvakulturi porasti. Ipak, kontinuirana ograničenost ponude i problemi globalne ekonomije će vrlo verovatno povećati osetljivost na cene (FAO, 2022d). S obzirom da su sva ova predviđanja FAO publikovana u novembru 2022. godine, pa nije uzeta u obzir cela 2022., koja je veoma značajna zbog izbijanja ukrajinske krize i niza efekata koji su po tom osnovu nastali, ove prognoze treba uzeti sa određenom rezervom, u smislu da su moguća odstupanja.

U svetlu aktuelnih pandemijskih uslova, kompleksnih geopolitičkih okolnosti, ratnih sukoba i zaoštrenih odnosa u svetu, kao i pratećih problema u vezi sa energijom, životnom sredinom i klimatskim promenama, jasno je da se aktivno mora raditi na iznalaženju što boljih rešenja uočenih problema, pri čemu je kao jedan od značajnijih problema upravo označen izvoz i uvoz agrarnih proizvoda, kako u pogledu izbora zemlje porekla proizvoda, tako i u pogledu politike uvoza, kontinuiranog obezbeđenja dovoljne količine kvalitetne hrane, u okviru dozvoljenih i isplativih bilateralnih aranžmana i drugih oblika međunarodne saradnje.

Izvoz i uvoz agrarnih proizvoda Republike Srbije

Poljoprivredno-prehrambeni sektor ima veliko učešće u spoljnotrgovinskoj razmeni Republike Srbije (2021. godine je njegov udeo u ukupnom izvozu bio 19,4%, a u uvozu 8,3%), pri čemu već godinama ostvaruje pozitivan saldo (Grafikon 10), na šta u novije vreme utiče i rast cena na svetskom tržištu (MPŠV, 2022).

Grafikon 10. Spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije (u mlrd. EUR)

Izvor: MPŠV, 2022.

Podaci u Tabeli 4 potvrđuju istaknuti značaj sektora hrane i živih životinja u ukupnom izvozu robe Republike Srbije.

Tabela 4. Izvoz i uvoz robe R. Srbije, po sektorima, vrednost u mil. RSD

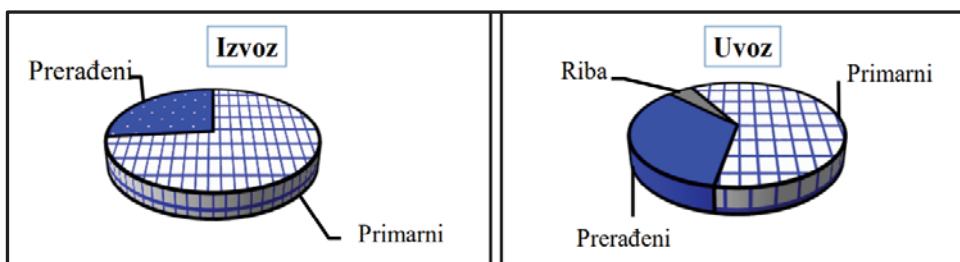
	2017.		2021.	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
Ukupno, na nivou Republike Srbije	1827893	2354803	2542309	3362922
Hrana i žive životinje	247512	136319	359295	209656
Piće i duvan	53223	33706	78341	41746
Sirove materije, osim goriva	64805	114701	167373	127596
Mineralna goriva, maziva i sl. proizvodi	46311	246897	74125	305751
Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi	20190	7087	30535	9759

	2017.		2021.	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
Hemijski i slični proizvodi, nepomenuti	168908	333806	262240	513817
Izrađeni proizvodi svrstani po materijalu	431319	442308	568939	643537
Mašine i transportni uređaji	512793	602494	677978	856729
Razni gotovi proizvodi	242516	174796	289118	268791
Proizvodi nepomenuti u SMTK	40317	262689	34364	385539

Izvor: RZS, 2022.

Primarni proizvodi su zastupljeni sa preko 70% u izvozu agrara Srbije, a i u uvozu ovi proizvodi, takođe, dominiraju sa preko 60% (Grafikon 11).

Grafikon 11. Učešće pojedinih kategorija proizvoda u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, 2021.

Izvor: na osnovu podataka MPŠV, 2022.

Tabela 5. Proizvodi prema vrednosti izvoza i uvoza, po tarifnim glavama (zastupljenost u %), 2020 i 2021. godine – podaci za Republiku Srbiju

Izvoz, učešće u %			Uvoz, učešće u %		
Naziv	2020	2021	Naziv	2020	2021
1. Voće, agrumi, dinje i lubenice	17,7	19,6	1. Voće, agrumi, dinje i lubenice	13,0	12,1
2. Žitarice	18,9	18,2	2. Razni proizvodi za ishranu	9,4	9,4
3. Duvan i zamene duvana	10,9	9,2	3. Duvan i zamene duvana	10,6	9,3
4. Pića, alkoholi i sirće	5,8	6,7	4. Proizv. od žitarica, brašna, skroba	6,7	6,8
5. Životinjske i biljne masti i ulja	5,5	6,4	5. Pića, alkoholi i sirće	5,4	6,0
6. Razni proizvodi za ishranu	5,9	6,2	6. Kakao i proizvodi od kakaa	5,7	5,8
Top 6 tarifnih glava	64,7	66,3	Top 6 tarifnih glava	50,8	49,5
Izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ukupno	100	100	Uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ukup.	100	100

Izvor: na osnovu podataka MPŠV, 2022.

Najveći suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni agrarnih proizvoda tokom 2021. godine ostvaren je u sektorima voća i žitarica, zatim duvana, duvanskih proizvoda i stočne hrane. Najveći deficit je zabeležen u sektoru šećera i proizvoda od šećera, u mlinskoj industriji, u grupi ostalih proizvoda životinjskog porekla, kao i u sektoru kafe i čajeva (MPŠV, 2022).

U Tabeli 5, prikazani su, po tarifnim glavama, agro-prehrambeni proizvodi koji se najviše izvoze i uvoze, a u Tabeli 6, konkretni proizvodi koji su najzastupljeniji (vrednosno) u izvozu i uvozu agrara Republike Srbije.

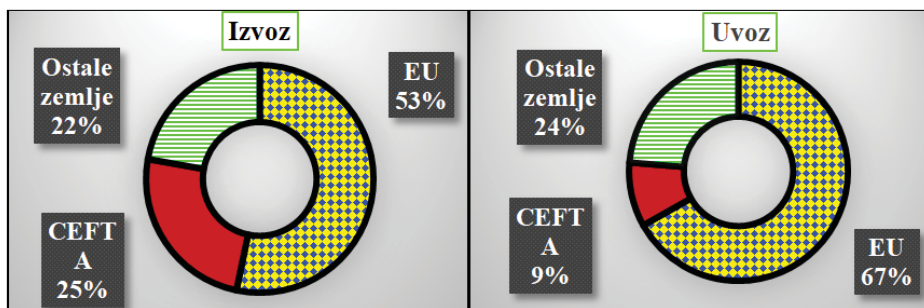
Tabela 6. Proizvodi prema vrednosti izvoza, po tarifnim stavkama (zastupljenost u %), 2020 i 2021. godine – podaci za Republiku Srbiju

Izvoz (zastupljenost proizvoda u %)			Uvoz (zastupljenost proizvoda u %)		
Naziv	2020	2021	Naziv	2020	2021
1. Kukuruz, osim semenskog	13,9	11,1	1. Proizvodi za ishranu, nigde pomenuti, =<1,5% mm, =<5% saharoze i skroba	2,0	2,5
2. Maline, smrznute, bez šećera	7,1	8,6	2. Banane, sveže, ostale	2,7	2,4
3. Pšenica ostala, pir i napolica, osim za setvu	1,6	5,1	3. Kafa, nepržena, sa kofeinom	2,4	2,3
4. Cigarete koje sadrže duvan	5,1	4,6	4. Svinjsko meso bez kostiju, smrznuto, ostalo	2,4	2,2
5. Duvan za pušenje, ostali, za duvansku industriju	5,1	3,9	5. Proizvodi za ishranu nigde pomenuti, ostalo	2,0	2,0
6. Hrana za pse i mačke	2,1	2,6	6. Cigarete koje sadrže duvan, ostale	2,1	1,8
7. Jabuke, sveže, ostale	3,0	2,5	7. Ekstrakti od duvana, zamene za duvan	1,4	1,4
8. Voda, obična i gazirana sa dodatkom šećera	2,5	2,0	8. Ulje palmino, ostalo, tečno, za ostale svrhe	1,5	1,4
9. Kupine, smrznute bez šećera	1,7	2,0	9. Soja u zrnu, lomljena ili drobljena, osim za setvu	1,4	1,4
10. Šećer beli	1,5	2,0	10. Voda, obična i gazirana sa dodatkom šećera	1,3	1,3
Top 10 proizvoda	43,5	44,6	Top 10 proizvoda	14,5	13,7
Izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ukupno	100	100	Uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ukup.	100	100

Izvor: MPŠV, 2022.

Udeo najzastupljenijih tržišta (zemalja EU, CEFTA i dr.) u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije, 2021. godine, predstavljen je Grafikonom 12.

Grafikon 12. Učešće najzastupljenijih tržišta u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije (%), 2021.

Izvor: na osnovu podataka MPŠV, 2022.

Tabela 7. Indeksi jedinične vrednosti i fizičkog obima izvoza agro-prehrambenog sektora Republike Srbije (u odnosu na prethodnu godinu)

	Indeksi jedinične vrednosti izvoza		Indeksi fizičkog obima izvoza	
	2020.	2021.	2020.	2021.
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	108,6	121,6	109,8	88,2
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	110,2	123,0	98,8	106,2
Proizvodnja pića	104,9	110,4	89,2	119,8
Proizvodnja duvanskih proizvoda	120,5	100,8	113,1	96,4
Ukupno, na nivou Republike Srbije	103,2	116,4	95,5	109,9

Izvor: RZS, 2022.

Kada je u pitanju izvoz po nameni proizvoda, hrana i piće (primarni i prerađeni proizvodi) namenjeni industriji kao materijali za reprodukciju znatno su manje zastupljeni nego namenjeni domaćinstvima kao potrošna roba. Naime, 2021. godine (RZS, 2022), za industriju iznose 51246 mil. RSD i 34986 mil. RSD, respektivno, a za domaćinstva 114605 mil. RSD i 150864 mil. RSD. Što se tiče uvoza, slična je situacija, pri čemu je veoma izražen uvoz hrane i pića (prerađenih proizvoda) namenjenih potrošnji domaćinstava (oko 6 puta više nego namenjenih industriji). Indeksi jedinične vrednosti i fizičkog obima izvoza i uvoza agro-prehrambenog sektora Srbije,

predstavljani su u Tabeli 7 i Tabeli 8.

Tabela 8. Indeksi jedinične vrednosti i fizičkog obima uvoza agro-prehrambenog sektora Republike Srbije (u odnosu na prethodnu godinu)

	Indeksi jedinične vrednosti uvoza		Indeksi fizičkog obima uvoza	
	2020.	2021.	2020.	2021.
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	100,5	107,8	104,1	111,2
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	105,1	106,7	111,2	113,9
Proizvodnja pića	103,7	105,8	96,3	125,3
Proizvodnja duvanskih proizvoda	115,1	105,7	89,7	105,1
Ukupno, na nivou Republike Srbije	98,6	113,5	98,9	113,7

Izvor: RZS, 2022.

Svi prethodno prikazani statistički podaci potvrđuju da agrarni proizvodi imaju veliki spoljnotrgovinski značaj za Republiku Srbiju. Međutim, potrebna je, pre svega, mnogo veća institucionalna podrška, koja bi motivisala unapređenje proizvodnje i izvoza ovih proizvoda.

Zaključak

Iako su se oduvek odvijale brojne promene na međunarodnom tržištu agrarnih proizvoda, stiče se utisak da u savremenim uslovima međunarodna trgovina agrarnim, pa i mnogim drugim proizvodima, postaje sve dinamičnija, kompleksnija i zahtevnija za realizaciju. Pritom se menjaju pravci međunarodne trgovine, zbog brojnih problema koji su se pojavili u globalnim okvirima, a tiču se zdravlja ljudi, međunarodnih sukoba, energije, ekologije, cena, dostupnosti hrane i pijaće vode, siromaštva, zaposlenosti itd. Zbog egzistencijalnog značaja hrane i mnogih neprehrambenih poljoprivrednih proizvoda, adekvatnom koncipiranju agrarne politike se, sa aspekta međunarodne razmene, pridaje veliki značaj, što se smatra opravdanim.

Poslednjih nekoliko godina, globalnu ekonomiju i društvo karakteriše više turbulentnih dešavanja, a pre svega, pandemija COVID-19 i ukrajinska kriza, ukazujući da se sve češće na globalnoj

sceni pojavljuju faktori koje je veoma teško predvideti i kontrolisati. Navedeno potvrđuje da izvozne aktivnosti, koje direktno veoma zavise od stanja i tendencija na globalnom tržištu, nije moguće usmeravati po određenoj precizno definisanoj i dugoročno ustaljenoj formuli ili striktno utvrđenom modelu, već su potrebne stalne korekcije i prilagođavanja prihvaćenog pristupa, u smislu permanentnog praćenja promena na globalnom nivou, uz proaktivno delovanje i adekvatne odgovore na te promene, shodno interesima nacionalne ekonomije i domaćeg agrara. Kada se u analizu uključe i širi strateški interesi saradnje sa inostranstvom, posebno sa pojedinim zemljama, onda se pitanje izvoza i uvoza agrarnih proizvoda dodatno usložnjava, jer se pojavljuju i neagrarni ciljevi i interesi, koji, takođe, imaju određeni značaj, pa se teži njihovoj realizaciji. U svakom slučaju, primarni interesi poljoprivrednih proizvođača i prerađivača da svoju privrednu aktivnost usmere ka izvozu i da je dugoročno održe, nikako ne smeju biti zapostavljeni, jer predstavljaju osnovni motiv i pokretačku snagu izvozne orijentacije agrarnog sektora.

Hipoteza od koje se u radu pošlo je potvrđena, jer rezultati istraživanja i zaključci ukazuju da ukoliko se permanentno prate globalne tendencije u međunarodnoj trgovini agrarnim proizvodima i shodno tome vodi spoljnotrgovinska politika u agraru, a pre svega, koncipiraju adekvatne mere agrarne politike prilagođene novonastalim okolnostima, moguće je ostvariti rast izvoza agrarnih proizvoda Republike Srbije na više ciljnih tržišta. S obzirom da su tokom ovog istraživanja bili uglavnom dostupni zvanični podaci do 2021. ili 2022. godine, u zavisnosti od izvora, a da su ove dve godine, naročito poslednja, bile veoma turbulentne (pandemija, ratni sukobi, problemi energije, rast cena hrane itd.), predviđanja na osnovu uočenih tendencija treba uzeti sa određenom rezervom. Upravo je to i suština polazne hipoteze u radu, da se formula ili model za buduće usmeravanje razvoja ne može precizno matematički postaviti i primeniti u praksi, već se permanentno moraju pratiti ekonomske i ostale promene na globalnoj sceni, pa shodno tome pravilno reagovati i prilagođavati, naravno uz postojanje opšteg strateškog okvira za međunarodnu trgovinu, ali i uz neprekidne druge neophodne napore u ovoj oblasti. Inače, nepredvidivost pojedinih globalnih kretanja nije

nikakvo iznenađenje u oblasti agro-ekonomije, kako u teoriji, tako i u praksi, na šta ukazuju brojni primeri, u različitim periodima razvoja. Naime, istorijski posmatrano, zabeleženo je da su mnoge delatnosti ili konkretni privredni subjekti, upravo zbog nefleksibilnosti i neadekvatnog ili nepravovremenog odgovora na iznenadne promene u privredi i društvu, zapadali u finansijske i druge poteškoće, što je neretko dovodilo do propadanja ili velikih padova u poslovanju.

Rezultati istraživanja pokazuju da, iako je između mnogih zemalja u svetu ustaljena dugogodišnja saradnja u pogledu međunarodne trgovine agrarnim proizvodima, ipak se uočavaju i određene promene, izazvane brojnim ekonomskim, političkim, pravnim i drugim razlozima. Naime, zbog više faktora, menjaju se tokovi međunarodne trgovine agrarnim proizvodima, nagoveštavajući dalje promene u ovoj oblasti, pri čemu sve savremene globalne tendencije predstavljaju važan signal za spoljnotrgovinsku politiku u agraru Republike Srbije, u smislu da je buduće mere koje se tiču izvoza i uvoza agrarnih proizvoda potrebno usvajati i sprovoditi u skladu sa izmenjenim međunarodnim ambijentom, uz primarni cilj racionalne upotrebe domaćih resursa, korišćenja izvoznih šansi, kao i unapređenja izvozne aktivnosti, prihoda i ekonomskog položaja domaćih proizvođača agrarnih proizvoda.

Reference

1. Božić, D. & Nikolić, M. M. (2016). Obeležja spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Srbije. *Marketing*, 47(4), 293-304.
2. Božić-Miljković, I., Kaličanin, K. & Mitić, V. (2020). Foreign trade of agricultural products between Serbia and the European Union: Problems and perspectives. *Ekonomski pogledi*, 22(1), 29-46.
3. Branović, M. (2016). Poljoprivreda zemalja Zapadnog Balkana u kontekstu EU integracija. *Ekonomija: teorija i praksa*, 9(4), 35-51.
4. EC. (2022). *Agricultural markets & international trade*. EU: EC.
5. Eurostat. (2022). *Extra-EU trade in agricultural goods*. EU: Eurostat.

6. FAO. (2022 a). *FAOSTAT: Suite of Food Security Indicators*. Rome: FAO.
7. FAO. (2022b). *FAOSTAT: Trade: Crops and livestock products*. Rome: FAO. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL>
8. FAO. (2022c). *Fisheries and Aquaculture: Global fish trade - All partners aggregated Value (1976 - 2020)*. Rome: FAO.
9. FAO. (2022d). *Food Outlook – Biannual Report on Global Food Markets*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc2864en>
10. FAO. (2022e). *The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine*. Rome: FAO.
11. FAO. (2022f). *The State of Agricultural Commodity Markets 2022, The geography of food and agricultural trade: Policy approaches for sustainable development*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc0471en>
12. FAO. (2022g). *World Food and Agriculture – Statistical Pocketbook 2022*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc2212en>
13. FAO. (2022h). *World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2022*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc2211en>
14. Kozłowska, M. K., Rapsomanikis, G. & Zimmermann, A. (2022). Comparative advantage & trade costs in a Ricardian model of global food and agricultural trade. *The State of Agricultural Commodity Markets*. Rome: FAO.
15. Lin, B. & Zhang, Y. Y. (2020). Impact of the COVID-19 pandemic on agricultural exports. *Journal of Integrative Agriculture*, 19(12), 2937-2945.
16. Mattoo, A., Rocha, N. & Ruta, M. (2020). *Handbook of Deep Trade Agreements*. Washington, DC: World Bank.
17. MPŠV. (2022). *Izveštaj o stanju u poljoprivredi u Republici Srbiji u 2021. godini*. Beograd, RS: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.
18. OECD/FAO. (2022). *OECD-FAO Agricultural Outlook 2022-2031*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f1b0b29c-en>
19. Ristić, L., Bošković, N. & Knežević, M. (2022). Aktuelni podsticaji i programi podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju u Republici Srbiji. *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 349-369). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
20. Rodrik, D. (2018). What do trade agreements really do? *Journal*

of Economic Perspectives, 32(2), 73–90.

21. RZS. (2022). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2022*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
22. Simić, M. & Stankov, B. (2020). Spoljnotrgovinska razmena poljoprivrednih proizvoda između Republike Srbije i Republike Kazahstan - decenija od potpisivanja sporazuma o slobodnoj trgovini. *Škola biznisa*, 1, 86-111.
23. Tallard, G., Liapis, P. & Pilgrim, G. (2016). The Implications of Agricultural Trade and Market Developments for Food Security. *OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers*, 95.
24. Teignier, M. (2018). The role of trade in structural transformation. *Journal of Development Economics*, 130, 45-65.
25. UN Geospatial. (2020). *Map geodata*. New York: UN.
26. Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju u 2023. godini, "Službeni glasnik RS", br. 8/2023.
27. Vujičić, M. & Ristić, L. (2006). *Ekonomika poljoprivrede*. Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu – Ekonomski fakultet.
28. Wang, X., Ma, L., Yan, S., Chen, X. & Growe, A. (2023). Trade for Food Security: The Stability of Global Agricultural Trade Networks. *Foods*, 12(2), 271.
29. WTO RTA. (2022). *Regional Trade Agreements Database*. Geneva: WTO.
30. Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, "Sl. glasnik RS", br. 41/2009, 10/2013 - dr. zakon, 101/2016, 67/2021 - dr. zakon i 114/2021.

GLOBAL TRENDS OF EXTERNAL TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR THE REPUBLIC OF SERBIA

International trade in agricultural products has always had great importance in the world, primarily because of the food supply. The countries that have natural resources in agriculture try to organize this sector for export as successfully as possible, while the countries that do not have these resources, but also for other reasons, strive to achieve adequate imports of food and non-food agricultural products. Accordingly, the subject of research in this

paper are contemporary challenges and trends of external trade in agricultural products in the world, as well as their importance for the Republic of Serbia. The aim of this research is to point out current directions and relevant changes that are taking place on the international market of agricultural products. The results of the research show that many countries have long-term cooperation in terms of export and import of agricultural products, but certain changes, caused by economic and non-economic factors, are being observed. They are changing the flows of international trade in agricultural products and hinting the future directions in this area, which is an important signal for the foreign trade policy in agriculture of the Republic of Serbia.

Keywords: agriculture, export and import, global trends, regulation, agricultural policy

DA LI BLOKČEJN TEHNOLOGIJA UVODI NOV MEHANIZAM KOORDINACIJE I UPRAVLJANJA EKONOMSKIM AKTIVNOSTIMA?

Ljubinka Joksimović*

Slavica Manić**

Petnaest godina nakon pojave bitkoina, izvesno je da je tehnologija koja leži u njegovoj osnovi – blokčejn - uspešno zaživela. Proponenti i oponenti iste jedinstveni su u stavu da je reč o inovaciji sa širokim spektrom aplikacija koja utiče na interakcije ne samo u biznisu, već i u politici i društvu. Njihova neslaganja daleko su inspirativnija i uglavnom tangiraju dubinu sveukupnih promena, uočenih i naslućenih. Stoga je naša namera da u ovom radu izložimo: a) komparativnu analizu tradicionalnih mehanizama saradnje, koordinacije i upravljanja i blokčejna kao nove forme upravljanja iz ugla neoinstitucionalne ekonomije; b) neka od najnovijih saznanja iz literature u vezi transformativnog potencijala blokčejn tehnologije, kao i generalne i posebne koristi i štete koje ona izaziva ili može izazvati. Očekivanja su nepretenciozna, iako podstaknuta uverenjem da se, simultanim ukazivanjem na slojevitost tradicionalnog upravljanja i niz zamki sadržanih u mehanizmu upravljanja zasnovanom na blokčejn tehnologiji, može (bar u načelu) dokazati važnost “prizemljenja” potonjeg (kao autoriteta koji slobodno pluta).

Ključne reči: blokčejn, upravljanje, decentralizovano društvo, neoinstitucionalna ekonomija

Uvodna razmatranja

U oktobru 2008. godine, nekoliko nedelja nakon što je Aktom o hitnoj ekonomskoj stabilizaciji spašen finansijski sistem SAD od

* Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet; ljubinka.joksimovic@ekof.bg.ac.rs

** Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet; slavica.manic@ekof.bg.ac.rs

kolapsa, Satoshi Nakamoto javno je objavio da se uvodi inovacija pod nazivom blokčejn (eng. *blockchain*) - tehnološka novina ostvarena kombinacijom kriptografije i teorije igara. Blokčejn predstavlja kriptografski baziran decentralizovan sistem, sastavljen od neprekidne liste digitalnih zapisa koji se dele u okviru *peer-to-peer* mreže.¹ Digitalni zapisi se odnose na različite informacije po transakcijama (podatke o razmenama, ugovorima, identitetima, intelektualnoj svojini, fizičkoj i finansijskoj imovini i dr.) i ne nalaze se samo u jednoj knjizi ili čvoru, već se distribuiraju svakom učesniku u mreži, pri čemu isti ne moraju da imaju međusobno poverenje, ili poverenje u posrednika (intermedijara) sa centralizovanim autoritetom (banke, revizori, berze, korporacije, vlade), (Swan, 2015; Pilkington, 2017; Catalini & Gans, 2016).

Iako su blokčejnovi prvobitno vezani za različite kriptovalute (bitcoin, ethereum, ripple'sXRP, litecoin), poslednjih godina vidljiv je njihov veliki potencijal da fundamentalno i kontinuirano menjaju način na koji pojedinci i organizacije kooperiraju, koordiniraju i upravljaju ekonomskim aktivnostima. Prodrli su van kripto valuta, fintech kompanija i sektora finansijskih usluga, obezbeđujući infrastrukturu i aplikacije za organizovanje transakcija različitih sektora kao što su osiguranje, zdravstvo, obrazovanje, zabava i transport, uz plasmane kapitala koje karakterišu skokovite (ne nužno uvek pozitivne) promene.²

¹ Na taj način je omogućeno da se tehnički reši problem dvostruke potrošnje (mogućnost da se jedinica digitalnog novca dva puta potroši od istog lica). U blokčejnu koji podržava bitcoin, bilo koji učesnik u mreži može "jeftino" da verifikuje transakcije u kriptovaluti, da se izmire konfliktne informacije i postigne saglasnost u regularnim intervalima povodom pravog stanja blokčejna, tj. zajedničke knjige zapisa.

² Tako su, na primer, u 2019. godini registrovani ogromni plasmani rizičnog kapitala u razvoj snažnih, različitih aplikacija za *blockchain* start apove, u iznosu od preko tri milijarde dolara. Poslovi sa start apovima u SAD su opali za 7%, godinu za godinom 2020. i 2021., a u 2022. godini zabeležen je oštar pad od 35% za globalni rizični kapital (Btomorrow Ventures, 2023).

Postajući važan mehanizam legitimizacije transakcija blokčejnovi očito menjaju načine, mehanizme intra i inter organizacijske saradnje, koordinacije i upravljanja. Pored toga, reorganizujući i restrukturirajući brojne ekonomske aktivnosti, oni produkuju snažne implikacije na evoluciju i dinamiku socijalnih i političkih struktura.

Zaokupivši pažnju biznisa, medija i vlada, blokčejnovi se kvalifikuju kao globalna revolucija koja leži u osnovi svega, od toga kako glasamo, sa kim smo u vezi *online*, do toga šta kupujemo (Cole et al, 2019; Catalini & Boslego, 2019; Pólvora et al, 2020; Popper, 2018).

Iako su u radovima novijeg datuma prisutna gledišta koja ukazuju na nejednoznačnost u pogledu dubine postojećih i potencijalnih promena koje ova tehnologija donosi, u literaturi i dalje dominiraju stavovi koji se "kreću" unutar binarnih okvira. Tehnološki deterministi (tehnološki utopisti, kripto anarhisti) ovu tehnologiju percipiraju kao Talebovog crnog labuda (neočekivani događaj neslućenih razmera), tvrdeći da je zahvaljujući istom na pomolu propast bilo koje centralizovane institucije (verovatno i države). Na drugom polu nalaze se tradicionalisti koji osporavaju dalekosežne domete ove tehnologije, ali i gledišta koja upućuju na slojevitost pitanja koordinacije i upravljanja, braneći poziciju države kao neophodne, centralne tačke koordinacije ekonomskih aktivnosti.

U nameri da predočimo argumente pomenutih oponentnih stanovišta, tekst smo koncipirali na sledeći način. U prvom delu rada predstavljene su fundamentalne karakteristike blokčejna kao tehnološke inovacije (decentralizovani konsenzus i automatizacija bazirana na mašini) i na prvi pogled uočljive razlike između tradicionalnog i upravljanja zasnovanog na blokčejnu. Drugi deo potencira sofisticiranije poređenje tradicionalnih mehanizama saradnje, koordinacije i upravljanja i blokčejna kao nove forme upravljanja, tj. institucionalne tehnologije savremenog društva. Promene u organizacionom, socijalnom i političkom okruženju upućuju da je prikladno blokčejnove sagledati iz okvira neoinstitucionalne ekonomije *a la* Williamson (1985, 1996, 2005) i North (1990) kao formu koja je drugačija u odnosu na tržište, firmu (hijerarhiju) i socijalnu normu kao osnovne institute ili mehanizme

upravljanja ekonomskim aktivnostima. Konačno, treći deo rada fokusiran je na blokčejn kao centralni mehanizam ogromnog potencijala za transformaciju društvenih interakcija i najavljeno kreiranje posebnog vida decentralizovanog društva, čije implikacije još uvek ne možemo ni naslutiti.

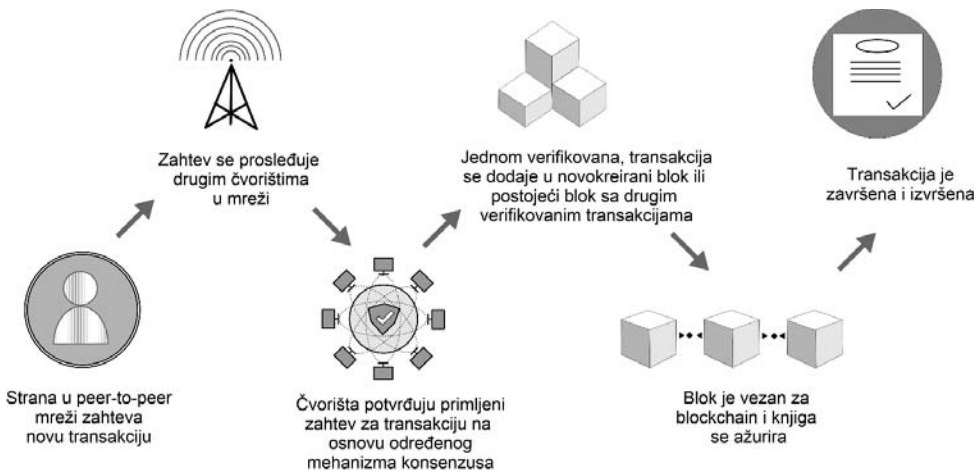
Blokčejn - automatizovana tehnologija za decentralizovane knjige i pametne ugovore

Knjiga kao računovodstvena “tehnologija” kojom se zapisuje i održava konsenzus povodom toga ko i šta poseduje, koliko to što ima zapravo vredni i koji dogovori egzistiraju među učesnicima, predstavlja elementarnu evidenciju o stanju u privredi i promenama koje su posledica realizovanih ekonomskih aktivnosti. Kvalitet knjiga ceni se na osnovu njihove čitljivosti, transparentnosti, konzistentnosti i poverenja. Kad poseduju pomenuta svojstva, one produkuju niske transakcione troškove koji su preduslovi ekonomske efikasnosti i prosperiteta. Institucionalno i organizaciono to se ostvaruje putem centralizovanog vođenja knjiga u vladi, slojevima birokratije, velikim korporacijama i bankama. Sa autoritetom visokog poverenja centralizovani sistemi distribuiraju informacije, a ekonomski učesnici, prihvatajući ih kao validne, uspostavljaju konsenzus u centralnoj mreži.

Sa narastajućom kompleksnošću privrede i iskrivljenim inicijativama ekonomskih učesnika (Hodgson, 2015) “proizvodnja” poverenja, a uporedo sa tim i centralizovano upravljanje, postaju skuplji. Stoga je, ekonomski posmatrano, pribegavanje novom institucionalnom aranžmanu izgradnje i korišćenja knjige, tj. dolaženja do konsenzusa, poželjna solucija omogućena korišćenjem blokčejn tehnologije. Ovaj inovativni protokol – softver – za administriranje, razmenu i skladištenje informacija (Matanović, 2022) isključuje posrednika u transakciji (dolazi do tzv. disintermedijacije). Arhitektura mreže omogućava direktnu komunikaciju učesnika, sve pobrojane aktivnosti su distribuirane, vrši se automatska sinhronizacija kopija u realnom vremenu što rezultira nižim troškovima uzrokovanim novim načinima koordinacije i upravljanja

transakcijama. Decentralizovana mreža zahteva pažljivo dizajniran algoritam konsenzusa gde nijedna strana u transakciji nema celovito pravo odlučivanja. Kontrola informacije je podeljena između većeg broja učesnika koji ih prihvataju, odbacuju, ažuriraju i verifikuju (Slika 1). Učesnici, dakle, ne moraju da se poznaju ili veruju jedni drugima da bi komunicirali – elektronske transakcije se automatski verifikuju kroz čvorove mreže preko kriptografskih algoritama (nema intervencije centralnog autoriteta, tačke kontrole ili neke treće strane).³

Slika 1. Blockchain – mehanizam upravljanja transakcijama

Izvor: Lumineau, et al., 2021, str. 502

Algoritam decentralizovanog konsenzusa, omogućavajući replikaciju informacija kroz sistem i održavajući je transparentnom i nepromenljivom, smanjuje rizik prevare pojedinaca.⁴ Nivoi decentralizacije se razlikuju između blokčejnova u zavisnosti od usvojenog algoritma konsenzusa, (npr. *Proof of Work*, *Proof of Stake*,

³ I u slučaju nepouzdanih čvorova, baza je zaštićena algoritmom (matematičkim mehanizmom), usled čega se ovaj način koordinacije aktivnosti kvalifikuje kao prelazak sa poverenja u ljude na poverenje u matematiku (poverenje u kod). Vidi: Antonopoulos, 2014.

⁴ Zapravo, blokčejnove kao hash bazirane lance sa enkripcijom je teško hakovati (Freidlmaier et al, 2018).

Proof of Value, Proof of Concept) i broja učesnika u mreži. Raznoliki su i primeri deposredništva (disintermedijacije), kao i slobode koja se nudi učesnicima. U alokaciji rizičnog kapitala, najčešće se navode *Decentralizovane Autonomne Organizacije* (DAO) - u suštini zajednice sa resursima organizovanim prema pravilima dogovorenim unapred i postavljenim u softverski kod koji je "zakon" (bez izuzetka važi za svakog). *Steem* se spominje kao platforma socijalnih medija kojom je izvršena disintermedijacija korisnički generisanog sadržaja proizvodnje i nagrada. Individualni članovi zajednice ili organizacije ocenjuju doprinose drugih prema vrednosti unetoj u zajednicu sa ekonomskim tokenom (žetonom) i reputacionim skorom koji su prenosivi (Li & Palanisamy, 2019). *Backfeed* je označio deposredništvo saradnje otvorenog izvora kao eksperimentalni protokol, samoizgrađen na platformi Ethereuma. U svakom slučaju, ovi i slični blokčejn protokoli omogućavaju da se produkuje tehnološka "gomila" koja koordinira ekonomske i društvene akcije novih zajednica bez potrebe za poverenjem.

Druga važna karakteristika blokčejna je da u centar izvršenja saradnje i koordinacije stavlja mašinu, dok ljudski faktor ostaje po strani. Iako je automatizacija obeležila i druge forme IT rešenja, sa pojavom ove tehnologije mašinska automatizacija je snažno uvećana implementacijom pametnih ugovora, kojima se regulišu odnosi među učesnicima na način koji je različit od klasične regulative. Reč je o programima upisanim u blokčejn koji automatski verifikuju i odobravaju validne transakcije koje zadovoljavaju propisane protokole. Blokčejn se, otuda, može posmatrati kao inovativni objedinjeni mehanizam decentralizovane knjige i automatizovanog upravljanja transakcijama sa efektivnim funkcionalnostima: održava informacije nepromenljivim i pouzdanim, zapise transparentnim i sledljivim i konsenzuse autonomno sprovodljivim (Werbach, 2018).

Uzevši u obzir činjenicu da se decentralizovani konsenzus i automatizacija bazirana na mašini smatraju ključnim osobenostima upravljanja zasnovanog na blokčejnu, komparacija istog sa tradicionalnom formom upravljanja mogla bi se najjednostavnije sublimirati na sledeći način:

Tabela 1 – Bazične razlike tradicionalnog i upravljanja zasnovanog na blokčejnu

TRADICIONALNO UPRAVLJANJE	UPRAVLJANJE ZASNOVANO NA BLOKČEJN TEHNOLOGIJI
Centralizovana koordinacija	Decentralizovana koordinacija
Hijerarhijska struktura - odozgo nadole – postoji prinuda	Horizontalna struktura – distribuirana arhitektura - difuzija autoriteta – nema prinude
Inherentna neefikasnost – postoji SPOF (pojedinačna tačka otkaza; eng: <i>single point of failure</i>) – usled koncentracije moći	Ne postoji SPOF – sprečena je koncentracija moći
Poverenje u ljude	Poverenje u mašine (“kod je zakon”)

Izvor: Autori, upodobljeno na osnovu: Atzori, 2017; Swan, 2015.

Na prvi pogled se, dakle, čini da upravljanje zasnovano na blokčejnu, budući da počiva na principima inkluzivnosti, transparentnosti i jednakosti, te pruža učesnicima u transakcijama različite slobode (raspolaganja imovinom, izbora valute i slično), izgleda kao dobro osmišljena alternativa/supstitut tradicionalnom upravljanju.

Ipak, ukoliko iskoračimo van pojednostavljenog sagledavanja pobrojanih različitosti (tradicionalnog i novog), uočava se slojevita priroda tradicionalnih mehanizama koordinacije, ali i upitnost tvrdnji da inovirani mehanizam upravljanja otklanja prinudu i hijerarhijsku društvenu strukturu. Stoga ćemo se u narednom poglavlju fokusirati na nejednoznačno tumačenje mehanizama upravljanja na koje ukazuju neoinstitucionalisti, a nerešena pitanja koja nameću široki spektri postojeće i najavljene implementacije blokčejn tehnologije obradićemo u trećem delu rada.

Tradicionalni vs blokčejn mehanizmi upravljanja: neonstitucionalni pristup

Organizovanje transakcija učesnika često je limitirano njihovim oportunističkim ponašanjem i/ili ograničenom racionalnošću. Kako su pomenute “greške” osnovni izvor hazarda, učesnici transakcija, da bi

ga minimizirali i ostvarili saradnju i kooperaciju, biraju neki od tradicionalnih mehanizama upravljanja: tržište, firmu (hijerarhiju), relacioni mehanizam (Williamson, 1985, 1996; Menard, 2000; Swanson, 2014). Minimiziranje ili kontrola oportunitizma nije jedini razlog zašto postoje firme već je bitna snaga kojom se alociraju ekonomske aktivnosti prema komparativnim ekonomskim institucijama. Blokčejnovi takođe ostvaruju kontrolu oportunitizma uprežući tržišne mehanizme i internalizujući ih putem automatizovanog garantovanog sistema izvršenja transakcija.

Mehanizmi upravljanja definišu se kao institucionalni aranžmani uz pomoć kojih se ostvaruje konsenzus. Tri tradicionalna mehanizma i blokčejn upravljanje fundamentalno se razlikuju u načinima sprovođenja, pri čemu sprovođenje definišemo kao proces obezbeđenja, usklađenosti, saglasnosti sa zakonima, propisima, pravilima, socijalnim normama ili standardima (Menard, 2000; Zhou & Poppo, 2010).

Kooperacija učesnika u transakciji podrazumeva poravnanje njihovih interesa povodom zajedničkog razumevanja doprinosa i isplata, tj. dogovorenog cilja. Oportunističko ponašanje je nekooperativno i rezultira direktnim kršenjem formalnih sporazuma, implicitnih očekivanja ili društvenih normi. Takve vrste ponašanja mogu se registrovati i pre i posle sklapanja formalnog ugovora. Da bi se ovi hazardni problemi minimizirali, učesnici biraju neki od ključnih mehanizama upravljanja koji osiguravaju sprovođenje preskripcija (zakone, norme, propise, pravila). Dok kooperacija upućuje na poravnanje interesa učesnika radi ostvarenja zajednički određenog cilja, koordinacija se odnosi na usklađivanje očekivanja između učesnika u transakciji (Gulati, et al, 2012). Tri povezujuća uslova to omogućavaju: odgovornost, predvidivost i zajedničko razumevanje (Okhuysen & Bechky, 2009).

Različiti mehanizmi upravljanja mogu podržati kooperaciju i koordinaciju učesnika u transakciji. Ugovori (upravljanje ugovorima) predstavljaju efektivan mehanizam kojim se olakšava kooperacija i koordinacija učesnika, pojačava odgovornost, predvidivost i zajedničko razumevanje. Njima se specifikuju prava i obaveze

učesnika transakcija, obezbeđuju jasne strukture isplata i sankcije koje su prepoznate i ostvaruju se po zakonu od suda ili druge sertifikovane strane – dakle, ugovor je “zakon” (efektivan mehanizam u rešavanju sporova ukoliko je legalni sistem kvalitetan i efikasan).

Sa kouzijanskog stanovišta firma je veza ugovora, posebno onih nepotpunog tipa, što generiše transakcione troškove usled neizvesnosti, nepredvidivih situacija, troškova pisanja i sprovođenje ugovora. Sa nepotpunim ugovorima, čak i kada su mnoge stavke izostavljene, ugovorne strane predviđaju, prepoznaju šta će se desiti ex post i prave izbore ex ante na osnovu postojećeg znanja. U kompletnom ugovoru, čak iako su sve neophodne stavke uređene, moguće je da partneri ponovo pregovaraju, zaključuju nov ugovor ex post. Takođe, sud nema pravo da sprovede ugovor ako to ne zahteva neki od participanata. Tako se gore rečeno sažima na sledeći način: a) eksterni rizici determinišu nepotpunost ugovora, bolje upravljaju rizicima b) kompletni ugovori bolje upravljaju podsticajima ucesnika transakcije.

Možda ovo implicira da blokčejnovi ipak ne konkurišu firmama direktno, već pre da je izvodljivo izdvojiti delove firme gde su mogući kompletni ugovori koji bi umanjili transakcione troškove. Pametni ugovori bi mogli na efektivne, automatizovane načine da učitaju znatan broj nepredviđenih stanja male verovatnoće, povećavajući opseg u kojem se ekonomska koordinacija može proširiti u budućnost. To bi se odrazilo na proširenje tržišta, ali smanjenje domena firmi, organizacija. Ako je tačno da u su Willijamsovom modelu ekonomske aktivnosti (npr. investicije) firme sputane pretnjama nekooperativnosti i oportunističkim ponašanjima, onda su blokčejnovi nova institucionalna tehnologija, nov institucionalni mehanizam upravljanja.

Relacioni mehanizmi upravljanja transakcijama prilično su fleksibilni aranžmani sa ekstenzivnom razmenom informacija kako bi se ustanovio zajednički vrednosni sistem. Kooperacija i koordinacija ekonomskih učesnika je olakšana, jer se zasniva i održava na normama, zajedničkim iskustvima i očekivanjima o ponašanju svakog učesnika i uzajamnom poverenju. To podrazumeva da su identiteti

učesnika važni. Za relacioni mehanizam se kaže da je samosprovodljiv od strane samih učesnika (Halac, 2012). Sporazumi važe sve dok učesnici veruju da su isti uzajamno korisni i/ili dok se ne registruje prekršaj.

Osnovna logika u blokčejn mehanizmu upravljanja je da su učesnici transakcije od samog početka naterani da se ponašaju kako se zahteva pametnim ugovorom jer sva drugačija ponašanja neće biti verifikovana ili prepoznata od algoritma ili drugih čvorova u mreži. Za razliku od relacionog upravljanja gde su identiteti učesnika transakcija važni, a buduća očekivanja partnera bazirana na poverenju i integritetu istih, u blokčejn upravljanju ne postoji potreba za direktnom vezom učesnika – oni se međusobno ne poznaju. Sposobnost autonomnog sprovođenja konsenzusa kroz kodirana pravila i setove protokola, čini blokčejnove jedinstvenim samosprovodljivim mehanizmom koji je sasvim drugačiji od tradicionalnog mehanizma (ugovorni i relacioni) pa i od drugih IT rešenja kao što su međurazmena elektronskih podataka u mrežama i elektronska tržišta.

Catalini i Boslego (2019) su dokazivali da neke *ex ante* probleme nije jednostavno, ni lako otkriti, a kamoli njima upravljati usled teškoća identifikovanja inherentne informacione asimetrije između učesnika. Oni se, na primer, aktuelizuju kao prepreka kad digitalne knjige treba da se povežu sa fizičkim svojstvima. U novijim istraživačkim radovima dokazuje se da je moguće izgradnjom sistema kredibilne reputacije i redefinisanjem strukture isplata umanjiti *ex ante* oportunistička ponašanja i doprineti uspešnoj kooperaciji i glatkoj koordinaciji između učesnika transakcija (Lumineau & Oliveira, 2020).

Blokčejnovi su savršena podrška za proceduralnu koordinaciju (svakodnevnu komunikaciju i razmenu informacija). To je ostvareno spajanjem dva procesa u jedan. Prvi se odnosi na validaciju informacija od brojnih nezavisnih učesnika, što drastično povećava pouzdanost podataka, dok se drugi proces tiče nezavisne verifikacije podeljenih podataka kroz lanac. Blokčejnovi, između ostalog, olakšavaju i strukturalnu koordinaciju između učesnika (distribuciju

prava i obaveza, podelu rada, uloga i zadataka) putem mašinskog konsenzusa, a kao dobar primer ove tvrdnje mogu da posluže decentralizovane autonomne organizacije (Murray et al, 2019). One ne poseduju centralizovani autoritet, poput menadžera, koji izdaje administrativna naređenja i dodeljuje zadatke zaposlenima, nemaju adresu, rutinske aktivnosti su koordinirane i izvršavaju se na osnovu strukturne specifikacije uloga aktera koje su kodirane u algoritmu. Investitori glasaju o predlozima projekata koristeći token, a krajnje isplate investitorima se određuju i izvršavaju na bazi njihovih glasova i naredne performanse projekta ocenjene propisanim smart ugovorima.

Izbor mehanizama upravljanja je uvek zavisio od prirode transakcija (transparentne, jasne i eksplicitne ili netransparentne, prećutne). Transakcije koje karakteriše visoka prećutnost involviraju neizvesno ponašanje i teškoće da se oceni performansa trećeg transakcionog partnera. To automatski znači da su troškovi istraživanja, monitoringa i izvršenja visoki. Za blokčejn karakteristika prećutnosti transakcije znači nisku mogućnost njene kodifikacije i verifikacije. To dalje implicira da je područje blokčejna, kao mehanizma upravljanja, ipak ograničeno. Ako je ključne karakteristike transakcije teško verifikovati, onda je intervencija ljudskog faktora neophodna, a sa njom će se (ponovo) uvesti rizik oportunističkog ponašanja i poskupeti koordinacija sa znatnom verovatnoćom pojavljivanja greške u izvršenju smart ugovora.

Transformativni potencijal blokčejna: vrline i mane “slobodno plutajućeg” autoriteta

Pored spomenutih ograničenja blokčejna kao mehanizma upravljanja na koje nas upućuje analiza iz perspektive neoinstitucionalista, postojeća i najavljena područja implementacije ove tehnologije otvorila su i druga pitanja. Neka od njih su, bar na prvi pogled, tehničke prirode (DuPont & Maurer, 2015) i tiču se slabosti karakterističnih za sistem koji skladištenje i čuvanje enormnih blokova podataka isključivo zasniva na korišćenju električne energije, bez opcije da postoji rezervna kopija ugovora u papirnoj formi.

Upravo su nove primene ove tehnologije (Swan, 2015) u oblastima za koje su bezbednost i integritet podataka posebno važni, poput decentralizovanog sistema glasanja (sistema direktne demokratije), personalizovanih javnih usluga (digitalnog vlasništva nad materijalnom i nematerijalnom imovinom, tj. čuvanja pravnih dokumenata – ugovora, ličnih karata, zemljišnih knjiga), globalizovanih javnih usluga (kojima se eliminiše teritorijalno zasnovano upravljanje) ili inženjerskog pristupa javnim politikama (predviđanjem tržišnih špekulacija i klađenjem preko kriptovaluta i tokena), otkrile mnoštvo slabosti koje ispoljavaju sistemi koji se isključivo oslanjaju na blokčejn.

Naime, budući da državne evidencije zahtevaju visok stepen pouzdanosti, pristupačnosti i predvidljivosti, one su prilično netolerantne na tehničke propuste (prekide/kvarove) na koje blokčejn nije imun. Pored toga, sve je izraženija centralizacija računarske snage u mreži, što ostavlja prostor za rizike dosluha i kartelizacije, čime se građani i njihova prava izlažu privatnim interesima (DuPont & Maurer, 2015) i/ili nepredviđenoj tržišnoj dinamici (volatilnosti, špekulativnim napadima i slično). Faktički, jedna od ključnih komparativnih prednosti blokčejna – neutralnost mreže – biva ugrožena čim postoji mogućnost da grupa učesnika (privatnih subjekata) strateški kontroliše sistem, obezbeđujući direktnu moć nad javnim službama (moć koja je lišena legitimiteta i kontrole).

Blokčejn, kako tvrdi Atzori (2017), realno ne rešava problem prinude, niti pitanje postojanja hijerarhijskih struktura u društvu. Argumentacija u vezi sa nepreciznim tumačenjem prinude zasniva se, između ostalog, na frekventnom, ali stereotipnom razlikovanju iste od konsenzusa. Naime, konsenzus se uobičajeno povezuje sa jednakošću, pravičnošću, dogovorom, saradnjom, dok se prinudi pripisuju sputavanje, nesloboda, nasilje, povreda prava pojedinca. Pomenuto diferenciranje posledica je preveda da su centralizacija i prinuda prvobitno osmišljene za postizanje stabilnosti, zaštitu prava pojedinaca i dugoročnu koheziju među grupama. Ako se individualna autonomija percipira kao vrhunska vrednost, onda su je zapadne demokratije ispoštovale kroz koncept vladavine prava, u kojem egzistira centralna vlast (država), a prinuda zasnovana

na zakonu predstavlja izvor prava i dužnosti svakog pojedinca. U suštini, ona ne nestaje čak ni u odsustvu (ili sa propašću) države, niti zbog horizontalne raspodele ovlašćenja, već je stalno prisutna budući da uvek postoje oni koji inkliniraju iskazivanju neposlušnosti.

Takođe, uprkos otvorenom kodu i proklamovanom egalitarizmu *peer-to-peer* mreže, masovno usvajanje blokčejn tehnologije neće rešiti ni problem društvenih hijerarhijskih struktura, odnosno pitanje koncentracije moći, jer postoji mogućnost stvaranja novih oligarhija, ali i snažne polarizacije u društvu.⁵ Tačno je da je u teoriji protokol otvorenog koda izvorno dizajniran da podstakne saradnju na globalnom nivou. U praksi, pak, odluke donosi i izvršava tim ključnih programera (takozvana tehno-elita). Ne može se prenebregnuti činjenica da postoji jaka informaciona asimetrija, ali i neadekvatno distribuirana strateška moć između njih i korisnika.

U tako izmenjenim okolnostima, oni koji poseduju tehničke veštine – programeri, fintech profesionalci i njima slični – postaju privilegovani. Na drugom “polu” egzistiraju mase kompjuterski nepismenih, jer su mreže otvorenog koda kognitivne barijere za ulazak u “elitu” tehnički obdarenih. Time se dovodi u pitanje egalitarna priroda tehnologije (Musiani, 2013).i mreža i dokazuje da *open source* ne znači jednake mogućnosti, niti inkluzivnost (Atzori, 2017, 57).

U cilju prevazilaženja problema podložnosti distopijskom “zarobljavanju” koje vrše privatni akteri ili moćne vlade, trojica autora (od kojih je jedan tvorac Ethereum blokčejna – Vitalik Buterin) plasirala su prošle godine ideju o kreiranju decentralizovanog društva - *DeSoc* (Weyl et al, 2022).⁶ Koncept je iznedren kad se shvatilo da

⁵ Tradicionalisti bi se sigurno rado pozvali na Lorensa Lesiga (profesora sa Harvardske škole prava) koji kaže: „Pritisnuti dugme protiv vlade ne znači da smo teleportovani u raj. Kad nestanu interesi vlasti, na njihovo mesto dolaze drugi interesi. Da li znamo koji? I da li smo sigurni da su bolji?“ Citirano prema: Atzori, 2017, 45.

⁶ Ovde se potencira neophodnost da se mreže ne tretiraju ni kao čisto javna, niti kao čisto privatna, već kao zajednička dobra. Analiziranje dodirnih tačaka ovog koncepta sa idejama koje su se oslanjale na upotrebljivost neoinstitucionalnog pristupa Elinor

postojećem decentralizovanom, ali dominantno finansijskom sistemu (tzv. *DeFi* ekosistemu) nedostaju određene funkcije – konkretno socijalna/društvena identifikacija – kojom bi se digitalna/kripto sfera dovela u vezu sa realnim prohtevima ljudi.

DeSoc je, zapravo, krovni izraz za novi (web 3) ekosistem koji ima za cilj da stvori evidenciju o identitetu i društvenim odnosima svojih korisnika koja je zaštićena od neovlašćenog pristupa. Na ovaj način web 3 pokušava da replicira postavke tradicionalne ekonomije koja se oslanja na reputaciju i autentičnost kako bi aktivirala transakcije između pružaoca usluga i potrošača. Pošto se mreža suočava sa izazovima nepouzdanog identiteta korisnika, zbog kojih preduzeća oklevaju da nude svoje usluge, *DeSoc* ima za cilj da pomenutom evidencijom omogući i pospeši nesmetano odvijanje transakcija.

Od njega se očekuje i da “obezbedi društveni supstrat za razdvajanje i rekonfigurisanje prava” (Weyl et al., 2022), faktički da omogući efikasne mehanizme upravljanja koji bi povećali poverenje i saradnju eliminisavši bilo kakav vid dosluha među učesnicima.⁷ Kako je zamišljeno kreiranje ovog društva? Polazi se od postojeće (osnovne) infrastrukture: Ethereum blokčejna i NFT-a (digitalnih tokena informacija/podataka; *non-fungible token*). Budući da se neke od ključnih transakcija (poput pozajmica bez kolaterala ili izgradnje ličnog brenda) oslanjaju na društvene odnose koji su izgrađeni na principima poverenja (opstaju tokom vremena), autori daju predlog da se uvedu inovativna rešenja pod nazivom „Duša” (*Soul*) i SBT (*Soulbound Tokens*). „Duša” je *DeSoc*-ova verzija web 3 novčanika, odnosno „koverta” koja služi korisnicima za akumuliranje i čuvanje svih važnih digitalnih zapisa. SBT se unekoliko razlikuju od postojećih, NFT tokena, jer su neprenosivi, ne mogu se pozajmljivati drugima, niti monetizovati. Oni bi zvanično i isključivo trebalo da služe za *identifikovanje korisnika* (npr. potvrda o prisustvu događajima

Ostrom u proučavanju potencijala blokčejn tehnologije (Rozas et al, 2021) prevazilazi okvire ovog rada, ali je vredno spomena.

⁷ *DeSoc* bi trebalo da utre put novim vlasničkim pravima i mehanizmima upravljanja koji “nagrađuju poverenje i saradnju štiteći istovremeno mreže od zarobljavanja i dominacije” (Weyl et. al., 2022).

ili dokaz o vlasništvu/autorstvu za umetničko delo), *skladištenje njegovih ličnih podataka* (poput digitalnog CV koji sadrži diplome i sertifikate, za sakupljanje medicinskih podataka, ali i informacija o bankovnom računu ili kreditnom rejtingu) *i sticanje reputacije koja je društveno i globalno prepoznatljiva* (recimo za glasanje u DAO gde bi se u procesu odlučivanja davao prioritet korisnicima sa boljom reputacijom, a ne onim "dušama" koje su zbog velikog broja SBT-a zadobile veće poverenje i dopadljivost javnosti).

Kombinacija Soul-a i SBT-a potencijalno može da evoluiru u primarni alat za dokazivanje nečijeg kredibiliteta i autentičnosti i reši problem pouzdanog identiteta u blokčejn prostoru. Ipak, zbog mogućnosti da broj akreditiva (SBT) postane nov način određivanja podobnosti za različite aplikacije, moraju postojati ključni mehanizmi za ublažavanje bilo kakvih pokušaja prevare sistema.

DeSoc koncept je učinio SBT-ove neprenosivom imovinom kako bi sprečio bilo koga da proda ove tokene, što bi porazilo svrhu izgradnje autentičnog sistema za društvo. Ali iako ovi tokeni rade na blokčejnu, platforma je nagovestila da bi SBT izdavaoci možda mogli da opozovu ove sertifikate od primalaca. Iako blokčejn može precizno da odredi tačan datum izdavanja sredstva, to nije dovoljno za potvrdu autentičnosti. Da bi obezbedio još jedan nivo verifikacije, SBT će, zapravo, pratiti „društveno poreklo“ korisnika, sprečavajući da se dogode sofisticirane prevare u sistemu. Društveno poreklo služi kao „mapa“ ili „slika“ društvenih interakcija „duše“, koje se sastoje od sertifikata ili SBT-a koje je vlasnik akumulirao. Ali uvek postoji rizik da zlonamerni akteri pokušaju da prevare sistem stvarajući „duše“ sa istim SBT-ovima u sebi. Za borbu protiv ove prevare, SBT omogućava vlasnicima da jasno vide društveno poreklo „duše“ ili koliko su bogate njene društvene interakcije. Ovo društveno bogatstvo je prilično teško i dugotrajno za falsifikovanje, što ga čini kriterijumom od poverenja.

A šta je sa ranjivošću decentralizovanih autonomnih organizacija? One će davati vlasnicima tokena upravljačku moć da glasaju o kritičnim pitanjima web3 projekata. Na taj način odluke dolaze iz zajednice, a ne od nekoliko odabranih ljudi u organizaciji. Pa ipak,

jednostavnim kreiranjem više novčanika, jedna osoba ili šačica ljudi mogu lako nadmašiti istinske članove glasačke zajednice. Sa mnoštvom lažnih novčanika u rukama, loši akteri mogu da nadglasaju zajednicu i kreiraju izbore koji bi mogli koristiti njihovim interesima. *DeSoc* je razvio rešenje za ublažavanje ovog rizika. Prvo će „skenirati“ SBT-ove „duše“ koja glasa da bi utvrdio da li je reč o pravom članu zajednice sa pravom glasa ili lažnom onlajn identitetu. Drugo rešenje je da povećanje glasačke moći onih „duša“ koje poseduju „uglednije“ SBT u različitim oblastima, uključujući obrazovanje i karijeru.

U slučaju da je neko izgubio pristup „duši“, da li to znači da je novčanik, zajedno sa SBT tokenima koji dolaze uz njega, zauvek izgubljen? Nije, jer je *DeSoc* osmislio način na koji vlasnici mogu povratiti izgubljene novčanike i sertifikate. Ovaj alternativni način se zove „Model socijalnog oporavka“, koji koristi društvenu mrežu osobe (zajednicu kojoj pripada ili sa kojom je razvio bliske odnose) da bi povratio izgublenu „dušu“.

Ovako zamišljen koncept decentralizovanog društva, iako verovatno vođen dobrim namerama za bolje kodiranje mreže društvenih odnosa (povezivanje „duša“, stimulisanje interakcija među učesnicima, valjanu zaštitu i upravljanje vlasničkim pravima), u suštini naglašava da nema potrebe za centralizovanim institucijama, već ih zamenjuje pametnim ugovorima sa pravilima na koje su učesnici pristali (a koja su kompatibilna sa običajnim ili prirodnim pravom). Pritom, da bi sistem efikasno funkcionisao, on mora da sadrži funkcije koje omogućavaju pojedincima da predvide rešenja za niz mogućih pitanja i nedoumica. Međutim, pošto sistem još uvek ne postoji, stvarna mehanika ovoga ostaje nejasna. Dokle god su potencijalne implikacije koncepta decentralizovanog društva protivrečne, nužnost transformisanja društva u samoodrživ sistem vođen algoritmima i zasnovan isključivo na blokčejnu ostaje upitna.

Umesto zaključka

Analiza mehanizama koordinacije i upravljanja ekonomskim aktivnostima dominantno se kreće unutar binarnih okvira.

Tradicionalisti smatraju da su današnja društva dosegla solidan nivo decentralizacije zahvaljujući personalizovanim javnim uslugama, istovremeno iskazujući skepticizam u pogledu ukidanja potrebe za centralizovanim institucijama koje su dosada manje ili više uspevale da zaštite prava pojedinaca. Tehnološki deterministi, s druge strane, idealizuju potencijale blokčejn tehnologije, duboko uvereni da, usled disintermedijacije koju ista omogućava, iščezavaju hijerarhije između učesnika u procesima odlučivanja i kreira se nepregledno polje raznolikih mogućnosti da se sve (ili skoro sve) njihove interakcije uredi isključivo na osnovu pametnih ugovora, čime bi se stvorila potpuno decentralizovana autonomna društva.

U pokušaju da načinimo iskorak van pomenutih, donekle rigidnih, okvira, oslonili smo se na neoinstitucionalnu perspektivu u cilju sofisticiranijeg poređenja tradicionalnog i upravljanja zasnovanog na blokčeju. Kad se pažnja obrati na karakteristike transakcija (eksplicitne nasuprot prećutnih) moguće je ući u polje analize međusobnog dejstva tradicionalnih mehanizama i blokčejna. Sa eksplicitnim transakcijama, gde se uglavnom koordinacija odnosi na rutinske i statične zadatke i neizvesnost je niska, blokčejn bi mogao da ima supstituirajući efekat u odnosu na tradicionalne mehanizme. Autonomno sprovođenje ugovora je realno jeftinije od upravljanja ugovorom čije legalno sprovođenje obično povlači visoke troškove (Huber et al, 2013). Lakoća i brzina kodifikovanja i verifikovanja eksplicitnih transakcija u blokčeju implicira da bi oni mogli zameniti i relacioni mehanizam upravljanja jer sticanje poverenja i relacione norme obično iziskuju vreme i trošak.

Dalja difuzija kvantnog računarstva i veštačke inteligencije može potencijalno da donese i dobrobit i štetu za razvoj blokčejna, jer te nove generacije tehnologija, kako mogu podjednako podržati bolju kriptografiju, takođe mogu olakšati i hakovanje. U dinamičkoj ekstenziji međudejstva tradicionalnih mehanizama i blokčejna naziru se i drugačije kombinacije istih (Lumineau, 2017). Moguće je da postojeći stepen ugovornog i relacionog upravljanja ima važne implikacije za efikasnost blokčejna ili obrnuto, novi blokčejnovi bi mogli neka pravila kooperacije i koordinacije kodirati u inicijalnu specifikaciju, što bi umanjilo potrebu za oslanjanjem i

izgradnjom ugovornih i relacionih mehanizama.

Sagledavanje mehanizama koordinacije i upravljanja iz ugla neoinstitucionalne analize ukazalo je, dakle, da upravljanje bazirano na blokčejnu ima potencijal da supstituiše tradicionalne mehanizme u domenu eksplicitnih, ali ne i prećutnih, transakcija.

Ako tome dodamo ostala ograničenja, kao što su tehničke slabosti ili bezbednosni problemi sa kojima se ova tehnologija suočava, te nerešena pitanja, poput stvaranja novih hijerarhijskih struktura i snažne društvene polarizacije, koje ni najnoviji koncept decentralizovanog društva ne uspeva valjano da reši, onda bi se u pokušaju da odgovorimo na pitanje iz naslova rada mogao ponuditi sledeći odgovor: Da, blokčejn tehnologija uvodi nov mehanizam koordinacije i upravljanja ekonomskim aktivnostima, no isti još uvek nije dorastao, niti stekao poverenje, da bude jedini “slobodno plutajući” autoritet.

Literatura

1. Antonopoulos, A. (2014). Bitcoin Security Model: Trust by Computation. <http://radar.oreilly.com/2014/02/bitcoin-security-model-trust-by-computation.html>, pristupljeno 10. 04. 2023.
2. Atzori, M. (2017). Blockchain technology and decentralized governance: Is the state still necessary? *Journal of Governance and Regulation*, 6(1), 45-62.
3. Btomorrow Ventures. (2023). BTV's analysis of the CB Insights: State of Venture 2022 Report. <https://www.btomorrowv.com/blog-articles/cb-insights-state-of-venture-2022-report>, pristupljeno 16. 03. 2023.
4. Catalini, C. & Boslego, J. (2019). Blockchain Technology and Organization Science: Decentralization Theatre or Novel Organization Form? <https://static1.squarespace.com/static/532383d3e4b00a718e33e1da/t/61e6c72eb5768855d626cd09/1642514224861/OS+Blockchain+Perspective+FINA L.pdf>., pristupljeno 15. 03. 2023.
5. Catalini, C. & Gans, J. (2016), Some Simple Economics of the Blockchain, *NBER Working Paper Series*, Working Paper 22952, <http://www.nber.org/papers/w22952>, pristupljeno 21. 01. 2023.

6. Cole, R., Stevenson, M. & Aitken, J. (2019), Blockchain Technology: Implications for Operations and Supply Chain Management. *Supply Chain Management*, 24(4), 469-483.
7. DuPont, Q. & Maurer, B. (2015). Ledgers and Law in the Blockchain. <https://www.kingsreview.co.uk/essays/ledgers-and-law-in-the-blockchain>, pristupljeno 10. 04. 2023.
8. Freidlmaier, M., Tumasjan A. & Welp, I. (2018). Disrupting Industries with Blockchain: The Industry, Venture Capital Funding and Regional Distribution of Blockchain Ventures. *Proceeding of 51st Annual Hawaii International Conference of System Science*, 3517-3526.
9. Gulati, R., Wohlgezogen, F. & Zhelyazkov, P. (2012). The Two Facets of Collaboration: Cooperation and Coordination in Strategic Alliances. *Academy of Management Annals* 6, 531-583.
10. Halac, M. (2012). Relational Contracts and the Value of Relationships. *American Economic Review*, 102(2), 750-779.
11. Hodgson, G. (2015). *Conceptualizing Capitalism: Institutions, Evolution, Future*. University of Chicago Press.
12. Huber, T., Fischer, T., Dibbern, J. & Hirschheim, R. (2013). A Process Model of Complementarity and Substitution of Contractual and Relational Governance in IS Outsourcing. *Journal of Management Information Systems*, 30(3), 81-114.
13. Li, C. & Palanisamy, B. (2019). Incentivized Blockchain-based Social Media Platforms: A Case Study of Steemit, <http://www.sis.pitt.edu/bpalan/papers/WebSci2019.pdf>, pristupljeno 22. 01. 2023.
14. Lumineau, F., Wang, W. & Schilke, O. (2021). Blockchain Governance. *Organization Science*, 32(2), 500–521.
15. Lumineau, F. & Oliveira, N. (2020). Reinvigorating the Study of Opportunism in Supply Chain Management. *Journal of Supply Chain Management*, 56(1), 73-87.
16. Lumineau, F. (2017). How Contracts Influence Trust and Distrust. *Journal of Management*, 43(5), 1553-1577.
17. Matanović, A. (2022). *Uvod u blokčejn*. <https://www.preduzmi.rs/wp-content/uploads/2022/06/blokcejn-vodic.pdf>, pristupljeno 22. 01. 2023.
18. Ménard, C. (2000). Enforcement Procedures and Governance Structures: What Relationship? In: Menard, C. (ed.), *Institutions, Contracts and*

- Organizations*. Edward Elgar Publishing MA, 234-253.
19. Murray, A., Kuban, S. & Josefy, M. (2019). Contracting in Smart Era: The Implication of Blockchain and Decentralized Autonomous Organizations For Contracting and Corporate Governance, https://moodlearchive.epfl.ch/2020-2021/pluginfile.php/2865833/mod_resource/content/1/AMP_BlockchainContracting_Final_04152019.pdf, pristupljeno 21. 01. 2023.
 20. Musiani, F. (2013). Governance by algorithms. *Internet Policy Review*, 2(3) <https://policyreview.info/articles/analysis/governance-algorithms>, pristupljeno 10. 04. 2023.
 21. North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge, MA.
 22. Okhuysen, G. & Bechky, B. (2009). Coordination in Organizations: An Integrative Perspective. *Academy of Management Annals* 3(1), 463-502.
 23. Pilkington, M. (2017). Blockchain Technology: Principles and Applications. https://www.kennisdlogistiek.nl/system/downloads/attachments/000/000/319/original/Pilkington_Blockchain_applications_KP_2017.pdf?1516280496, pristupljeno 15. 02. 2023.
 24. Pólvara A. (ed), Hakami A. (ed), Bol E. (ed), Hassan S., Brekke J.K., Atzori M., Bodó B., Micklejohn S., De Filippi P., Beecroft K., Rozas D., Orgaz Alonso C., Martínez Vicente E., Lopéz Morales G., Figueras Aguilar A. (2020). *Scanning the European Ecosystem of Distributed Ledger Technologies for Social and Public Good: What, Why, Where, How, and Ways to Move Forward*. EUR 30364 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
 25. Popper, N. (2018). The People Leading The Blockchain Revolution. *New York Times*. June, 27. <https://www.nytimes.com/2018/06/27/business/dealbook/blockchain-stars.html>, pristupljeno 20. 04. 2023.
 26. Rozas, D., Tenorio-Fornés, A., Díaz-Molina, S. and Hassan, S. (2021). When Ostrom Meets Blockchain: Exploring the Potentials of Blockchain for Commons Governance. *SAGE Open*, 11(1). <https://doi.org/10.1177/21582440211002526>, pristupljeno 14. 02. 2023.
 27. Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a New Economy*. O'Reilly Media, Inc., Sebastopol, CA.
 28. Swanson, T. (2014). *Great Chain of Numbers, A Guide to Smart Contracts*,

Smart Property and Trustless Asset Management,

<https://www.ofnumbers.com/the-guide>, pristupljeno 10. 11. 2022.

29. Werbach, K. (2018). *The Blockchain and the New Architecture of Trust*. MIT Press, Cambridge, MA.
30. Weyl, G., Ohlhaber, P. & Buterin, V. (2022). Decentralized Society: Finding Web3's Soul, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4105763>, pristupljeno 30. 03. 2023.
31. Williamson, O. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*. Free Press, New York.
32. Williamson, O. (1996). *The Mechanisms of Governance*. Oxford University Press, New York.
33. Williamson, O. (2005), The Economics of Governance. *The American Economic Review*, 95(2), 1-18
34. Zhou, K. & Poppo, L. (2010). Exchange hazards, relational reliability, and contracts in China: The contingent role of legal enforceability. *Journal of International Business Studies*, 41(5), 861-881.

WHETHER BLOCKCHAIN TECHNOLOGY INTRODUCES A NEW MECHANISM OF COORDINATION AND GOVERNANCE OF ECONOMIC ACTIVITIES?

Fifteen years after the appearance of bitcoin, it is certain that the technology underlying it - blockchain - has successfully taken roots. Its proponents and opponents are united in qualifying it as an innovation with a wide range of applications that affects interactions not only in business, but also in politics and society. Their disagreements are far more inspiring and generally concern the depth of the overall changes, both perceived and anticipated. That is why the purpose of this paper is twofold: a) to present (from neo-institutional perspective) a comparison of traditional mechanisms of governance to a blockchain as its new form; b) to offer some of the latest findings from the literature regarding the transformative potential of blockchain technology and also the general and specific benefits and harms

that it causes or can cause in the future.

Our expectations are unpretentious, although encouraged by the belief that indicating the layeredness of traditional governance as well as the pitfalls contained in the governance mechanism based on blockchain technology, the importance of “landing” the latter (as a floating authority) might be proven (at least in principle).

Keywords: blockchain, governance, decentralized society, neoinstitutional economics

GLOBALNI TRENDOVI VOĐENJA POLITIKE ZAŠTITE KONKURENCIJE U KONTEKSTU REPUBLIKE SRBIJE

Milan Kostić*

Marija Radulović**

Politika zaštite konkurencije predstavlja značajnu državnu politiku koja obezbeđuje postojanje efektivne konkurencije na nacionalnim i nadnacionalnim tržištima. Bez postojanja efektivne tržišne konkurencije ne može se očekivati ekonomski i širi društveni napredak. Rad se bavi globalnim trendovima u vođenju politike zaštite konkurencije i njihovom komparacijom sa onim što se dešava na nivou Srbije. Istraživanje je sprovedeno u dva pravca. Prvi koji se tiče analize finansijskih i administrativnih kapaciteta regulatornih tela zaštite konkurencije i drugi koji je vezan za analizu produktivnosti regulatornih tela iz ugla brojeva predmeta po pojedinim segmentima zaštite konkurencije (sprečavanje zloupotrebe dominantnog položaja i restriktivnih sporazuma, kontrole koncentracija i sektorskih analiza). Istraživanje je izvršeno na primeru evropskih država, država članica OECD-a i Srbije. Vremenski okvir analize je period od 2015. do 2021. godine. Rezultati istraživanja su pokazali da Srbija ima, iako mali, relativno usklađen budžet zaštite konkurencije, naročito ako se uporedi sa njenim ukupnim bruto domaćim proizvodom (BDP) i brojem angažovanih radnika u regulatornom telu. Prosek završenih predmeta na godišnjem nivou je sličan evropskom proseku osim u delu koji se odnosi na kontrolu koncentracija gde je veći. Razlog za to jesu niski pragovi koncentracije i činjenica da je to najveći izvor prihoda, a ujedno i budžeta zaštite konkurencije. Preporuka za unapređenje vođenja politike zaštite konkurencije u Srbiji treba da ide u pravcu povećanja pragova koncentracije i odobravanja značajnijih sredstava iz budžeta Srbije za potrebe regulatornog tela. To je jedini način da se fokus u radu regulatornog tela usmeri na druge segmente zaštite konkurencije (sprečavanje zloupotrebe dominantnog položaja i restriktivnih sporazuma, kao i

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, mkostic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet

sektorske analize) za koje autori smatraju da zavređuju veću pažnju od kontrole koncentracija.

Ključne reči: politika zaštite konkurencije; finansijski i administrativni kapaciteti; segmenti politike zaštite konkurencije

Uvod

Politika zaštite konkurencije predstavlja značajan segment regulacije privrednih aktivnosti. Kao takva treba da obezbedi fer uslove konkurencije za sve subjekte koji funkcionišu na nekom tržištu. Ova politika može imati značajan pozitivan uticaj na inovativnost i može da ubrza razvoj jedne ekonomije. Shodno važnosti koju ima za inovativnost, ekonomski rast i razvoj, ovu politiku je neophodno adekvatno sprovesti, usaglašavati je sa savremenim trendovima i unapređivati. Analiza koja je sprovedena u ovom radu je u službi definisanja adekvatnih preporuka i korektivnih mera, koje treba da obezbede unapređenje politike zaštite konkurencije, pre svega na nivou Srbije.

Shodno ovako definisanom cilju istraživanja rad je tako koncipiran da pored uvoda i zaključnih razmatranja sa preporukama za unapređenje, sadrži još tri zaokružena i međusobno povezana dela. U prvom delu rada date su teorijske postavke vezane za politiku zaštite konkurencije. U drugom delu rada date su metodološke osnove sprovedenog istraživanja, dok su u trećem delu prezentirani rezultati istraživanja vezani za globalne trendove vođenja politike zaštite konkurencije, koji su upoređeni sa onim što se dešava na nivou Republike Srbije. Ovde treba naglasiti da se istraživanje razvija u dva pravca. Prvi koji je vezan za analizu finansijskih i administrativnih kapaciteta regulatornih tela zaštite konkurencije i drugi koji je vezan za analizu pojedinačnih segmenta politike zaštite konkurencije (zloupotrebu dominantnog položaja, restriktivne sporazume, kontrolu koncentracije i sektorske analize).

Značaj politike zaštite konkurencije za slobodnu konkurenciju

Politiku zaštite konkurencije nije jednostavno definisati. Jedna od opšteprihvaćenih definicija glasi: *Politika zaštite konkurencije jeste skup politika i zakona koji treba da osiguraju da konkurencija na nekom tržištu (proizvodnom i geografskom) nije ograničena na način koji je štetan za društvo*. Definicija upućuje na to da postoji ograničavanje konkurencije koje je štetno i ono koje nije štetno za društvo. Podela tržišta između direktnih konkurenata je svakako štetan oblik ograničavanja konkurencije, dok različiti sporazumi o zajedničkom istraživanju i razvoju, po pravilu, nisu štetni za društvo (Kostić, 2013, 199-200).

Proučavanje politike zaštite konkurencije između ostalog zahteva određivanje štete koju različiti oblici ograničavanja konkurencije nose sa sobom. Ta šteta se izražava kroz smanjenje ekonomskog blagostanja, tako da se politika zaštite konkurencije često definiše i kao skup politika i zakona koji treba da osiguraju da konkurencija na nekom tržištu nije ograničena na način koji smanjuje ekonomsko blagostanje (Motta, 2008, 30) Ovo je uža definicija politike zaštite konkurencije, jer umesto društvenog govori o ekonomskom blagostanju.

Politika zaštite konkurencije ima za cilj da promoviše efektivnu konkurenciju, koja podrazumeva eliminaciju zloupotrebe tržišne moći, odnosno dominantnog tržišnog položaja i sprečavanje restriktivnih (kartelskih) sporazuma. Preciznije rečeno politika zaštite konkurencije neprekidno traga za povećanjem efikasnosti, promocijom inovativnosti i unapređenjem mogućnosti izbora od strane svih učesnika na tržištu (proizvođača i potrošača) (Lipczynski et al., 2009, 601). Ona obuhvati tri segmenta regulacije i to: sprečavanje zloupotrebe dominantnog položaja, eliminaciju restriktivnih sporazuma i kontrolu koncentracija (povezivanja) učesnika na tržištu.

Politika zaštite konkurencije je u segmentu sprečavanja zloupotrebe dominantnog položaja usmerena ka učesnicima na tržištu koji imaju značajnu tržišnu moć, nastojeći da umanj

štetan uticaj takvih učesnika na konkurenciju i širi društveni interes. Od politike zaštite konkurencije se zahteva da napravi balans između šteta i koristi od postojanja ovakvih učesnika na tržištu jer samo njihovo postojanje nije štetno, a i veličina često može da doprinese njihovoj većoj efikasnosti. Od štetnih aktivnosti koje sprovodi učesnik koji ima dominantan položaj izdvajamo: neposredno ili posredno nametanje nepravične kupovne ili prodajne cene i drugih uslova poslovanja; ograničavanje proizvodnje, tržišta ili tehničkog razvoja, koji mogu da naruše fer konkurenciju; primenjivanje nejednakih uslova poslovanja na iste poslove različitim učesnicima, čime se oni dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente i uslovljavanje zaključivanja ugovora time da druga strana prihvati obaveze koje po svojoj prirodi ili poslovnim običajima nisu u vezi sa predmetnim ugovorom (Zakon o zaštiti konkurencije, član 16).

Sledeća sfera regulacije odnosi se restriktivne sporazume. Takva praksa uključuje aktivnosti kao što su: dogovor oko fiksiranja cena i obima proizvodnje, podeli tržišta i sl. Ovakav oblik aktivnosti se sprovodi kroz različite vrste saradnje između učesnika na tržištu, koji mogu biti formalnog i neformalnog tipa. Bez obzira o kojoj vrsti i tipu saradnje se radi, izdvajaju se dva oblika sporazuma između subjekata. To su *horizontalni* i *vertikalni* sporazumi. Horizontalni sporazumi su dogovori između subjekata koji se nalaze na istom nivou privredne aktivnosti i oni se ispoljavaju kroz dogovor o cenovnoj politici, dogovor o proizvodnim kvotama, podeli tržišta, razmeni bitnih informacija o cenama, obimu proizvodnje i kvalitetu proizvoda. Na drugoj strani su vertikalni sporazumi, koji uključuju učesnike koji pripadaju delatnostima koji se nalaze u različitim fazama lanca reprodukcije. Najčešći oblici ovakvih sporazuma su ekskluzivni ugovori potpisani sa dobavljačima i kupcima, vezani, pretežno, za cenu po kojoj će se proizvodi prodavati krajnjim kupcima, odnosno nabavljati od dobavljača. (Lipczynski et al., 2009, 601-602). Takođe, tu su i sporazumi kojima kupci zadržavaju ekskluzivno pravo da kupuju proizvode od dobavljača ili da nabavljaju proizvode po povlašćenoj ceni. Svi ovi sporazumi, bez obzira da li su horizontalni ili vertikalni imaju potencijal da naruše konkurenciju, pa ih shodno toj činjenici treba kontrolisati. Naravno, ako su to sporazumi vezani za oblast

inovacija, istraživanja i razvoja može se smatrati da nisu štetni pod pretpostavkom da rezultate dobijene od ovako sprovedenih aktivnosti mogu da koriste i drugi učesnici na tržištu osim onih direktno uključenih u sporazum. Sledi da ovakvo povezivanje doprinosi ekonomskom i društvenom napretku (Kostić, 2022, 77).

Poseban segment regulacije zaštite konkurencije predstavlja kontrola koncentracija, odnosno povezivanja učesnika na tržištu. U ovoj sferi politika zaštite konkurencije nastoji da kontroliše povezivanja učesnika na tržištu kako bi se sprečilo eventualno narušavanje konkurencije koje iz takve aktivnosti može da nastane. U takvoj situaciji regulatorna tela treba da naprave balans između koristi koje nastaju povezivanjem, a koje se tiču racionalizacije poslovanja i na drugoj strani troškova, koji nastaju zbog stvaranja većeg učesnika na tržištu i potencijalnog narušavanja fer uslova konkurencije. Politika zaštite konkurencije mora biti posebno obazriva u slučaju neefikasnog menadžmenta. Naime, ona ne sme da dopusti opstanak neefikasnog menadžmenta koji, zbog sprečavanja povezivanja, ostaje zaštićen od konkurentskog pritiska i nadmetanja.

Politika zaštite konkurencije je pod velikim uticajem različitih ekonomskih, političkih, socijalnih i istorijskih faktora i kao takva mora da zadovolji neke ciljeve. Posebno se izdvajaju ekonomski ciljevi koji u sebi podrazumevaju obezbeđivanje i očuvanje dobrih uslova konkurencije kroz: 1) otklanjanje veštačkih i svojevlnih aktivnosti onih ekonomskih subjekata koji utiču na slabljenje konkurencije i 2) poboljšanje uslova konkurencije uz uvažavanje prirodnih ograničenja. (Stojanović, 2003, 43).

Savremeni uslovi poslovanja diktiraju i određeni stepen transformacije politike zaštite konkurencije. Ta transformacija ide između ostalog i u pravcu većeg uključivanja eksperata vezanih za informaciono-komunikacione tehnologije i veštačku inteligenciju. Ovakav pristup zahteva preispitivanje finansijskih i administrativnih kapaciteta regulatora. Pre nego što se pređe na sagledavanje u kom pravcu treba da ide preispitivanje finansijskih i administrativnih kapaciteta regulatora, posebno na nivou Republike Srbije, potrebno je izvršiti detaljnu analizu globalnih trendova u politici zaštite

konkurencije i u kakvoj su oni korelaciji sa politikom zaštite konkurencije Srbije.

Metodološka osnova istraživanja

Istraživanje vezano za globalne trendove vođenja politike zaštite konkurencije sprovedeno je korišćenjem podataka iz baze OECD-a i godišnjih Izveštaja o radu Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije. Istraživanje je podeljeno u dva dela. Prvi koji se tiče analize finansijskih i administrativnih kapaciteta za pojedine kategorije država i Srbiju, dok je drugi deo istraživanja usmeren na analizu pojedinih segmenata politike zaštite konkurencije po određenim kategorijama država i Srbije. Što se tiče pojedinačnih kategorija država one su grupisane u dve celine: države članice OECD i države Evrope. Što se tiče OECD-a, uzorak čini između 36 i 38 država, dok što se tiče država Evrope ukupno je analizirano između 30 i 33 države. Kod evropskih zemalja uzorak su činile kako zemlje članice Evropske unije tako i one koje to nisu, kao na primer: Norveška, Albanija, Švajcarska, Crna Gora i Ukrajina.

Što se tiče podataka koji su korišćeni za analizu politike zaštite konkurencije u Srbiji, oni su preuzeti iz godišnjih Izveštaja Komisije za zaštitu konkurencije s tim da je njihovo preuzimanje izvršeno tako da budu uporedivi sa podacima OECD-a. Ovo se naročito odnosi na podatke vezane za administrativni kapacitet gde je broj zaposlenih u Komisiji za zaštitu konkurencije Srbije vezan isključivo za ona lica koja su direktno uključena u poslove zaštite konkurencije. Nije uzet u razmatranje broj lica koja rade u Sektoru za materijalno-finansijske poslove i Sektoru za normativno-pravne, opšte i kadrovske poslove, jer se pošlo od pretpostavke da nisu direktno uključeni u poslove zaštite konkurencije. Na drugoj strani uzet je broj lica koja se nalaze u kabinetu predsednika Komisije za zaštitu konkurencije (KZK) tako da ako neko lice iz Sektora za normativno-pravne, opšte i kadrovske poslove radi na slučajevima zaštite konkurencije to je pokriveno licima koja se nalaze u kabinetu predsednika KZK, a ne rade direktno na slučajevima zaštite konkurencije. Vremenski okvir istraživanja je od 2015. do 2021. godine.

Rezultati istraživanja trendova u vođenju politike zaštite konkurencije analiziranih država i Srbije

Prvi segment istraživanja obuhvata analizu finansijskih i administrativnih kapaciteta država članica OECD-a, Evrope i posebno Srbije. Analiza finansijskih kapaciteta vezana je za budžet zaštite konkurencije sa kojim raspolažu države OECD, Evrope i Srbije (Tabela 1).

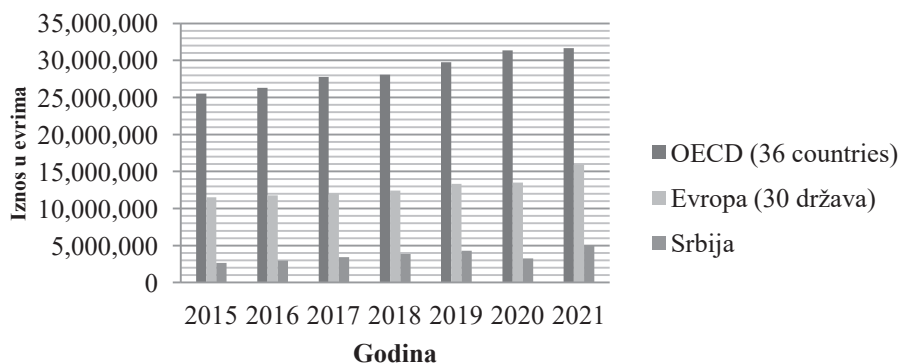
Tabela 1. Prosečna vrednost budžeta zaštite konkurencije po određenim kategorijama država i Srbije za period od 2015. do 2021. god. u evrima

Region/ Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	36	25.502.872	26.278.917	27.765.289	28.082.296	29.740.880	31.355.634	31.637.602
Evropa	30	11.512.531	11.791.509	12.056.667	12.421.190	13.318.483	13.521.442	15.926.189
Srbija	1	2.673.460	2.958.979	3.450.046	3.887.057	4.305.407	3.251.638	4.998.127

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Kao što se sa Tabele 1 može videti ulaganje koje se ostvaruje na nivou Srbije je ispod nivoa koji se u proseku izdvaja kod država OECD-a i Evrope. Ono je na nivou od oko 30% evropskog proseka, što nije nešto za šta bi moglo da se kaže da je prihvatljivo. Još slikovitiji prikaz nižeg budžeta zaštite konkurencije Srbije u odnosu na prosek Evrope i OECD-a može se videti na Slici 1. Međutim, ovde treba biti obazriv s obzirom na to da ni bruto domaći proizvod (BDP) Srbije nije veliki, pa se shodno tome može reći da je niži nivo budžeta zaštite konkurencije donekle prihvatljiv. Problem kod budžeta je njegova struktura u kojoj dominiraju prihodi vezani za odluke o koncentraciji učesnika na tržištu, ali o tome će biti više reči u nastavku rada.

Slika 1. Prosečan budžet zaštite konkurencije po pojedinim kategorijama država i Srbije u periodu od 2015. do 2021. god.

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Da bi se bolje sagledao nivo ulaganja u zaštitu konkurencije Srbije, u odnosu na druge ekonomije, potrebno je podatke vezane za ukupan budžet namenjen zaštiti konkurencije svesti na neki zajednički imenitelj. Taj imenitelj može biti prosečan broj zaposlenih koji su direktno vezani za poslove zaštite konkurencije u regulatornim telima zemalja OECD, Evrope i Srbije (Tabela 2). Jedino na taj način može se sagledati realno ulaganje u ovaj sektor regulacije i iz tog ugla proceni produktivnost zaposlenih u njemu.

Tabela 2. Prosečan broj zaposlenih u regulatornim telima koji učestvuju u sprovođenju zaštite konkurencije po određenim kategorijama država i Srbije u periodu od 2015. do 2021. god.

Region/Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	38	160	162	164	170	174	173	180
Evropa	33	85	85	86	92	96	93	93
Srbija	1	28	29	33	38	41	35	35

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Kao što se iz Tabele 2 može videti, broj zaposlenih koji su direktno povezani sa poslovima zaštite konkurencije u Komisiji za zaštitu konkurencije Republike Srbije zaostaje za brojem koji postoji u

drugim regulatornim telima. On se kreće u okvirima od 30 do 40% proseka evropskih država. Razlika je veća ako se taj broj uporedi sa zemljama OECD-a. S obzirom na to da i ovde u proseku ulazi poprilično šarenolik krug država (i po veličini i po ekonomskom potencijalu) potrebno je izvršiti upoređivanje budžeta po državama sa osobljem angažovanim na poslovima zaštite konkurencije (Tabela 3).

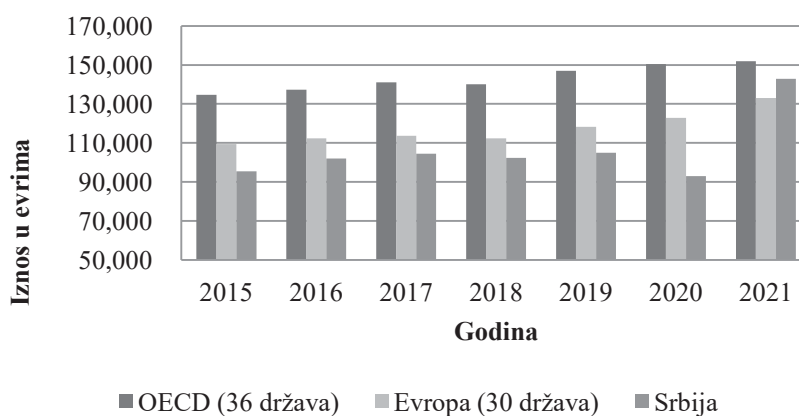
Tabela 3. Prosečan budžet po jednom zaposlenom po kategorijama država i Srbiji u period od 2015. do 2021. god. u evrima

Region/ Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	36	134.716	137.355	141.081	140.079	147.040	150.396	151.930
Evropa	30	109.315	112.382	113.614	112.392	118.243	122.774	132.950
Srbija	1	95.481	102.034	104.547	102.291	105.010	92.904	142.804

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Kao što se može primetiti budžet po jednom zaposlenom u Srbiji je po pravilu ispod nivoa koji postoji na nivou Evrope i zemalja OECD (osim u 2021. god.), o čemu svedoči i Slika 2. Ta razlika nije toliko izražena kao u slučaju ukupnog budžeta i apsolutnog broja zaposlenih, direktno povezanih sa poslovima zaštite konkurencije.

Slika 2. Prosečan budžet po jednom zaposlenom po kategorijama država i Srbiji u period od 2015. do 2021. god.

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Budžet za zaštitu konkurencije po zaposlenom ukazuje na to da su sredstva vezana za zaštitu konkurencije u Srbiji poprilično dobro raspoređena i u skladu sa standardom koji postoji na nivou Evrope. Ovo govori i da je produktivnost administrativnih kapaciteta u Srbiji slična onoj koja postoji u Evropi, ako se pođe od pretpostavke da je najveći deo budžeta zaštite konkurencije ostvaren od taksi koje naplaćuju regulatorna tela. Ono što se postavlja kao pitanje jeste da li je to povezano i sa brojem slučajeva (predmeta) koje rešava Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije i druga regulatorna tela. Nastavak istraživanja je upravo vezan za pojedinačne segmente zaštite konkurencije i to: kontrolu zloupotrebe dominantnog položaja, regulaciju restriktivnih sporazuma, kontrolu koncentracija i broj sprovedenih sektorskih analiza.

U tabeli 4 prikazan je broj odluka vezanih za zloupotrebu dominantnog položaja koje su prosečno, na godišnjem nivou, rešene u okviru država OECD-a i Evrope, na jednoj strani i Srbije, na drugoj strani, u periodu od 2015. do 2021. god.

Tabela 4. Prosečan broj odluka vezanih za zloupotrebu dominantnog položaja po pojedinim kategorijama država i Srbije u period od 2015. do 2021. god.

Region/Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	38	4	3	3	4	2	3	3
Evropa	33	3	3	3	3	2	1	2
Srbija	1	/	3	3	2	7	1	4

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Kao što se iz Tabele 4 može videti broj odluka je sličan između država OECD-a, Evrope i Srbije. Godišnji prosek je za države OECD-a 3,14 rešena predmeta, za države Evrope 2,43, a za Srbiju 2,86 rešenih predmeta, s tim da u 2015. godini u Srbiji nije bilo ni jedne odluke vezane za zloupotrebu dominantnog položaja. Ovo ukazuje na činjenicu da je produktivnost Komisije za zaštitu konkurencije Srbije, vezano za rešavanje slučajeva zloupotrebe dominantnog položaja, na sličnom nivo kao prosek OECD-a i Evrope.

Tabela 5. Prosečan broj odluka vezanih za restriktivne (kartelske) sporazume po pojedinim kategorijama država i Srbije u periodu od 2015. do 2021. god.

Region/Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	38	9	8	8	11	9	8	8
Evropa	33	5	5	5	4	6	4	6
Srbija	1	2	5	5	7	2	6	6

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Ako se govori o rešavanju slučajeva vezanih za restriktivne sporazume (Tabela 5) vidi se da je broj odluka u Srbiji na nižem nivou u odnosu na broj ovakvih odluka kod država OECD-a i Evrope. Naime, sedmogodišnji proseka za ovu kategoriju odluka zaštite konkurencije na nivou OECD-a je 8,71, na nivou Evrope je 5, dok je na nivou Srbije je 4,71. Proizlazi da je nivo produktivnosti vezan za odlučivanje po pitanju restriktivnih sporazuma u Srbiji na nešto nižem nivou u odnosu na države članice OECD-a i Evrope.

Tabela 6. Prosečan broj odluka vezanih za koncentracije učesnika na tržištu po pojedinim kategorijama država i Srbije u periodu od 2015. do 2021. god.

Region/Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	37	190	196	207	217	218	194	275
Evropa	32	104	111	114	122	125	109	130
Srbija	1	107	111	148	166	197	134	233

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Što se tiče broja odluka vezanih za koncentraciju učesnika na tržištu on je veći u Srbiji u odnosu na države Evrope, a manji u odnosu na države OECD-a (Tabela 6). Prosečan broj odluka vezanih za koncentraciju na nivou država OECD-a u periodu od 2015. do 2021. godine iznosio je 213,86, u Evropi 114,43, a u Srbiji 156,57. Nivo produktivnosti po ovom segmentu zaštite konkurencije u Srbiji je iznad evropskog proseka, ali je ispod proseka država OECD-a. Razlog za ovoliki broj odluka vezanih za koncentracije u Srbiji proizilazi iz činjenice da su pragovi koncentracije relativno niski. Definisani su još 2009. godine i možda ih treba preispitati jer je upitno da li su održivi i

primereni realnosti više od jedne decenije od donošenja. Povećanje pragova bi dovelo do relaksacije regulatornog tela od ovih poslova i usmeravanje administrativnih kapaciteta ka poslovima koji su od većeg značaja za očuvanje fer uslova konkurencije. Ono što predstavlja ograničenje u njihovom korigovanju je činjenica da bi oni uveliko smanjili prihode regulatornog tela (samim tim i budžet zaštite konkurencije) u kojima danas čine preko 95% prihoda ovog tela. Mišljenja smo da upravo zbog toga nije došlo do njihovog preispitivanja, niti do njihove promene.

Tabela 7. Prosečan broj sektorskih analiza po kategorijama država i Srbije u periodu od 2015. do 2021. god.

Region/Država	Broj država	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
OECD	36	2	2	2	2	2	3	3
Evropa	31	2	3	3	2	2	3	3
Srbija	1	1	3	4	5	3	4	4

Izvor: OECD i Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije

Kao što se iz Tabele 7 može videti broj sektorskih analiza za ceo period istraživanja u Srbiji je na nivou država Evrope i OECD-a, što je dobro jer je ovo veoma značajan segment aktivnosti regulatornih tela naročito u uslovima ubrzanih promena izazvanih digitalizacijom poslovnih aktivnosti. Ubrzana digitalizacija i transformacija poslovnih aktivnosti stvorila je potrebu da se sektorske analize češće sprovode, a razlog je činjenica da se jedino preko njih mogu razumeti dešavanja na pojedinim tržištima, kao i preduhitriti pojedini oblici nefer konkurencije.

Zaključna razmatranja i preporuke za regulatorna tela

Polazeći od napred datih rezultata istraživanja može se reći da, iako je godišnji budžet zaštite konkurencije Srbije ispod evropskog proseka i proseka država OECD-a, ipak se može smatrati prihvatljivim s obzirom na dostignuti nivo BDP-a Srbije. To potvrđuje pokazatelj vezan za raspored budžeta po zaposlenima direktno uključenim u poslove zaštite konkurencije u regulatornom telu Srbije. Budžet namenjen zaštiti konkurencije po zaposlenom je uglavnom

ispod onog u Evropi i kod država OECD-a (osim u 2021. godini kada je bio iznad evropskog proseka, a ispod proseka OECD-a), međutim zaostajanje je na prihvatljivom nivou. Razlog za ovakvu tvrdnju leži u činjenici da je mereno po broju slučajeva vezanih za pojedine segmente zaštite konkurencije produktivnost administrativnog kapaciteta regulatornog tela Srbije na zadovoljavajućem nivou. Ono gde je prosek u rešavanju slučajeva značajno iznad proseka je kontrola koncentracija, odnosno povezivanja učesnika na tržištu. Razlog ovakvom broju slučajeva vezanih za kontrolu koncentracija leži u činjenici da su pragovi koncentracije relativno niski i da ih treba povećati. Postavljeni su 2009. godine i od tada nisu menjani. Povećanjem pragova koncentracija težište aktivnosti zaštite konkurencije bilo bi usmereno na restriktivne sporazume, zloupotrebu dominantnog položaja i sektorske analize. To bi bilo mnogo korisnija upotreba ograničenih administrativnih resursa regulatornog tela Srbije. Problem se javlja u finansiranju rada regulatornog tela. Povećanjem praga koncentracije regulatorno telo bi ostalo bez značajnog prihoda s obzirom na to da se njegov rad finansira predominantno iz sopstvenih prihoda a njih pretežno čine prihodi od izdavanja akata u postupcima ispitivanja koncentracije (najčešće rešenja o odobravanju koncentracije). Ovi prihodi nikada nisu bili ispod 95% ukupnih prihoda Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije (Izveštaji o radu Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije). Povećanje pragova i promena fokusa na koji treba obraćati pažnju u regulatornom telu u tom slučaju zahtevala bi i promenu finansiranja rada Komisije za zaštitu konkurencije. Određeni deo sredstava trebalo bi da se transferiše iz budžeta Republike Srbije, ali se onda postavlja pitanje nezavisnosti ovog tela, tako da o ovom pristupu treba dobro razmisliti.

Na kraju, iako je finansiranje zaštite konkurencije Srbije na prihvatljivom nivou mereno u odnosu na visinu BDP-a i broj angažovanih radnika direktno povezanih sa zaštitom konkurencije, ipak zahteva određeno restrukturiranje koje treba da omogući drugačiju raspodelu resursa. Kao što je to već navedeno, restrukturiranje finansijskih kapaciteta treba da ide u pravcu povećanja pragova koncentracije i povećanja transfera iz budžeta

Republike Srbije. To bi trebalo da utiče na drugačije usmeravanje resursa koje bi sada išlo u pravcu većeg angažovanja administrativnog kapaciteta na poslovima ispitivanja dominantnog položaja i restriktivnih sporazuma, a manje ka registraciji koncentracija, što je sada slučaj. Ovo takođe ostavlja prostor i za veće angažovanje u sferi sektorskih analiza, koje u uslovima ubrzane digitalizacije zahtevaju multidisciplinarni pristup i uključivanje, pored ekonomista i pravnika, i stručnjaka iz sfere informaciono-komunikacionih tehnologija i veštačke inteligencije.

Literatura

1. Kostić, M. (2022). Savremena tržišna stanja – analiza ponašanja učesnika na oligopolskom tržištu. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
2. Kostić, M. (2013). Komparativna analiza politika zaštite konkurencije SAD, EU i Srbije. Tematski zbornik *Efekti tranzicije i perspektive privrede Srbije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet, 197-214.
3. KZK. (2022). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2021. godinu.
4. KZK. (2021). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2020. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2023/02/Izvestaj-o-radu-KZK-za-2021-godinu1.pdf>.
5. KZK. (2020). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2019. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2021/10/Godisnji-izvestaj-KZK-2020-Fin-20210225.pdf>.
6. KZK. (2019). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2018. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2021/02/2019-Godi%20n%20n%20n-izve%20n%20n-taj-o-radu-MI-BS-final.pdf>.
7. KZK. (2018). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2017. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2019/06/GI-2018-srb1.pdf>.
8. KZK. (2017). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2016. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2018/05/Godisnji-izvestaj-KZK-za-2017-godinu.pdf>.

9. KZK. (2016). Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2015. godinu. Preuzeto sa Internet adrese <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2017/05/gior2016.pdf>.
10. Lipczynski, J., Wilson J. & Goddard J. (2009). *Industrial Organisation – competition, strategy, policy*. Prentice Hall, Harlow, UK.
11. Motta, M. (2008). *Competition Policy: Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
12. Stojanović, B. (2003). *Tržište Evropske Unije – konkurencija i trgovinska politika*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
13. Zakon o zaštiti konkurencije. Službeni glasnik RS, br. 51 od 14.07.2009. i 31. Oktobra 2013. godine.
14. https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-competition-trends-2023_bcd8f8f8-en, pristupljeno 20.02.2023. god.
15. <https://www.oecd.org/daf/competition/oecd-competition-open-day.htm> , pristupljeno 20.02.2023.

GLOBAL TRENDS IN COMPETITION POLICY ENFORCEMENT IN THE CONTEXT OF REPUBLIC OF SERBIA

The competition policy is an important state policy that ensures effective competition in national and supranational markets. Economic and broader social progress cannot be expected without effective market competition. The paper investigates the global trends in competition policy enforcement and compares them with the same issues in Serbia. The research had two directions. The first concerns the analysis of the financial and administrative capacities of the regulatory bodies for the protection of competition, and the second is related to the analysis of the productivity of the regulatory bodies regarding the number of cases by individual segments of the competition policy (prevention of abuse of a dominant position and restrictive agreements, concentration control and sectoral analyses). The research was carried out on the example of European countries, OECD member states and Serbia. The time frame of the analysis is from 2015 to 2021. The research results showed that Serbia has, although small, a relatively coordinated budget for competition protection, especially when compared to its total

gross domestic product (GDP) and the number of employees in the regulatory body. The average of completed courses at the annual level is similar to the European average, except in part related to concentration control, where it is higher. The reason for this is the low concentration thresholds and the fact that it is the biggest source of income and, at the same time, the competition protection budget. The authors recommend improving competition policy enforcement in Serbia by increasing concentration thresholds and approving more significant funds from the Serbian budget for the needs of the regulatory body. This is the only way to focus the work of the regulatory body on other segments of competition protection (prevention of abuse of a dominant position and restrictive agreements, as well as sectoral analysis), which the authors believe deserve more attention than concentration control.

Keywords: competition policy; financial and administrative capacities; segments of competition protection policy

EVALUACIJA OSNOVNIH FAKTORA UNAPREĐENJA KONKURENTNOSTI - SLUČAJ EVROPSKIH ZEMALJA U RAZVOJU

Marko Savićević*

Stevan Luković**

Danijela Despotović***

U uslovima sve intenzivnije globalizacije svetske privrede, države nastoje da sačuvaju i unaprede vlastite konkurentne prednosti. Od presudne važnosti za zemlje u razvoju, naročito male ekonomije, su osnovni faktori konkurentnosti, među koje se ubrajaju institucije, infrastruktura, zdravstvo, obrazovanje, makroekonomska stabilnost i kontinuirano usvajanje informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT). Unapređenje ovih faktora predstavlja preduslov da zemlja pređe u višu razvojnu fazu u kojoj su faktori unapređenja efikasnosti akceleratori konkurentnosti. U kombinaciji sa stabilnim institucijama i efikasnom infrastrukturom, optimalna ekonomska politika može imati pozitivne efekte na uspeh u transferu tehnologije, generisanju znanja i postizanju održive makroekonomske stabilnosti. Za Srbiju i druge evropske zemlje u razvoju sa višim srednjim dohotkom, institucije i infrastruktura su relativno značajniji za rast konkurentnosti, dok su inovacije i sofisticiranost poslovanja relativno značajniji za zemlje sa visokim dohocima. Shodno tome, predmet istraživanja u radu je valorizacija doprinosa osnovnih faktora rasta konkurentnosti na ostvareni konkurentski položaj evropskih zemalja u razvoju u globalnim okvirima.

Ključne reči: konkurentnost, institucije, infrastruktura, zemlje u razvoju, globalizacija

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, marko.savicevic@kg.ac.rs

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, slukovic@kg.ac.rs

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, danijela.despotovic@uni.kg.ac.rs

Uvod

Gotovo da ne postoji svetska ekonomija čiji se privredni subjekti svakodnevno ne nadmeću na međunarodnom tržištu. Intenzitet rivaliteta postao je naročito jak u uslovima globalizacije i sveopšte liberalizacije ekonomskih tokova. Kako bi obezbedile stabilnu i održivu poziciju na integrisanom tržištu, kompanije koje učestvuju u globalnoj tržišnoj utakmici moraju uvažavati prisustvo velikog broja faktora od kojih zavisi njihova konkurentna pozicija.

Unapređenje osnovnih faktora konkurentnosti može imati višestruki pozitivan efekat na konkurentski položaj evropskih zemalja u razvoju. Institucije koje su transparentne i stabilne generišu efikasan ekonomski ambijent. Infrastruktura može biti presudan faktor konkurentnosti, naročito kod privreda koje su izvezno orijentisane. Makroekonomska stabilnost, koja podrazumeva dinamičan ekonomski rast, stabilnost cena, punu zaposlenost i platnobilansnu ravnotežu, pruža atraktivno poslovno okruženje, kako za domaće, tako i za strane investitore. Tako oblikovan privredni ambijent podstakao bi rast konkurentnosti kroz ekonomski rasta, stimulisanje izvoza i otvaranja novih radnih mesta.

Svetski ekonomski forum je razvio jedan koncept konkurentnosti koji je široko prihvaćen i svake godine se prezentuje u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti. Ekonomisti i vladini eksperti se slažu da u ovom Izveštaju značajan broj obuhvaćenih zemalja i brojnost pokazatelja pruža pouzdanu analizu konkurentnosti privrede, kako u apsolutnom, tako i u relativnom smislu. Konstantnim praćenjem vrednosti pokazatelja mogu se izvesti odgovarajući zaključci o stanju i perspektivama privrede jedne zemlje.

Saglasno navedenom, predmet istraživanja je valorizacija doprinosa osnovnih faktora rasta konkurentnosti na konkurentski položaj evropskih zemalja u razvoju, primarno ekonomija regiona Zapadnog Balkana (WB5) u osmogodišnjem razdoblju, od 2012 do 2019. godine.

Merenje konkurentnosti – evolucija teorijskog i empirijskog okvira

Evolucija Svetskog ekonomskog foruma (SEF) u poslednjih pet decenija prošla je kroz četiri faze. U prvoj fazi nakon inicijalnog sastanka u Davosu 1971. godine, izvršena je sveopšta integracija nacionalnih vlada, lidera iz sveta biznisa i civilnog društva. U drugoj fazi brojni učesnici su postali članovi SEF-a, postavljajući temelje za nastavak interakcije i saradnje. U trećoj fazi je razvijena interna sposobnost intelektualnog liderstva, kroz inicijative i izveštaje koji su postali referentna merila širom sveta u oblastima globalne konkurentnosti. U četvrtoj, ujedno poslednjoj fazi, prešlo se na stavljanje čvrste interakcije zainteresovanih strana usmerene ka zajedničkom delovanju i postizanje kolektivnog uticaja u međunarodnim okvirima (Schwab, 2021, 117).

SEF intenzivno ispituje i meri dinamične i složene fenomene konkurentnosti, istovremeno primenjujući teorijska saznanja i raspoložive empirijske rezultate. Krajem XX veka nije bilo dovoljno relevantnih teorijskih stavova i potrebnih praktičnih saznanja koja bi pružila mogućnost celovite integracije različitih aspekata konkurentnosti.

Vujović (2007, 451-452) ističe da je cilj njihove integracije bio formulisanje jedinstvenog kompozitnog indeksa koji bi predstavljao reprezentativno merilo konkurentnosti i koji bi pružio pouzdan oslonac u vođenju ekonomske politike. Istovremeno, kompozitni indeks bi pružio pouzdanost u određivanju investicione dinamike, dao smernice u sprovođenju ekonomskih i institucionalnih reformi, i determinisao buduće pravce ekonomskog rasta i razvoja.

Kao što je već istaknuto, u švajcarskom gradu Davosu se od 1971. godine održava samit najuticajnijih ličnosti iz sveta politike i ekonomije, pod pokroviteljstvom Svetskog ekonomskog foruma. Ovaj skup svake godine okuplja stejkholdere iz sveta biznisa, državnike i predstavnike civilnog društva. Prvi zvanični Izveštaj o globalnoj konkurentnosti objavljen je 1979. godine. Metodologija koja se upotrebljava za ocenu konkurentnosti nacija je evoluirala i kao rezultat toga, 2004. godine je formiran Indeks globalne

konkurentnosti (Global Competitiveness Index), koji je i danas u upotrebi.

Do pojave Globalnog indeksa konkurentnosti (GIK), aktuelan je bio jedinstveni indeks konkurentnosti, složen pokazatelj koji je rangirao zemlje prema odabranim kriterijumima i merama nacionalne konkurentske moći (Lall, 2001, 1508-1509). U nastojanju da se kontinuirano uvodi najbolja dostupna metodologija, godinama je dolazilo do niza poboljšanja. Važna prekretnica se dogodila 2000. godine, kada je profesor Džefri Saks (Jeffrey Sachs) predstavio Indeks konkurentnosti rasta. Majkl Porter se pridružio naporima 2000. godine, uvodeći prateći Indeks poslovne konkurentnosti, usmeren na mikroekonomske pokretače prosperiteta (Porter, et al., 2008). Prema Izveštaju o globalnoj konkurentnosti (Porter et al., 2001), Indeksom konkurentnosti rasta bilo je obuhvaćeno 59 zemalja, dok je indeksom poslovne konkurentnosti obuhvaćena jedna zemlja manje. Najbolje rangirane zemlje u kategoriji Indeksa konkurentnosti rasta bile su SAD, Singapur i Holandija, dok su u kategoriji Indeksa poslovne konkurentnosti najbolji rang imale Finska, SAD i Nemačka (WEF, 2000).

Globalni indeks konkurentnosti i izvori podataka Svetskog ekonomskog foruma

Ekonomisti su nastojali da generišu jedinstven pokazatelj konkurentnosti koji bi bio prihvaćen od strane javnosti i kreatora ekonomske politike. Najveći napredak na tom putu je ostvaren 2004. godine kada je stvoren GIK koji je u svoj sastav inkorporirao makroekonomske i mikroekonomske faktore konkurentnosti. Cilj novog indeksa globalne konkurentnosti bio je stvaranje jedinstvenog, potpuno integrisanog indeksa. Ovaj indeks se od samog početka koncentrisao na determinante održive produktivnosti nacije, što je krajnji pokretač nacionalnog prosperiteta.

Schwab u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti (2017) navodi da GIK prati učinak velikog broja zemalja. On procenjuje faktore koji su empirijskim i teorijskim istraživanjem identifikovani kao

determinante za rast produktivnosti. Produktivnost se smatra ključnom odrednicom dugoročnog ekonomskog rasta i prosperiteta. Izveštaj o globalnoj konkurentnosti stoga nastoji da pomogne donosiocima odluka da razumeju složenu i višedimenzionalnu prirodu razvoja, da dizajniraju bolju ekonomsku politiku, zasnovanu na saradnji javnog i privatnog sektora i da preduzmu mere za obezbeđenje kontinuiranog ekonomskog napretka (WEF, 2017, 1-18).

Podaci za izračunavanje kompozitnog indeksa se dobijaju kombinovano, iz anketa koje su namenjene rukovodiocima preduzeća iz celog sveta (soft, primarni podaci) i iz zvaničnih baza podataka međunarodnih organizacija (hard, sekundarni podaci). Zapravo, bazu za sastavljanje Izveštaja čine standardizovane ankete u kojima u okviru svake nacionalne ekonomije učestvuje sve veći broj reprezentativnih preduzeća. Rukovodioci ocenjuju uslove poslovanja, dodeljujući ocene od 1 (najgore) do 7 (najbolje). Značaj dobijenih ocena iz anketa ukazuje na stvorene preduslove u zemlji za rast mikroekonomske konkurentnosti, što je zapravo i smisao rasta konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Podaci ankete pružaju kvalitativne informacije, a hard podaci pružaju kvantitativne, objektivne podatke (na primer, bruto domaći proizvod, procentualno učešće štednje u BDP-u, procentualno učešće budžetskog deficita u BDP-u, stopa inflacije i sl.). Svetski ekonomski forum koristi najnovije podatke dostupne u bazama međunarodnih organizacija (poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke, raznih agencija Ujedinjenih nacija), dopunjene iz nacionalnih izvora, ukoliko se za to ukaže potreba (WEF, 2008).

GIK predstavlja ponderisani prosek ocena velikog broja faktora koji su grupisani u 12 stubova (pillars) konkurentnosti: institucije, infrastruktura, makroekonomska stabilnost, zdravlje i osnovno obrazovanje, visoko obrazovanje i obuka, efikasnost tržišta roba, efikasnost tržišta rada, razvoj finansijskog tržišta, tehnološka opremljenost, veličina tržišta, sofisticiranost poslovanja, inovacije (WEF, 2016, 5). Ponderi se razlikuju za svaku zemlju u zavisnosti od faze razvoja zemlje, pa se saglasno tome svakom stubu, indikatoru i podindikatoru dodeljuje različiti ponder, odnosno različita važnost

prilikom formiranja kompozitne vrednosti.

Preko ovog indeksa mogu se sagledati različiti aspekti konkurentnosti. Stubovi su organizovani u tri grupe: prvu čine osnovni (bazični) zahtevi koji su povezani sa mobilnošću i obiljem faktora proizvodnje; drugu grupu čine tzv. faktori povećanja efikasnosti koji mere efikasnost upotrebe proizvodnih faktora; i treću grupu sačinjavaju faktori inovativnosti i sofisticiranosti. Saglasno tome, ove tri celine predstavljaju osnovu za tri različita načina vođenja ekonomije.

Metodološka revizija Indeksa globalne konkurentnosti

Indeks je pre nekoliko godina pretrpeo izvesne promene. Naime, SEF je započeo veliku reviziju indeksa globalne konkurentnosti (GIK). Ona je bila podstaknuta novom ekonomskom stvarnošću, pojavom četvrte industrijske revolucije i novim empirijskim dokazima. Nova metodologija (GIK 4.0) nadovezuje na uspeh prethodne metodologije i zadržava neke od svojih osnovnih karakteristika (WEF, 2017, 353). Ključni cilj originalnog GIK ostaje nepromenjen – merenje determinanti konkurentnosti, definisanih kao skup institucija, politika i faktora koji određuju nivo produktivnosti privrede. Uprkos poteškoćama povezanim sa merenjem, produktivnost ostaje ključni pokretač prosperiteta i ekonomskog napretka (WEF, 2017). Izveštaj o globalnoj konkurentnosti 2018 (Global competitiveness report 2018) se zasniva na novom pristupu koji 12 pokretača produktivnosti (ukupno 103 indikatora), raščlanjava u četiri grupe:

I AMBIJENT – institucije (1), infrastruktura (2), usvajanje informaciono-komunikacionih tehnologija (3) i makroekonomska stabilnost (4),

II LJUDSKI KAPITAL – zdravlje (5) i veštine (6),

III TRŽIŠTA – tržište dobara (7), tržište rada (8), finansijski sistem (9) i veličina tržišta (10), i

IV INOVACIONI EKOSISTEM – dinamika poslovanja (11) i inovaciona sposobnost (12).

GIK 4.0, za razliku od do tada aktuelnog GIK-a, meri

konkurentski napredak ocenom koja se kreće u rasponu od 0 do 100. Svaka zemlja treba da teži maksimiziranju svojih rezultata po osnovu svakog pokazatelja, a ostvareni rezultat pokazuje trenutni napredak. Ovaj pristup naglašava da konkurentnost nije igra sa nultom sumom između zemalja, već da je unapređenje konkurentnosti dostižno za sve zemlje (WEF, 2018).

Razvojni put svih svetskih ekonomija se u drugoj polovini XX veka zasnivao na progresivnoj industrijalizaciji uz korišćenje niskokvalifikovane radne snage, posebno u ekonomijama sa nižim dohotkom. U kontekstu četvrte industrijske revolucije, troškovi tehnologije i kapitala su niski, ali je njihova uspešna upotreba determinisana nizom drugih faktora. GIK 4.0 sve veću složenost u vođenju ekonomske politike prevazilazi ponderisanjem stubova jednako, a ne prema trenutnoj fazi razvoja zemlje. Prema novoj verziji GIK-a, ekonomije moraju biti holističke u svom pristupu konkurentnosti, bez isključivog fokusiranja na određeni faktor (Schwab, 2017). Kada je u pitanju odnos učešća hard i soft podataka u formiranju kompozitne vrednosti GIK 4.0, prednost je data hard komponenti, što znatno više doprinosi objektivnosti GIK-a. Naime, 56 indikatora konkurentnosti (oko 55% kompozitne vrednosti GIK-a) dobija se iz sekundarnih izvora podataka međunarodnih institucija, dok 47 indikatora čini soft komponentu koja se formira iz standardizovanih anketa (Olczyk et al., 2022, 121). Iako je GIK najrelevantniji sintetički pokazatelj nacionalne konkurentnosti, ujedno je i najviše kritikovan zbog svoje nestabilnosti i nedovoljnih teorijskih utemeljenja. Usled toga, pred Svetskim ekonomskim forumom stoje brojni izazovi u pogledu strukture i sadržaja GCI, koji su posebno postali uočljivi nakon izbijanja pandemije prouzrokovane virusom COVID-19.

Neosporna je relevantnost indikatora koji sačinjavaju GIK. Međutim, mnogi od njih gube na važnosti kada se formira kompozitna vrednost indeksa. Proces agregacije, koji ima za cilj da proizvede veliku sintezu različitih aspekata konkurentnosti u više zemalja u različitim fazama razvoja, dovodi do zamagljujućih i nejasnih, a ne razumnih, objektivnih i jasnih informacija (Olczyk et al., 2022, 130). Procena konkurentnosti zemlje koja se utvrđuje preko

GIK-a, može biti proizvoljna i neobjektivna, a ujedno ne doprinosi uspostavljanju optimalnih mera ekonomske politike. GIK je poslednjih godina postao predmet ideoloških i političkih borbi. Dosta kontroverzi izazivaju nepravilnosti u bodovanju indikatora, kao što je bio slučaj sa Doing business izveštajem Svetske banke.

Kompozitna vrednost GIK-a nije objavljena poslednjih nekoliko godina, a ostvareni napredak zemalja u pojedinim aspektima konkurentnosti dati su u Izveštajima SEF-a u deskriptivnoj formi. U nastavku će biti analizirani svi stubovi GIK-a, sa posebnim osvrtom na osnovne faktore konkurentnosti. Obzirom da od 2020. do danas nije izvršeno rangiranje i ocena faktora konkurentnosti zemalja koje se analiziraju u SEF Izveštajima, period posmatranja je sveden na razdoblje 2012-2019. godine.

Konkurentna pozicija evropskih zemalja u razvoju

Indeks globalne konkurentnosti (GIK) meri faktore koji pokreću dugoročni rast i prosperitet. Ovaj indeks pomaže kreatorima politika da identifikuju izazove i snage prilikom opredeljivanja strategije ekonomskog rasta za svoje zemlje. SEF objavljuje Globalni izveštaj o konkurentnosti svake godine sa ciljem da proceni sposobnost ekonomija za postizanje održivog ekonomskog rasta. Ovaj pokazatelj sumira tehnološku snagu nacije, karakteristike javnih institucija i makroekonomsko okruženje (Xia et al., 2012, 48).

Od posebne važnosti za kreiranje ambijenta koji je u funkciji održive konkurentnosti je podsticanje razvoja infrastrukture, izgradnja stabilnih institucija i uspostavljanje makroekonomske stabilnosti. Povoljno okruženje za jednu privredu čine formalne i neformalne institucije, komunalne usluge i infrastrukturu – transportna, vodovodna, telekomunikaciona i energetska, kao i okvirne uslove koje postavlja monetarna i fiskalna politika, odnosno javne finansije (WEF, 2020, 12).

Društvena i ekonomska polarizacija u svetu i klimatske promene predstavljaju značajnu pretnju. Od ključne važnosti u takvim uslovima su institucije koje dobro funkcionišu, stabilno makroekonomsko okruženje i visokokvalitetna infrastruktura.

Međutim, kvalitet ambijenta u zemlji ne samo da će morati da se procenjuje na osnovu njene sposobnosti da podrži rast i produktivnost, već i na osnovu sposobnosti da transformiše ekonomiju kako bi se postigli ciljevi životne sredine i društvenog prosperiteta.

U kontekstu stavova ekonomskih eksperata Svetskog ekonomskog foruma, u nastavku je predstavljena analiza GIK-a, sa posebnim osvrtom na osnovne faktore konkurentnosti. Predmet analize biće evropske zemlje u razvoju sa višim srednjim dohotkom (region Zapadnog Balkana – Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija i Srbija – ZB5), uz komparativni osvrt na grupu zemalja koje su članice EU sa višim srednjim i visokim nivoom nacionalnog dohotka po glavi stanovnika (Bugarska, Hrvatska, Rumunija i Slovenija). Istovremeno, sve odabrane zemlje dele sličnu društvenu i ekonomsku prošlost i geografski su locirani na prostoru Balkana. Analiza obuhvata period 2012-2019. godine.

Prema klasifikaciji Svetske banke (2022), zemlje koje pripadaju grupi sa višim srednjim dohotkom imaju bruto nacionalni dohodak (GNI) po glavi stanovnika u rasponu 4.256 USD do 13.205 USD. U sledećoj tabeli (1) je predstavljena vrednost GNI per capita za zemlje regiona WB5, kao i četiri odabrane zemlje EU sličnog društveno-ekonomskog stepena razvijenosti.

Tabela 1. GNI per capita za devet evropskih zemalja u razvoju, 2021.

Rang	Država	GNI per capita (USD)
1.	Slovenija	28.280
2.	Rumunija	14.160
3.	Hrvatska	13.310
4.	Bugarska	11.200
5.	Crna Gora	9.340
6.	Srbija	8.460
7.	Bosna i Hercegovina	6.810
8.	Severna Makedonija	6.190
9.	Albania	6.110

Izvor: World Bank, Atlas Method,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations>

U narednim tabelama je prikazano kretanje GIK-a, sa zasebnim osvrtom na osnovne faktore konkurentnosti, najpre za period 2012-2017. godine, a zatim i za period 2018-2019., saglasno metodološkim promenama SEF-a.

Države regiona Centralne i Istočne Evrope, članice EU, beležile su daleko bolje rezultate u pogledu konkurentnosti merene preko kompozitnog GIK u odnosu na ekonomije Zapadnog Balkana. Najuspešnije zemlje ovog regiona su Estonija i Češka, dok su napredak tokom čitavog perioda ostvarivale još neke uspešne tranzicione zemlje (Poljska, Litvanija), kao i Slovenija i Letonija. Privrede čiji rezultati ne odstupaju previše od rezultata regiona Zapadnog Balkana su Rumunija, Bugarska i Hrvatska (*tabela 2*).

Od odabranih zemalja EU, Slovenija i Bugarska se karakterišu najboljim rezultatima u posmatranom šestogodišnjem periodu. Rekordna vrednost je zabeležena u Sloveniji 2017. – 4,48, što je pozicioniralo ovu zemlju na 48. mestu. Bugarska je iste godine zabeležila vrednost 4,46 i bila je rangirana na 49. poziciji. Najslabiji rezultat u analiziranom periodu ostvarila je Hrvatska. Godine kada je pristupila EU (2012.), zabeležila je i najnižu vrednost GIK-a – 4,04.

Tabela 2. Vrednost osnovnih faktora konkurentnosti i kompozitnog GIK-a, EU-4, 2012-2017. godine

GIK	2012		2013		2014		2015		2016		2017	
	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ
Bugarska	4,63	4,27	4,73	4,31	4,71	4,37	4,57	4,32	4,67	4,44	4,77	4,46
Hrvatska	4,68	4,04	4,69	4,13	4,66	4,13	4,56	4,07	4,60	4,15	4,77	4,19
Rumunija	4,22	4,07	4,32	4,13	4,48	4,30	4,55	4,32	4,55	4,30	4,57	4,28
Slovenija	5,05	4,34	5,06	4,25	4,86	4,22	4,90	4,28	5,07	4,39	5,14	4,48

Izvor: WEF, *The Global Competitiveness Report 2011/2012 – 2017/2018*.

*OFK – osnovni faktori konkurentnosti; *Σ – kompozitna vrednost GIK-a

Kada su posmatraju samo osnovni faktori rasta konkurentnosti, uočljivo je da je Slovenija u posmatranom periodu ostvarila najpovoljniji rezultat. Vrednost GIK-a Slovenije kretala se prosečno

godišnje iznad 5. Posebno se ističu visoke ocene u domenima makroekonomske stabilnosti i zdravstvene zaštite i osnovnog obrazovanja, dok u okviru institucionalne dimenzije postoji prostor za napredak (WEF, 2017, 329). Slična je situacija i sa drugim zemljama EU koje su analizirane – institucije su segment koji je ostvarivao najslabiji rezultat u odnosu na ostale bazične faktore porasta konkurentnosti.

Metodološke promene GIK-a nisu znatno uticale na konkurentnu poziciju posmatranih zemalja. Slovenija je ostala lider u ovoj grupi zemalja, dok je Hrvatska i u dvema godinama pre COVID krize beležila nešto slabije rezultate u odnosu na Rumuniju i Bugarsku (tabela 3). Slovenija je 2019. godine ostvarila najbolji rezultat koji je rangirao na 35. mesto od ukupno 140 zemalja obuhvaćenih Izveštajem.

Tabela 3. Vrednost osnovnih faktora konkurentnosti i kompozitnog GIK-a, EU-4, 2018-2019. godine

GIK	2018		2019	
	OFK	Σ	OFK	Σ
Bugarska	70,6	63,6	72,9	64,9
Hrvatska	64,6	60,1	70,2	61,9
Rumunija	71,4	63,5	72,9	64,4
Slovenija	76,4	69,6	77,7	70,2

Izvor: WEF, *The Global Competitiveness Report 2018 – 2021*.

*OFK – osnovni faktori konkurentnosti; * Σ – kompozitna vrednost GIK-a

Uprkos metodološkim modifikacijama SEF-a, Slovenija je ostala lider, kako u domenu osnovnih zahteva, tako i kompozitne vrednosti GIK-a (tabela 3). Bugarska i Rumunija su ostvarile nešto bolji rezultat u odnosu na poslednju pridruženu članicu EU. Ipak, Hrvatska se svrstava u red zemalja koje su ostvarile najveći napredak od evropskih ekonomija u pogledu unapređenja institucionalnog ambijenta, infrastrukture i makroekonomske stabilnosti.

Tabela 4. Osnovni faktori konkurentnosti - 2018. i 2019. godina, EU-4

	Bugarska		Hrvatska		Rumunija		Slovenija	
	2018.	2019.	2018.	2019.	2018.	2019.	2018.	2019.
Institucije	54 (70)	57 (57)	52 (74)	52 (77)	58 (46)	58 (52)	63 (35)	63 (33)
Infrastruktura	70 (58)	71 (56)	77 (36)	78 (32)	71 (55)	72 (55)	77 (35)	78 (33)
Usvajanje ICT	70 (30)	73 (30)	60 (53)	61 (60)	67 (36)	72 (32)	66 (43)	69 (40)
Makroekonomska stabilnost	89 (52)	90 (43)	69 (106)	90 (43)	89 (53)	90 (56)	100 (1)	100 (1)

Izvori: WEF, *The Global Competitiveness Report 2018*; *The Global Competitiveness Report 2019*

Sagledavajući podatke iz *tabele 4*, može se konstatovati dominacija Slovenije u tri od četiri osnovna zahteva konkurentnosti. Poslovni ambijent Slovenije karakterišu stabilne institucije i kvalitetna infrastruktura. Ipak, najveću pažnju privlači makroekonomska stabilnost, kriterijum po kojem je slovenačka ekonomija lider u svetu (WEF, 2019). Hrvatsku ekonomiju karakterišu najveće oscilacije u osnovnim zahtevima. Infrastruktura je vodeća u regionu, dok je makroekonomska stabilnost od problematične u 2018. godini, dovedena na nivo vrlo stabilne u 2019.

Nasuprot analiziranim ekonomijama koje su više od decenije članice EU, nalazi se grupa zemalja koje su kandidati za članstvo i ispred kojih su brojni izazovi u pogledu unapređenja faktora konkurentnosti.

Nakon godina u kojima je ostvaren skroman napredak, Srbija 2013. godine beleži rezultat iz 2009. godine (3,77), što je svrstava na poslednje mesto među rangiranim evropskim zemljama (evropske zemlje koje nisu obuhvaćene SEF Izveštajem su Andora, San Marino, Farska Ostrva, Lihtenštajn, Moldavija i Belorusija). Tek 2017. godine Srbija prvi put ostvaruje vrednost GIK-a iznad 4 (4,14), što je slabiji rezultat od Crne Gore i Albanije. Severna Makedonija beleži najveći skor GIK-a u posmatranom periodu, sa vrednošću 4,28 u 2015. godini. Od zemalja regiona, najslabiji rezultat ostvarila je Bosna i Hercegovina, sa rekordnom niskim skorom GIK-a 2015. godine – 3,71. U istoj godini, sve zemlje regiona bile su lošije ranigrane od tri države

sa afričkog kontinenta (Mauricijus, Južnoafrička Republika i Ruanda), koji važi za društveno-ekonomski najsiromašniji deo sveta. Vrednosti konpozitnog indeksa zemalja regiona WB5 detaljno su predstavljene u tabeli 5.

Tabela 5. Vrednost osnovnih faktora konkurentnosti i kompozitnog GIK-a, WB5, 2012-2017. godine

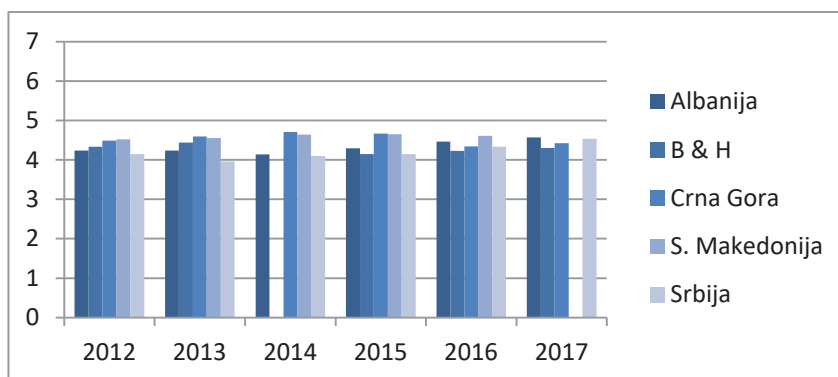
GIK	2012		2013		2014		2015		2016		2017	
	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ	OFK	Σ
Albanija	4,24	3,91	4,24	3,85	4,14	3,84	4,29	3,93	4,46	4,06	4,57	4,18
Bosna i Hercegovina	4,33	3,93	4,44	4,02	-	-	4,15	3,71	4,23	3,80	4,30	3,87
Crna Gora	4,49	4,14	4,59	4,20	4,71	4,23	4,67	4,20	4,34	4,05	4,42	4,15
Severna Makedonija	4,52	4,04	4,55	4,14	4,64	4,26	4,65	4,28	4,61	4,23	-	-
Srbija	4,15	3,87	3,96	3,77	4,10	3,90	4,15	3,89	4,33	3,97	4,54	4,14

Izvor: WEF, *The Global Competitiveness Report 2011/2012 – 2017/2018.*

*OFK – osnovni faktori konkurentnosti; *Σ – kompozitna vrednost GIK-a

U pogledu osnovnih zahteva, Srbija je u posmatranom periodu imala daleko najslabiji rezultat u regionu, posebno na početku perioda. Godine 2013. rezultat je bio najnepovoljniji sa rekordno niskim skorom. Kada su u pitanju ostale ekonomije regiona, osnovni faktori konkurentnosti su izuzetno povoljno ocenjeni u Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji (grafikon 1).

Grafikon 1. GIK – Osnovni zahtevi, WB5, 2012-2017. godine

Izvor: Proračun autora

Kada je došlo do promene metodologije u merenju GIK i konkurentski napredak počeo da se ocenjuje u rasponu od 0 do 100, Srbija je ostvarila najbolji rezultat u regionu Zapadnog Balkana, zahvaljujući dinamičnijem privrednom rastu. Tokom poslednje dve godine u kojima su objavljeni Izveštaji SEF-a o globalnoj konkurentnosti (2018. i 2019.), vrednost GIK-a Srbije iznosio je identičnih 60,9. Pored Srbije, i privreda Crne Gore je ostvarila vrednost preko 60 u 2019. godini, dok je Albanija zabeležila blagi pad vrednosti GIK-a. Ostvareni rezultati zemalja Zapadnog Balkana mogu se videti u tabeli 6.

Tabela 6. Vrednost osnovnih faktora konkurentnosti i kompozitnog GIK-a, WB5, 2018-2019. godine

	2018		2019	
	OFK	Σ	OFK	Σ
Albanija	58,4	58,1	58,1	57,6
Bosna i Hercegovina	56,6	54,2	58,5	54,7
Crna Gora	60,9	59,6	63,5	60,8
Severna Makedonija	60,9	56,6	62,5	57,3
Srbija	64,1	60,9	63,5	60,9

Izvor: WEF, *The Global Competitiveness Report 2018 – 2021*.

*OFK – osnovni faktori konkurentnosti; *Σ – kompozitna vrednost GIK-a

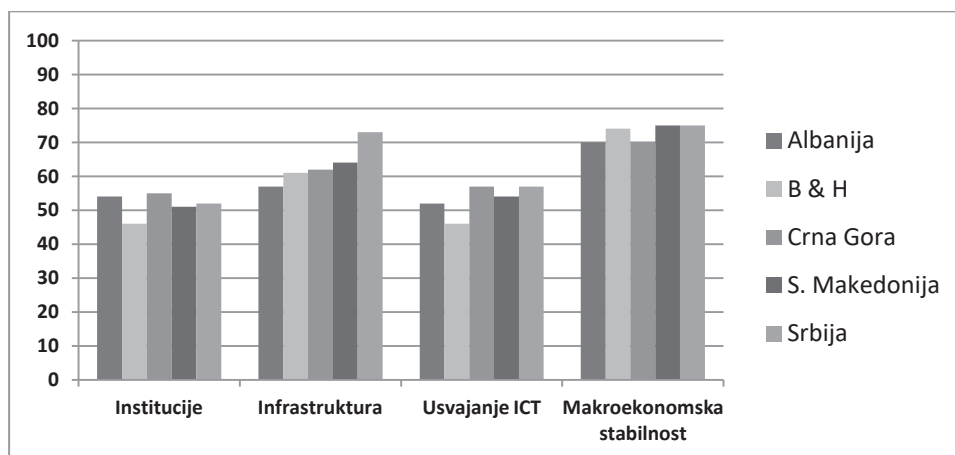
U pogledu osnovnih zahteva, kvalitet institucija je najlošije ocenjen u Bosni i Hercegovini, dok je najbolja ocena dodeljena Crnoj Gori. Kada se posmatra infrastruktura, Srbija je ostvarila daleko najbolje rezultate u obe posmatrane godine. Rezultati koji govore o brzini usvajanju ICT-a dosta su ujednačeni u regionu, sa blagim zaostajanjem privrede Bosne i Hercegovine. U domenu makroekonomske stabilnosti je slična situacija, s tim da je Srbija ostvarila nešto bolji rang u odnosu na Bosnu i Hercegovinu i S. Makedoniju (*tabela 7*).

Tabela 7. Osnovni faktori konkurentnosti – 2018. i 2019. godina

	Albanija		Bosna i Hercegovina		Severna Makedonija		Srbija		Crna Gora	
	2018.	2019.	2018.	2019.	2018.	2019.	2018.	2019.	2018.	2019.
Institucije	54 (68)	52 (76)	46 (111)	44 (114)	51 (85)	51 (84)	52 (76)	52 (75)	55 (63)	57 (53)
Infrastruktura	57 (100)	58 (98)	61 (89)	63 (84)	64 (80)	67 (75)	73 (48)	74 (51)	62 (86)	64 (83)
Usvajanje ICT	52 (74)	53 (75)	46 (86)	52 (80)	54 (70)	58 (70)	57 (60)	53 (77)	57 (58)	63 (57)
Makroekonomska stabilnost	70 (97)	70 (104)	74 (73)	75 (64)	75 (70)	75 (82)	75 (64)	75 (64)	70 (102)	70 (104)

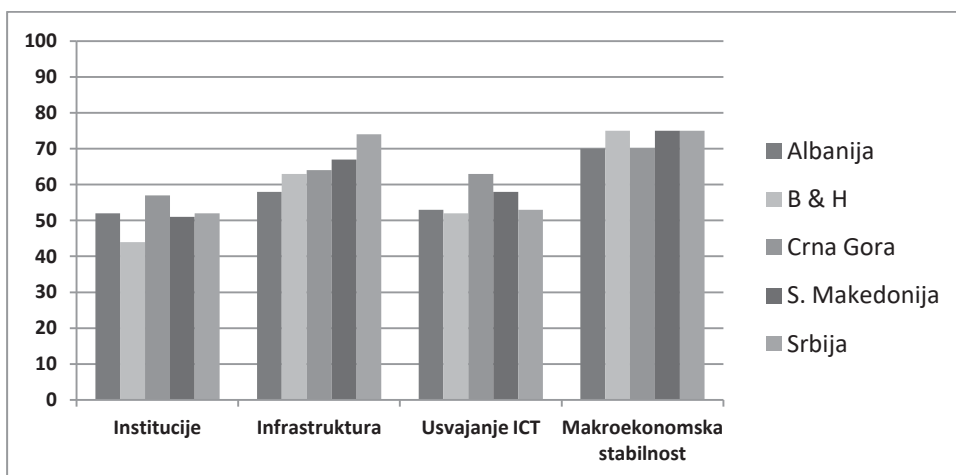
Izvori: WEF, *The Global Competitiveness Report 2018*; *The Global Competitiveness Report 2019*

Ukoliko se posmatraju vrednosti svakog od stubova konkurentnosti u domenu osnovnih faktora koji su predstavljeni na *grafikonu 2 i 3*, kao i rang zemlje (dat u zagradi u *tabeli 7*), uočavamo da je Srbija lider regiona Zapadnog Balkana. Kada se razmatraju osnovni zahtevi (osposobljavanje ambijenta), primetno je da Bosna i Hercegovina ima neefikasan institucionalni ambijent. Albanija je među evropskim zemljama koje imaju najnepovoljniju infrastrukturu, dok se Crna Gora karakteriše odsustvom odgovarajuće makroekonomske stabilnosti.

Grafikon 2. GIK – Osnovni zahtevi, WB5, 2018. godina

Izvor: Proračun autora

Grafikon 3. GIK – Osnovni zahtevi, WB5, 2019. godina

Izvor: Proračun autora

Kako bi unapredile konkurentnost, zemlje Zapadnog Balkana moraju da nastave sa unapređivanjem svih faktora konkurentnosti koji determinišu njihovu međunarodnu poziciju. Posmatrajući Izveštaj iz 2019., uočeno je da Srbija i zemlje regiona treba da usmeravaju resurse u pravcu jačanja svih dimenzija konkurentnosti, a naročito u pravcu jačanja institucija, usvajanja informaciono-komunikacione tehnologije, kao i razvijanja i unapređenja investicionih kapaciteta.

Sektor istraživanja i razvoja može imati posredne efekte na razvoj osnovnih faktora konkurentnosti. Procenjuje se da se u privredama OECD otvara pet novih radnih mesta na svakih milion dolara uloženi u istraživanje i razvoj u javnom sektoru, a dvostruko više kada se investicija kanališe kroz visokoškolske ustanove.

Od institucija koje su orijentisane ka budućnosti ne zahteva se samo budu transparentne i efikasne. One moraju da evoluiraju ka postizanju pravednijih ishoda i jačanju poverenja građana u njih. Od državnih zvaničnika će se zahtevati predviđanje evolucije ekonomskih, društvenih i političkih trendova, kao i izgradnja strukture koje će omogućiti agilni odgovor na buduće šokove i brze tehnološke promene.

Infrastruktura pruža potporu komercijalnom životu, vitalne socijalne usluge i podržava interakciju ljudi širom sveta. Svetski lideri i nosioci procesa globalizacije postaju sve svjesniji važnosti izgradnje ekonomski, socijalno i ekološki održivog sveta koji se ne može izgraditi bez održive infrastrukture. Thore & Tarverdyan (2016, 109) smatraju da izgradnja otporne infrastrukture promoviše inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i istovremeno podstiče inovacije. Međutim, saglasno činjenici da broj radnika u proizvodnji kontinuirano opada poslednjih godina kao posledica ubrzane reindustrijalizacije, neophodno je otvaranje novih radnih mesta u onim industrijama koje su zasnovane na potpuno novim tehnologijama.

Pre krize COVID-19, uprkos značajnom proširenju pristupa ICT-u u celom svetu, dostupnost i upotreba IKT-a nije bila podjednako zastupljena. Kriza COVID-19 ubrzala je digitalizaciju u naprednim ekonomijama i otežala sustizanje regione koji su zaostajali u implementaciji digitalnih rešenja. Da bi odgovorile na ovaj izazov, u fazi oživljavanja, sve zemlje bi trebalo da unaprede komunalnu i drugu infrastrukturu, kao i da zatvore digitalni jaz unutar i između zemalja, kako za firme, tako i za domaćinstva. U fazi transformacije, prioritet bi trebalo da bude nadogradnja infrastrukture kako bi se proširio pristup IKT-u, uz istovremeno ubrzavanje energetske tranzicije (Schwab & Zahidi, 2020, 5).

Zaključak

Unapređenje osnovnih faktora konkurentnosti, u koje se ubrajaju institucije, infrastruktura, usvajanje ICT-a i makroekonomska stabilnost, ima višestruke pozitivne efekte na unapređenje međunarodne konkurentne pozicije evropskih ekonomija u razvoju i čini neizostavnu pretpostavku prelaska ekonomija u više faze razvoja. U uslovima zdravog i stimulativnog privrednog ambijenta dolazi do generisanja veće produktivnosti i smanjenja troškova poslovanja lokalnih preduzeća. Takođe, rast konkurentnosti i bolja slika makroekonomskog okruženja može biti atraktivna investitorima iz svih delova sveta koji će nastojati da otvore svoja filijale i omoguće tržištima u razvoju ekonomski rast, rast izvoza i povećanje

zaposlenosti.

Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da unapređenje bazičnih faktora konkurentnosti nije ostvarivo u kratkom roku. Za uspostavljanje efikasnog institucionalnog i makroekonomskog ambijenta i kvalitetetne infrastrukture najčešće je potrebno koncipiranje dugoročne strategije i angažovanje značajnih budžetskih sredstava. Pored toga, konkurentna pozicija u mnogome zavisi i od brojnih drugih, neekonomskih faktora, poput političke stabilnosti, međunarodnih odnosa, društveno utemeljenog sistema vrednosti i sl.

Sagledavajući rezultate koji su dostupni u Izveštajima Svetskog ekonomskog foruma, može se nedvosmisleno konstatovati da grupa ZB5 značajno zaostaju za tranziciono uspešnijim evropskim zemljama u razvoju u domenu globalne konkurentnosti. Grupa ZB5 još uvek ispoljava brojne institucionalne i infrastrukturne slabosti, dok je situacija poslednjih godina znatno povoljnija u pogledu makroekonomske stabilnosti (niska i stabilna inflacija, stabiln devizni kurs, i efikasan poreski sistem) i digitalizacije sektora privrede i sektora domaćinstva.

Još pre krize izazvane pandemijom COVID-19, dugogodišnji problem u zemljama u razvoju bio je stalna i dosledna erozija institucija. U tom kontekstu, u fazi oživljavanja, koja je na snazi poslednje dve godine, treba dati prioritet poboljšanju mehanizama za pružanje javnih usluga, uključujući veću digitalizaciju javnih usluga i punu promociju ICT-a. U fazi transformacije, vlade zemalja u razvoju bi trebalo da obezbede da javne institucije ugrade čvrste principe upravljanja i da povrate poverenje javnosti služeći svojim građanima.

Literatura

1. Lall, S. (2001). Competitiveness Indices and Developing Countries: An Economic Evaluation of the Global Competitiveness Report. *World Development*, 29(29), 1501-1525.
2. Olczyk, M., Kuc-Czarnecka, M. & Saltelli, A. (2022). Changes in the Global Competitiveness Index 4.0 Methodology: The Improved

- Approach of Competitiveness Benchmarking. *Journal of Competitiveness*, 14(1), 118–135.
3. Porter M. E., Sachs, J. D., McArthur, J. W. (2001). Executive Summary: Competitiveness and Stages of Economic Development. The Global Competitiveness Report. World Economic Forum, Switzerland: Geneva.
 4. Porter, M. E., Delgado, M., Ketels, C., Stern, S. (2008). Chapter 1.2. Moving to a New Global Competitiveness Index. The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum, 43-63.
 5. Rajnoha, R. & Lesnikova, P. (2022). Sustainable Competitiveness: How Does Global Competitiveness Index Relate to Economic Performance Accompanied by the Sustainable Development? *Journal of Competitiveness*, 14(1), 136-154.
 6. Schwab, K. & Zahidi, S. (2020). *How Countries are Performing on the Road to Recovery*. World Economic Forum: The Global Competitiveness, Special Edition.
 7. Schwab, K. (2021). Annual Report 2020-2021 – Committed to Improving the State of the World. WEF. Switzerland, Geneva.
 8. The World Bank. (2023). Current classification by income. Working for a World Free of Poverty.
<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>.
 9. Thore, S. & Tarverdyan, R. (2016). The sustainable competitiveness of nations. *Technological Forecasting & Social Change* 106, 108-114.
 10. Vujović, D. (2007). Izazovi integrisanja poslovnih i nacionalnih (globalnih) aspekata konkurentnosti. Miločerski ekonomski razvojni forum „Tranzicija i posle u regionu nekadašnje Jugoslavije“, Beograd: FEFA, Univerzitet Singidunum, 449-463.
 11. World Economic Forum. (2000). *The Global Competitiveness Report 2000*. WEF. Switzerland, Geneva.
 12. World Economic Forum. (2012). *The Global Competitiveness Report 2011-2012*. WEF. Switzerland, Geneva.
 13. World Economic Forum. (2013). *The Global Competitiveness Report 2012-2013*. WEF. Switzerland, Geneva.
 14. World Economic Forum. (2014). *The Global Competitiveness Report 2013-2014*. WEF. Switzerland, Geneva.
 15. World Economic Forum. (2015). *The Global Competitiveness Report 2014-2015*. WEF. Switzerland, Geneva.

16. World Economic Forum. (2016). *The Global Competitiveness Report 2015-2016*. WEF. Switzerland, Geneva.
17. World Economic Forum. (2017). *The Global Competitiveness Report 2016-2017*. WEF. Switzerland, Geneva.
18. World Economic Forum. (2018). *The Global Competitiveness Report 2018*. WEF. Switzerland, Geneva.
19. World Economic Forum. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. WEF. Switzerland, Geneva.
20. Xia, R., Liang, T., Zhang, Y., Wu, S. (2012). Is global competitive index a good standard to measure economic growth? A suggestion for improvement. *International Journal of Services and Standards*, 8(1), 45-57.

EVALUATION OF THE BASIC FACTORS OF COMPETITIVENESS PROMOTION - THE CASE OF DEVELOPING EUROPEAN COUNTRIES

In the conditions of increasingly intense globalization of the world economy, countries strive to maintain and improve their own competitive advantages. Of crucial importance for developing countries, especially small economies, are the basic factors of competitiveness, which include institutions, infrastructure, health, education, macroeconomic stability and continuous adoption of information and communication technologies. The improvement of these factors is a prerequisite for the country to move to a higher development stage in which efficiency improvement factors are competitiveness accelerators. Combined with stable institutions and efficient infrastructure, optimal economic policy can generate positive effects on success in technology transfer, knowledge generation and achieving sustainable macroeconomic stability. For Serbia and other developing European countries with lower and middle income, institutions and infrastructure are relatively more important for the growth of competitiveness, while innovation and business sophistication are relatively more important for countries with high incomes. Accordingly, the subject of research in the paper is the valorization of the contribution of the basic factors of competitiveness growth to the competitive position of developing European countries in the global framework.

Keywords: competitiveness, institutions, infrastructure, developing countries, globalization

CILJANJE INFLACIJE U SRBIJI – DOSADAŠNJE ISKUSTVO I KOMPARACIJA SA ZEMLJAMA NOVIM ČLANICAMA EU

Suzana Stevanović*

Vitomir Starčević**

Andrijana Mrkaić Ateljević***

Zbog nemogućnosti pronalaska efikasnog rešenja za suzbijanje inflatornih pritisaka, Srbija je sprovela mnoge reforme. Reformski procesi su trajali dugo i bili su jako kompleksni. Kako bi se inflacija obuzadala i svela na prihvatljivi nivo, Narodna banka Srbije je uvela novi monetarni režim ciljanje inflacije u septembru 2006. godine. Donošenjem Memoranduma Narodne banke Srbije, definisani su svi neophodni elementi i principi postepenog uvođenja novog monetarnog režima. Prelazak na potpuno ciljanje inflacije i njegova primena započeta je u januaru 2009. godine, potpisivanjem novog Memoranduma o ciljanju inflacije. Od uvođenja ciljanja inflacije obezbeđeno je spuštanje inflacije na prihvatljiv nivo, što je pospešilo stabilizaciju privrednog rasta i dizanja poverenja u nacionalnu valutu. U radu će se prikazati dosadašnje iskustvo u primeni ciljanja inflacije u Srbiji i izvršiće se uporedna analiza sa zemljama novim članicama Evropske Unije. U analizu su uključene: Srbija, Češka, Poljska, Mađarska i Rumunija. Izvršena je analiza poređenja ostvarenih efekata od primene monetarnog režima ciljanja inflacije u pomenutim zemljama i Srbije od godine uvođenja do 2020. godine. Rezultati analize su pokazali da je ciljanje inflacije bilo efikasan monetarni režim u ostvarenju svog glavnog cilja, stabilne i prihvatljive inflacije kao i neometanog privrednog rasta u analiziranim zemljama.

Ključne reči: ciljanje inflacije, monetarni režim, inflacija, privredni rast, Srbija

* Fakultet poslovne ekonomije, Univerzitet u Istočnom Sarajevu,
suzana.stevanovic@fpe.ues.rs.ba

** Fakultet poslovne ekonomije, Univerzitet u Istočnom Sarajevu,
vitomir.starcevic@fpe.ues.rs.ba

*** Visoka škola za turizam i hotelijerstvo Trebinje, andrijanamrkaic@gmail.com

Uvod

Monetarna politika Narodne banke Srbije zasniva se na ciljanju inflacije kao režimu monetarne politike. Nakon neuspešno sprovedenog režima ciljanja deviznog kursa, Narodna banka Srbije donela je odluku o uvođenju novog monetarnog režima 2006. godine. U smeru borbe protiv inflacije i njenog održavanja na stabilnom i niskom nivou, ciljanje inflacije se pokazalo dosad kao najuspešnije. Ciljanje inflacije kao monetarna strategija je popularna i u razvijenim i u zemljama u razvoju. Rezultati ove monetarne strategije su se pokazali kao uspešni u ostvarenju osnovnog cilja, stabilne i održive stope inflacije. Prve zemlje u razvoju koje su implementirale pomenutu monetarnu strategiju su Češka (1998. godine) i Poljska (1999. godine). Nakon ovih zemalja i ostale zemlje u razvoju su prešle na ovaj način vođenja monetarne politike, kao što su: Mađarska (2001. godine), Rumunija (2005. godine) i Srbija (2009. godine). *Predmet istraživanja*: Analiza efekata ciljanja inflacije kao monetarnog režima u Srbiji i poređenje efekata sa zemljama novim članicama EU. Rad je podeljen u tri dela. *Prvi deo* obuhvata prikaz postupka implementacije ciljanja inflacije kao monetarnog režima u Srbiji. *Drugi deo* se odnosi na opis dosadašnjeg iskustva Srbije u primeni ciljanja inflacije. Dok *treći deo* se odnosi na uporednu analizu ostvarenih efekata od primene ciljanja inflacije u Srbiji sa ostvarenim efektima u Češkoj, Poljskoj, Rumuniji i Mađarskoj.

Implementacija ciljanje inflacije u Srbiji

Centralna banka Srbije se u periodu od 2000-2006. godine tražila optimalnu monetarnu strategiju, koja će da svede stope inflacije na nizak i održiv nivo. U ovom periodu centralna banka Srbije je koristila različite monetarne režime (Šabotić, 2017). Dalje, došlo je do špekulativnih pritisika tokom perioda od 2006-2007. godine koji su doveli do kratkotrajne apresijacije, a u periodu od 2009-2010. godine doveli su do velikog jaza u proizvodnji. Ovo sve ukazuje da je postojao tzv. „strah od plutanja“. U periodu od 2001-2006. godine centralna banka Srbije je često vršila intervencije na deviznom tržištu,

pretežno prodajom deviza, manje kupovinom (Chailloux, Ohnsorge, & Vavra, 2010, str. 13-14). Dakle, centralna banka Srbije je imala tri perioda sa različitim monetarnim strategijama (Josifidis, Allgeret, & Beker-Pucar, 2009, str. 205-206):

1. Period od 2001-2003. godine – monetarni režim ciljanja inflacije i devizni režim – konvencionalni aranžman fiksnih pariteta (*conventional fixed parity*);
2. Period od 2003-2006. godine – mešovita monetarna strategija i devizni režim u obliku puzajućeg (pokretnog) pariteta (*crawling peg*);
3. Period od 2006-2009. godine – priprema za uvođenje potpunog ciljanja inflacije (*full-fledged*) i rukovođeno fluktuirajući (*managed floating*) režim deviznog kursa.

Pre monetarnog režima ciljanja inflacije Narodna banka Srbije je koristila ciljanje deviznog kursa koji se nije pokazao u najboljem svetlu. U periodu od 2000-2003. godine uspešno su smanjena inflatorna očekivanja i inflacija je spuštena ispod 10%. Međutim, počev od 2003. godine došlo je do postepene depresijacije deviznog kursa, što je bio uzrok novog rasta inflacije u 2004. godini. Onda je 2005. godine došlo do priliva velike količine kapitala (od privatizacije), što je dovelo do apresijacije deviznog kursa koja je posledično uticala na pad inflacije na nivo od 5,9% u 2006. godini (Виларет, Пјешчић, & Ђукић, 2009). Rastuća inflacija je bila dokaz da devizni kurs nije efikasno rešenje za suzbijanje inflatornih pritisaka. Tokom 2000-tih godina sprovedene su mnoge reforme, u smeru stabilizacije privrednih aktivnosti i dizanja poverenja u nacionalnu valutu. Da bi se inflacija obuzdala i svela na niži nivo, centralna banka Srbije je usvojila ciljanje inflacije u septembru 2006. godine kao jednu od boljih alternativnih monetarnih strategija u tom momentu. Cilj je bio da se obezbedi niska i stabilna inflacija. Monetarni okvir ciljanja inflacije u Srbiji je postavljen 2006. godine (Jokić, Siljković, & Dašić, 2014, str. 70). Centralna banka Srbije je definisala cilj u smeru postizanja cilja bazne inflacije sa mogućim odstupanjima. Međugodišnja stopa ciljane inflacije za decembar 2006. godine bila je u rasponu od 7-9%, a za decembar 2007. godine u rasponu od 4-8% (Stojanović & Stojanović, 2017, str. 3).

Prelazak na novi monetarni režim ciljanja inflacije započeo je 2006. godine, a u okviru Memoranduma Narodne banke Srbije su definisani svi neophodni elementi i principi kao i razvojni put postepenog uvođenja novog monetarnog režima. Period od 2006-2009. godine se može okarakterisati kao prelazni period sa implicitnog tj. neformalnog ciljanja inflacije na eksplicitno tj. potpuno ciljanje inflacije. Dalje, u decembru 2008. godine nakon zaključenog Sporazuma o ciljanju inflacije i novog Memoranduma o ciljanju inflacije u januaru 2009. godine započeta je primena potpunog ciljanja inflacije u Srbiji (Narodna banka Srbije, 2018, str. 2). Budući da je Srbija visoko dolarizovana zemlja, ovo se javlja kao glavni problem kod sprovođenja monetarane strategije ciljanja inflacije. Ovakvi dvovaultni režimi su karakteristični odgovor na privredne nestabilnosti i visok nivo inflacije (Fabris & Vujanović, 2017, str. 25). Dakle, centralna banka Srbije je imala osnovni cilj ostvarenja monetarne i finansijske stabilnosti. Monetarna stabilnost se odnosila na ostvarenje niske, stabilne inflacije i poverenja u domaću valutu. Finansijska stabilnost je podrazumevala zdrav finansijski sistem i dobru koordinaciju finansijskih institucija. Da bi ostvarila dvostruki cilj, makroekonomsku stabilnost i cenovnu stabilnost, u decembru 2008. godine monetarni odbor centralne banke Srbije je usvojio Memorandum o ciljanju inflacije kao monetarne strategije. Cilj inflacije je definisan kao godišnja procentualna promena Indeksa potrošačkih cena. Monetarna politika je koristila kamatnu stopu kao osnovni instrument, a ostali instrumenti su trebali da obezbede nesmetan prenos referentne kamatne stope na tržišta i ravnomerni razvoj finansijskih tržišta (Martin, 2015, str. 148-149).

Devizni kurs kao nominalno sidro, zvanično je napušten u septembru 2006. godine i tada je centralna banka Srbije najavila pripremu za uvođenje potpunog ciljanja inflacije kao monetarnog režima. Pored ovoga, negativan uticaj evroizacije se ogleda u povećanju kamatnih stopa za kredite denominirane u domaćoj valuti, zatim ograničenje sposobnosti centralne banke Srbije da deluje kao zajmodavac u poslednjoj instanci, ograničenje upotrebe deviznog kursa da služi kao instrument za upravljanje krizama itd (Chailloux, Ohnsorge, & Vavra, 2010, str. 3). Step en evroizacije u Srbiji meren

učešćem deviznih depozita u ukupnim depozitima iznosi 80% i učešćem M3 iznosi 75%. Učešće deviznih i indeksiranih kredita u ukupnim kreditima nebankarskog sektora je ispod 70%, a učešće javnog duga denominiranog u stranoj valuti u odnosu na ukupan javni dug iznosi 95%. Ovoliki stepen evroizacije pokazuje da u Srbiji ostaje mali prostor za vođenje nezavisne monetarne politike. Kako bi centralna banka Srbije ostvarila postavljen cilj inflacije, neophodno je da se formira komforna zona u okviru koje će kretanje deviznog kursa biti prihvatljivo kako bi se ostvario definisani cilj inflacije (Dragutinović, 2008, str. 18).

Glavni razlog za uvođenje ciljanja inflacije centralna banka Srbije predstavlja odgovor na očekivane strukturne promene, visok stepen evroizacije, korak ka članstvu EU. Primena ciljanja inflacije sa fiksnim deviznim kursom ne bi ostvarilo stabilnu i nisku inflacije. Iz ovog razloga Narodna banka Srbije je prešla na fleksibilni devizni režim. Pored navedenog, novi monetarni režim je trebao da vrati poverenje u nacionalnu valutu, da poveća fleksibilnost i adaptaciju na domaće i eksterne šokove, kao i sve očekivane promene tokom procesa pridruživanja Srbije EU (Fabris , 2015, str. 65). Uprkos naporima Narodne banke Srbije tokom 2010. i 2011. godine ostao je visok stepen dolarizacije. Pored ovoga, došlo je do povećanja budžetskog deficita i učešća javnog duga prema BDP-u u Srbiji. Sve navedeno je dovelo do pogoršanja institucionalne nezavisnosti centralne banke Srbije od sredine 2012. godine. Iako je u aprilu 2012. godine potpisan Memorandum o dinarizaciji, u većini slučajaja bio je ignorisan i od strane vlade, a i centralne banke Srbije. Tako da glavni kanal monetarne transmisije koji je tada funkcionisao bio je kamatni kanal (Aleksić, Đurđević, Palić, & Tasić, 2008).

Centralna banka Srbije sprovodi ciljanje inflacije po sledećim principima (Furtula & Kostić, 2017, str. 145):

- Cilj inflacije je definisan u obliku godišnje procentualne promene u Indeksu potrošačkih cena. Centralna banka Srbije će podržati sprovođenje ekonomske politike ukoliko se ne ugoržava ostvarenje glavnog cilja – postizanje ciljane inflacije i stabilnosti finansijskog sistema;

- Ciljana inflacija će se postići promenom referentne kamatne stope koju centralna banka Srbije koristi kao glavni instrument monetarne politike. Ostali instrumenti monetarne politike treba da doprinesu lakšoj transmisiji referentne kamatne stope na tržište kao i uravnotežen razvoj finansijskih tržišta ali bez ugrožavanja finansijske stabilnosti.

U okviru monetarnog režima ciljanja inflacije centralna banka Srbije je definisala da će instrument monetarne politike koji se odnosi na intervencije na deviznom tržištu, koristiti veoma retko i kao sekundarni instrument. Međutim, u 2010. godini centralna banka Srbije je intrvenisala 85 puta putem prodaje 2,8 milijarde evra, a kupila 236 miliona evra u istom periodu. Uprkos preduzetim intervencijama, došlo je do rasta srednjeg kursa domaće valute (dinara) prema evru na 105,6. Sve pomenute akcije centralne banke Srbije dovele su do smanjenja deviznih rezervi, koje nisu u stanju pokriti novčanu masu M3 (Furtula & Stojković, 2016, str. 337).

Tabela 1. Ciljevi inflacije u Srbiji (2006-2022)

Godina	Cilj inflacije/Ciljani raspon
2006.	7,0% - 9,0%
2007.	4,0% - 8,0%
2008.	3,0% - 6,0%
2009.	8,0% ± 2,0%
2010.	6,0% ± 2,0%
2011.	4,5% ± 1,5%
2012.-2016.	4,0% ± 1,5%
2017.-2018.	3,0% ± 1,5%
2019.-2022.	3,0% ± 1,5%

Izvor: Autor prema (NBS, 2022)

U 2011. godini Narodna banka Srbije je suzila ciljani opseg inflacije sa $\pm 2,0\%$ na $\pm 1,5\%$ u odnosu na ciljanu tačku inflacije. Namera je bila da se učvrste inflatorna očekivanja, gde se ciljani raspon postavio dovoljno široko, kako bi se obezbedilo dovoljno prostora za delovanje monetarne politike i očuvanje kredibiliteta Narodne banke Srbije. Ovako postavljen ciljani raspon inflacije na srednji rok, smanjuje potrebe za čestim intervencijama monetarne politike. Od kraja 2012. do 2016. godine postavljen je cilj inflacije u

obliku ciljane stope od 4% sa dozvoljenim opsegom fluktuacija od $\pm 1,5\%$. Postavljanjem cilja inflacije u obliku ciljane tačke inflacije tj. stope, dodatno pomaže da se podrži konvergencija inflatornih očekivanja ka ostvarenju postavljenog cilja inflacije (Tabaković, 2019, str. 87).

U periodu od 2015-2016. godine ciljana stopa inflacije je i dalje bila iznad kvantitativne definicije stabilnosti cena i ciljanog nivoa inflacije u razvijenim zemljama (2,0-2,5%). Postavljen je cilj inflacije do 2016. godine od 4% sa mogućim odstupanjem od $\pm 1,5\%$. Centralna banka Srbije je definisala zbog činjenice da neće biti završeni reformski procesi, adekvatna liberalizacija cena, odnosno neće biti ispunjeni uslovi konvergencije ka uključivanju Srbije EU. Ciljana inflacija je data kao srednjoročni cilj, tako da ostvaren nivo inflacije može da odstupa od ciljanog zbog kratkoročnih eksternih šokova. Takođe, centralna banka Srbije može da menja ciljeve inflacije u izuzetnim okolnostima, koje će naknadno da obrazloži (НБС - Народна банка Србије, 2016).

Počevši od 2017. godine spušten je cilj inflacije sa 4% na 3%, a opseg mogućih fluktuacija od 1,5% je ostao isti. Razlog ovome je poboljšanje makroekonomske situacije u Srbiji, prvenstveno zbog održive spoljnotrgovinske ravnoteže. Takođe, postignuta je i dobra koordinacija mera fiskalne i monetarne politike koje su rezultovale padom inflatornih očekivanja finansijskog sektora i privrede (NBS – Narodna banka Srbije, 2016).

Dosadašnje iskustvo u primeni ciljanja inflacije u Srbiji

Početak primene ciljanja inflacije tokom 2006. i 2007. godine rezultovao je dobrim rezultatima u smeru spuštanja inflacije. Ipak, pozitivni efekti pomenutog monetarnog režima ne mogu se pripisati samo njegovoj primeni već i povoljnom eksternom razvoju. Prilivi stranog kapitala su bili izuzetno visoki u tom periodu, a domaća valuta je kontinuirano apresirala. Značaj problem kod primene ovog monetarnog režima pripada neefikasnosti instrumenata monetarne politike. Glavni instrument monetarne politike koji je primenjivan je kratkoročna kamatna stopa na dvonedeljne repo operacije. Ipak

referenta stopa nije bila dovoljno jaka da utiče na preokret inflatornih očekivanja (Fabris, 2015, str. 69).

Početakom 2009. godine nije postojalo razumevanje i koncenzus o sprovođenju ciljanja inflacije kod javnosti. Nedovoljno razumevanje razloga zbog čega se sprovodi ciljanje inflacije kao i neprihvatljivost fleksibilnog deviznog kursa je uticalo na efikasnost sprovođenje monetarne strategije ciljanja inflacije u Srbiji. Pod ovakvim uslovima jasno je da je bilo nemoguće povećati kredibilitet centralne banke Srbije. U periodu od 2005-2008. godine došlo je do smanjenja depresijacije realnog deviznog kursa bez pogoršanja finansijske stabilnosti. Pored ovoga, značajno se smanjila efikasnost referentne kamatne stope kao glavnog monetarnog instrumeta centralne banke Srbije, referentne kamatne stope (Šoškić, 2015, str. 18).

U periodu od 2015-2016. godine ciljana stopa inflacije je i dalje bila iznad kvantitativne definicije stabilnosti cena i ciljanog nivoa inflacije u razvijenim zemljama (2,0-2,5%). Postavljen je cilj inflacije do 2016. godine od 4% sa mogućim odstupanjem od $\pm 1,5\%$. Centralna banka Srbije je definisala zbog činjenice da neće biti završeni reformski procesi, adekvatna liberalizacija cena, odnosno neće biti ispunjeni uslovi konvergencije ka uključivanju Srbije EU. Ciljana inflacija je data kao srednjoročni cilj, tako da ostvaren nivo inflacije može da odstupa od ciljanog zbog kratkoročnih eksternih šokova. Takođe, centralna banka Srbije može da menja ciljeve inflacije u izuzetnim okolnostima, koje će naknadno da obrazloži (НБС - Народна банка Србије, 2016).

Počevši od 2017. godine spušten je cilj inflacije sa 4% na 3%, a opseg mogućih fluktuacija od 1,5% je ostao isti. Razlog ovome je poboljšanje makroekonomske situacije u Srbiji, prvenstveno zbog održive spoljnotrgovinske ravnoteže. Takođe, postignuta je i dobra koordinacija mera fiskalne i monetarne politike koje su rezultovale padom inflatornih očekivanja finansijskog sektora i privrede (NBS – Narodna banka Srbije, 2016).

Dakle, u periodu od 2010-2012. godine prisutan je period rasta inflacije, a kao razlog se ističe značajan rast cena primarnih poljoprivrednih proizvoda, koji je uticao na cene prehrabmenih

proizvoda i inflacionih očekivanja stanovništva. Ovo sve navedeno sa pritiscima vezanim za depresijacijom domaće valute dovelo je do velikog rasta inflacije (Tabaković, 2017, str. 16). Period niske inflacije od početka 2014. godine u Srbiji se može povezati sa više faktora. Neki od faktora uticaja su niža agregatna tržanja, niska inflacija u evrozoni, niske cene primarnih proizvoda i značajno niske cene nafte na međunarodnom tržištu (Bungin, 2016, str. 152). Inflatorni pritisci tokom 2013. godine su trajnije suzbijeni zahvaljujući merama monetarne politike centralne banke Srbije posebno u pogledu podizanja referentne kamatne stope i intezivnije komunikacije sa javnošću. Održavanje niske i stabilne inflacije tokom perioda od 2014-2016. godine doprinele su adekvatne mere monetarne politike, smanjenje troškovnih pritisaka u proizvodnji hrane kao i povećana restriktivnost fiskalne politike u pogledu ostvarenja niže agregatne tražnje. Poboljšana komunikacija i koordinacija mera monetarne i fiskalne politike doprinele su stabilnu inflaciju od početka 2017. godine (НБС - Народна банка Србије, 2018).

Finansijska kriza u 2008. godini je veoma loše uticala na srbijansku ekonomiju. Tako da je na kraju 2011. godine javni dug prešao granicu od 45%. Zatim je usledila je stabilizacija uz pomoć diskrecionih mera fiskalne politike. Primena monetarnog režima ciljanja inflacije od januara 2009. godine rezultovalo je opadanjem nivoa inflacije (u 2010. godini 6,14%). Kasnije u 2012. godini došlo je do ponovnog rasta inflacije na 12,2%. U 2013. godini centralna banka Srbije je postavila cilj inflacije na 4% sa mogućim odstupanjima od $\pm 1,5\%$. Ovako postavljeni cilj inflacije je svakako iznad cilja inflacije u razvijenijim ekonomijama regiona i sveta (2-2,5%) (Rakić & Rađenović, 2013, str. 112). Srbija je zemlja kod koje postoji najviši nivo evroizacije, a ne koristi evro za zvaničnu valutu. Međunarodni monetarni fond je pokrenuo program za smanjanje evroizacije, a povećanje dinarizacije, kako bi se pozitivno uticalo na privredni rast u Srbiji. Pomenuti visoki nivo evroizacije u Srbiji negativno utiče i na efikasnost monetarne politike i održavanje finansijske stabilnosti u zemlji (Šoškić, 2017, str. 106).

Oporavak srpske ekonomije nakon svetske krize (COVID-19) se nastavio i u današnjem vremenu. Inflacija se držala

stabilno i nisko, a dobro su se pozicionirala inflatorna očekivanja. Stopa rasta BDP-a zajedno sa stranim direktnim investicijama se približavala svom potencijalu od 4%. Nakon sprovedenih mera monetarne i finansijske politike podržan je privredni rast i tokom i nakon krize izazvane pandemijom svetskih razmera (International Monetary Fund, 2021). Shodno ovome, Ministarstvo finansija u Srbiji je objavilo Program ekonomskih mera za podršku privredi i ublažavanju negativnih posledica nakon pomenute krize. Vrednost ovog programa iznosi 5,1 milijardi evra, a mere su usmerene na podršku privredi, posebno privatnom sektoru, kao i građanima za zadržavanje svojih radnih mesta (Martin, 2020, str. 78).

Uporedna analiza efikasnosti ciljanja inflacije u Srbiji i novim članicama EU

Kako su tokovi kapitala sve slobodniji, problem koji se javlja svim zemljama je vezivanje deviznih kurseva. Mnoge razvijene, a u današnje vreme i zemlje u razvoju uvode ciljanje inflacije kao monetarnu strategiju. Češka je bila prva tranziciona zemlja koja je implementirala monetarni režim ciljanja inflacije 1998. godine. U kasnijem periodu ovaj trend je nastavila Poljska, pa su je sledile i druge zemlje u tranziciji (Jonáš, 2000, str. 1). Pre uvođenja ciljanja inflacije potrebno je ispuniti određene preduslove. Problem kod tranzicionih zemalja nije bio samo spuštanje inflacije na jednocifreni nivo, već iskustvo za nova ovlašćenja i tehničku sposobnost da postavljene ciljeve efektivno i postignu. Pored ovoga, slab transmisioni mehanizam monetarne politike i nedostatak evidencija za uspostavljanje poverenja šire javnosti u kredibilitet monetarne politike koju sprovode. Zatim, ograničavajući faktori su se odnosili na: slabo razvijene institucionalne uslove, nerazvijena finansijska tržišta i sl. (Coats, 2000, str. 10).

Poljska je druga tranziciona zemlja koja je uvela ciljanje inflacije kao monetarnu strategiju. Savet za monetarnu politiku centralne banke Poljske je 1998. godine je definisao monetarnu politiku za 1999. godine u smeru redukcije stope inflacije od 8% do 8,5%, u skladu sa Strategijom srednjoročnog razvoja monetarne politike

1999-2003. godine (Jonaš & Mishkin, 2003, str. 11-12). Od 1999. godine centralna banka Poljske je implementirala ciljanje inflacije kao monetarnu strategiju. Glavni cilj bio je održavanje cenovne stabilnosti. Od 2004. godine centralna banka Poljske sledi dostizanje cilja inflacije na nivou od 2,5% sa dozvoljenim opsegom kolebanja od ± 1 procentni poen. Takođe, održavala je kamatne stope na nivou koji je u skladu sa ciljem inflacije, utičući tako na nivo nominalnih kratkoročnih kamatnih stopa na tržištu novca (<https://www.nbp.pl/>).

Dakle, centralna banka Mađarske 2001. godine uvodi drugi monetarni režim, ciljanje inflacije. Da bi dostigunula primarni cilj - cenovnu stabilnost, implementira monetarni režim koji se opisuje kao „*forward-looking*“ monetarna strategija. Ovaj perspektivni okvir monetarne politike koristi prognoze za izglede vezane za kretanje makroekonomskih pokazatelja, posebno inflatorni put pri donošenju odluka o kamatnim stopama. U slučaju Mađarske razlika između pasivnog i aktivnog režima monetarne politike je manje očigledna i manje intuitivna, nego u Češkoj i Poljskoj, zato što centraln banka Mađarske aktivno reaguje na kretanje inflacije (*inflation-gap*) i kretanje u proizvodnji (*output-gap*), sa višim procenjenim kamatnim stopama u skoro svim prognozama, dok je u aktivnom režimu jedna od ovih promenljiva se značajno povećava, ali druga postaje beznačajna. Razlog ovome je da je reakcija na inflaciju jača u aktivnom režimu (Mackiewicz-Lyziak, 2016, str. 133, 143). Glavni motivi usvajanja ciljanja inflacije u Rumuniji su se odnosili na (Iftimie & Chiru, 2016, str. 195):

- neefikasnost prethodnog monetarnog režima (monetarno targetiranje);
- obavezna dezinflacija – ispunjenje inflatornog uslova konvergencije za pristup EU;
- negativan uticaj liberalizacije kapitalnog računa na ciljanje deviznog kursa.

Proces implementacije novog monetarnog režima ciljanja inflacije je trajao šesnaest meseci, a pri formiranju tehničkog i organizacionog okvira centralna banka Rumunije je dobila pomoć od MMF-a i centralne banke Češke. Ciljevi inflacije su kalkulisani kao godišnja

promena Indeksa potrošačkih cena i uspostavljeni kao ciljane stopa sa mogućom varijacijom od $\pm 1\%$ (Preda, Dragoi, & Constantinescu, 2015, str. 37). Novi monetarni režim centralnoj banci Rumunije doneo je niz pogodnosti kao i jasan fokus monetarne politike na inflaciju. Takođe, ovaj režim je bio neophodan zbog dalje dezinflacije. Međutim, bili su prisutni određeni pritisci koji su pretili centralnoj banci Rumunije. Prvi se odnosio na ostvarenje kriterijuma konvergencije u cilju pridruženja EU (2007) kao i Evropskoj monetarnoj uniji. Drugi pritisak se odnosio na činjenicu da efekti ciljanja inflacije i ostvarenje stabilnosti rasta cena se mogu ostvariti samo u specifičnom ekonomskom ambijentu. Na kraju, treći faktor pritiska se odnosio na to, da operativni zahtevi direktnog ciljanja inflacije će se malo verovatno ostvariti pod sadašnjim uslovima monetarne transmisije (Daianu & Kallai, 2008, str. 61).

Tabela 2. Ciljanje inflacije, ciljani raspon i ostvarena inflacija u Srbiji i zemljama novim članicama EU

Zemlja	Godina uvođenja	Ciljani target/raspon Prva godina	Ciljani target/raspon (2020)	Ostvarena inflacija (Prva godina)	Ostvarena inflacija (2020)	Pad inflacije
Češka	1998	6,0% \pm 0,5%	2,0% \pm 1%	10,7%	3,2%	↓
Poljska	1999	9,5%	2,5% \pm 1%	7,2%	3,4%	↓
Mađarska	2001	7,0%	3% \pm 1%	9,1%	3,3%	↓
Rumunija	2005	7,5% \pm 1%	2,5% \pm 1%	9,0%	2,6%	↓
Srbija	2009	8,0% \pm 2%	3,0% \pm 1,5%	8,1%	1,6%	↓

Izvor: Autor prema (data.worldbank.org), (www.cnb.cz), ()

Na osnovu prikazane tabele (Tabela 2) uočava se da se ciljani raspon inflacije kod svih analiziranih zemalja u 2020. godini u odnosu na inicijalnu godinu uvođenja ciljanja inflacije kao monetarnog režim smanjio. Takođe, uviđa se da je u svim analiziranim zemljama došlo do smanjenja stopa inflacije u 2020. godini u odnosu na prvu godinu ciljanja inflacije. Najveće smanjenje se uočava kod Češke, sa 10,7% na 3,2%, ali Češka je i prva zemlja u uzorku koja je implementirala ciljanje inflacije kao monetarne strategije.

Tabela 3. Deskriptivna statistika stope inflacije

Zemlje targetari	Ukupan period		Pre uvođenja ciljanja inflacije		Posle uvođenja ciljanja inflacije	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Češka	0,77	0,1	2,05	0,36	0,55	0,08
Poljska	1,17	0,16	4,37	0,66	0,78	0,11
Mađarska	1,57	0,17	3,67	0,44	0,96	0,11
Rumunija	4,16	0,71	9,39	1,53	0,97	0,12
Srbija	4,57	0,72	7,54	1,17	1,04	0,19

Izvor: Kalukulacija autora, na osnovu podataka sa (World Bank Data).

*Napomena: **AS** – aritmetička sredina; **SD** – standardna devijacija.

Iz prikazane tabele (Tabela 3) uočava se da su sve zemlje nakon uvođenja ciljanja inflacije kao monetarnog režima ostvarile nižu prosečnu stopu inflacije. Takođe, ostvarena je i manja nestabilnost (varijabilnost) inflacije mereno standardnom devijacijom. Ovakvi rezultati se najviše ističu kod zemalja koje su imale periode hiperinflacije, kao što su npr. Srbija i Rumunija, pa je kod njih prisutan značajan pad prosečne stope inflacije.

Tabela 4. Deskriptivna statistika stope rasta BDP-a

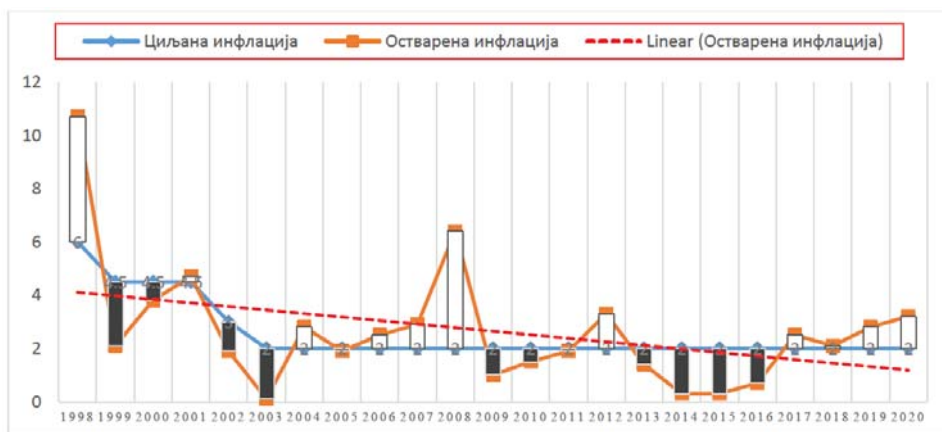
Zemlje targetari	Ukupan period		Pre uvođenja ciljanja inflacije		Posle uvođenja ciljanja inflacije	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Češka	2,6	2,67	1,95	3,6	2,66	2,67
Poljska	3,4	3,28	2,16	5,94	3,85	1,53
Mađarska	1,63	3,84	0,09	4,83	2,53	2,91
Rumunija	1,95	5,61	20,23	6,55	3,67	4,01
Srbija	3,06	4,71	4,03	6,07	1,9	1,97

Izvor: Kalukulacija autora, na osnovu podataka sa (World Bank Data).

*Napomena: **AS** – aritmetička sredina; **SD** – standardna devijacija.

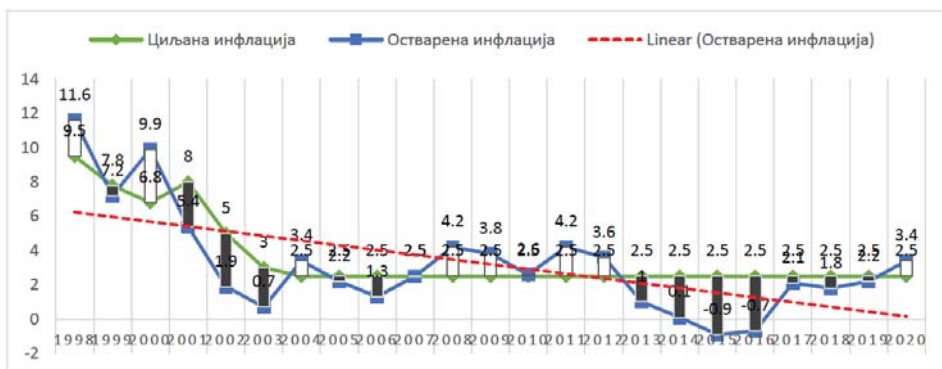
Na osnovu navedene tabele (Tabela 4) može se zaključiti da se ne uočava veliki porast BDP-a kod zemalja koje primenjuju ciljanje inflacije kao monetarni režim. Jasno je da je došlo do blagog porasta BDP-a nakon uvođenja ciljanja inflacije, ali nije značajno. Najveći prosečni porast BDP-a nakon uvođenja ciljanja inflacije primećuje se kod Mađarske sa 0,09% na 2,53%. Samo u slučaju Rumunije došlo je do prosečnog pada BDP-a u periodu nakon ciljanja inflacije sa 20,23% na 3,67%.

Grafik 1. Ciljana i ostvarena inflacija u Češkoj (1998-2020)

Izvor: Ilustracija autora. Na osnovu podataka (World Bank Data, 2022) i (Kotlán & Navrátil, 2003, cmp. 223).

Grafik 2. Ciljana i ostvarena inflacija u Poljskoj (1998-2020)

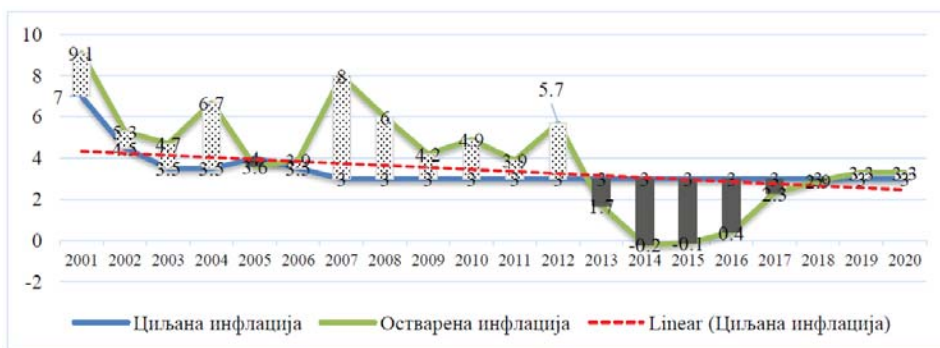
Izvor: Autor na osnovu (World Bank Data, 2022) i (Inflation reports 1998-2004, Narodowy Bank Polski, 2022).

Na osnovu prikazanog grafika (Grafik 1) uočava se da trend pada stope inflacije od početka primene ciljanja inflacije kao monetarnog režima do 2020. godine u Češkoj. U prvoj godini ciljanja inflacije 1998. godine postavljen je cilj od 6% sa mogućim odstupanjem od $\pm 0,5\%$ i ostvarena inflacija je iznosila 10,7%. U drugoj godini ciljanja inflacije, odnosno 1999. godine dolazi do drastičnog pada stope inflacije sa 10,7% na 2,1%, ali smanjen je i ciljani raspon na 4,5% sa mogućim odstupanjem od $\pm 0,5\%$. Počev od ove godine (1999) pa

sve do 2017. godine dolazi do trenda opadanja stope inflacije i pogađanja ciljanog raspona inflacije. Međutim, od 2017. godine uočava se blagi rast stope inflacije i do odstupanja ostvarene od ciljane inflacije. U 2020. godini ostvarena inflacija je iznosila 3,2% u odnosu na 2% ciljane stope inflacije sa $\pm 1\%$ mogućeg odstupanja.

U prvoj godini ciljanja inflacije (1998) ostvarena inflacija je bila 11,6% i promašen je cilj inflacije od 9,5%, da bi u narednoj godini došlo do pada stope inflacije na 7,8% i na gornjoj granici ciljanog raspona. Međutim, u 2000. godini došlo je do ponovnog rasta inflacije na 9,9% i promašen je ciljani raspon za tu godinu. U 2001. godini povećan je ciljani raspon i ostvarena inflacija u toj godini bila je na gornjoj granici ciljanog raspona od 8%. Od 2002. godine centralna banka Poljske je odlučila postaviti cilj inflacije i od te godine ostvarila je inflaciju ispod ciljanog targeta od 1,9%, a naredne godine je spušten target ali i ostvarena inflacija je bila ispod cilja inflacije. Od 2004. godine kako je već pomenuto centralna banka Poljske cilja inflaciju od 2,5% sa mogućim odstupanjem od $\pm 1\%$ u skladu sa politikom ECB. U periodu od 2008-2013. godine promašen je target inflacije za nekoliko procentnih poena, pa je od 2014. godine nastupio proces dezinflacije. Do kraja posmatranog perioda ostvarena inflacija je bila ispod ciljanog targeta, osim 2020. godine kada je iznosila 3,4%.

Grafik 3. Ciljana i ostvarena inflacija u Mađarskoj (2001-2020)

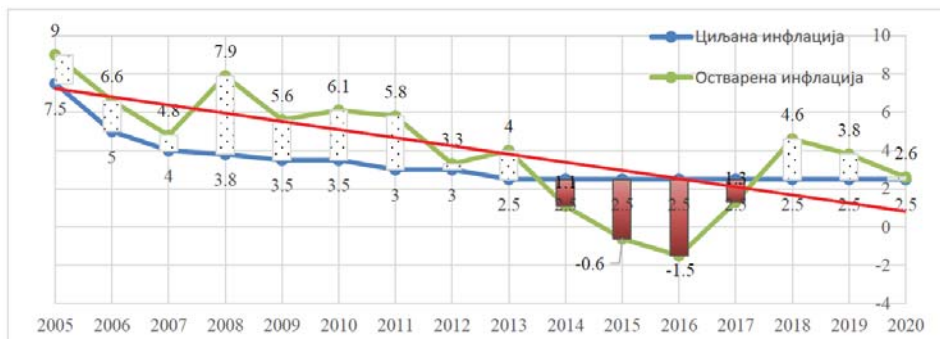
Izvor: Ilustracija autora. Na osnovu podataka (World Bank Data, 2022) i (MNB - Magyar Nemzeti Bank, 2022).

Ciljanje inflacije kao monetarni režim u Mađarskoj počev od 2001. godine, u prvim godinama primene nije imao mnogo efekta

na suzbijanje inflacije (Grafik 8). Budući da za pridruživanje Evropskoj Uniji zahteva ispunjenje određenih kriterijuma konvergencije, a jedan od njih se odnose na cilj inflacije, Mađarska je morala da spusti inflaciju u skladu sa tim kriterijumom (Kiss & Kreko, 2004). Veća odstupanja ostvarene od ciljane inflacije primećuju se u periodu od 2003-2005. godine, a najveće odstupanje je u periodu od 2007-2009. godine, kada je ostvarena inflacija u 2007. godini bila 8%, a u 2008. godini 6% u odnosu na cilj inflacije od 3%. Uzrok visokih stopa inflacije u periodu finansijske krize (2008) prvenstveno se vezuje za negativne uticaje na realnu ekonomiju Mađarske. Dalje, svi privredni procesi su bili poremećeni zajedno sa nelikvidnošću. Zbog neadekvatne fiskalne politike ranijih godina nije rešeno pitanje budžetskog deficita, pa je taj problem egzistirao i u godinama nakon krize, što je otežalo ublažavanje posledica od nakon krize (Kerényi, 2014, str. 46).

U periodu od 2013-2018. godine kao rezultat povoljnih makroekonomsih kretanja, bio je proces dezinflacije. Jedan od pozitivnih faktora spuštanja inflacije se odnosi na rast ekonomske aktivnosti i zaposlenosti u privatnom sektoru. U 2018. godini zabeležen je rapidan privredni rast, koji je usporen nakon 2019. godine. Kako bi se održao privredni rast bilo je neophodno reforme usmeriti ka poboljšanju konkurentnosti iprivrede (Magyar Nemzeti Bank, 2014, 2019).

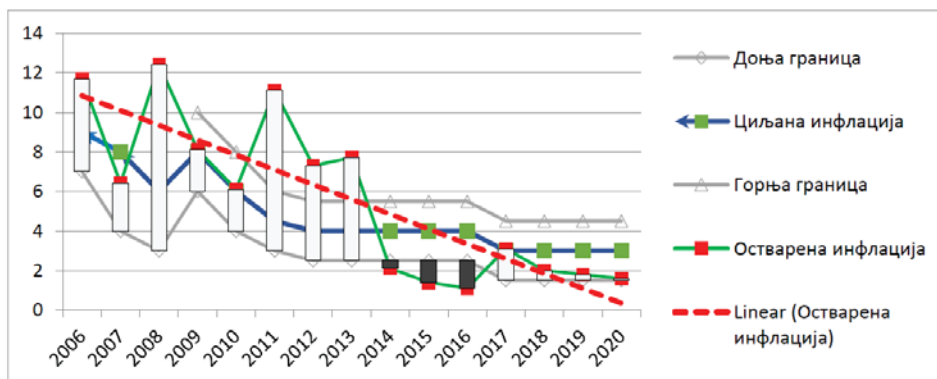
Grafik 4. Ciljana i ostvarena inflacija u Rumuniji (2005-2020)

Izvor: Autor na osnovu (World Bank Data, 2022) i (NBR, 2022).

Inflacija u Rumuniji je imala trend opadanja u periodu od 2005-2020. godine. Od 2014. godine stopa inflacije je prešla u negativan trend, pa sve do 2017. godine (Grafik 4). Od 2018. godine beleži se ponovni skok inflacije, pa na kraju posmatranog perioda cilj inflacije je pogođen (2,6%).

Grafik 5. Ciljana i ostvarena inflacija u Srbiji (2006-2020)

Izvor: Autor na osnovu (NBS, 2006-2020) i (World Bank Data, 2022)

Na prikazanom grafiku (Grafik 5) uočava se da je ostvarena inflacija daleko iznad postavljenog raspona sve do 2014. godine. U 2014. godini došlo je do pada inflacije ispod donje granice opsega i iznosi 2,1%. Od 2014-2016. godine uočljiv je proces dezinflacije, a u 2016. godini ostvarena stopa inflacije iznosila 1,1%. Zatim dolazi do dvostrukog rasta inflacije na 3,1%, a u daljem periodu primetan je trend pada inflacije, sve do 2020. godine kada je iznosila 1,6%.

Zaključak

Narodna banka Srbije se odlučila za uvođenje novog monetarnog režima ciljanje inflacije 2006. godine. U 2009. godine donesena je odluka da se implementira striktno ciljanje inflacije (*full-fledged*). U prvim godinama nakon implementacije ciljanja inflacije, ostvarena stopa inflacije je bila daleko iznad ciljanog raspona. Dakle, sve do 2014. godine nije pogođen cilj inflacije. Od 2014. godine ostvarena inflacija je sve do kraja 2016. godine bila i ispod ciljanog raspona, pa je zabeležila rast, ali i dalje je bila u okviru ciljanog raspona do 2020.

godine. U Poljskoj, Češkoj, Mađarskoj i Rumuniji od uvođenja ciljanja inflacije bile su prisutne fluktuacije stopa inflacije u toku posmatranog perioda. Međutim, u svim analiziranim zemljama kao i u Srbiji beleži se trend pada inflacije nakon uvođenja ciljanja inflacije. U prvim godinama nakon implementacije pomenutog režima monetarne politike zabeležene su više ostvarene stope inflacije od ciljane, ali trend je da se stopa inflacije u veoma kratkom periodu stabilizovala i ostala na niskom nivou u okviru ciljanog rasponu ili blizu postavljenog cilja. U Srbiji, kao i u analiziranim zemljama novim članicama EU, ciljanje inflacije se pokazalo uspešno u ostvarenju svog glavnog cilja, stabilne i niske inflacije.

Literatura

1. Aleksic, M., Djurdjevic, L., Palic, M. & Tasic, N. (2008). Interest rate transmission in a dollarized economy: the case of Serbia, 15.
2. Bungin, S. (2016). Deset godina ciljanja inflacije u Srbiji. *Bankarstvo*, 45(2), 140-157.
3. Centralna banka Poljske: <https://www.nbp.pl/>
4. Chailloux, A., Ohnsorge, F. & Vavra, D. (2010). Euroisation in Serbia. European Bank for Reconstruction and Development, *Working Paper 120*.
5. Coats, W. (2000). Inflation targeting in Czech Republic. U W. Coats (eds.), *Inflation targeting in transition economies: The Case of the Czech Republic*, 147-165. Prague, Monetary and Exchange Affairs Department of the International Monetary Fund, Washington DC: Czech National Bank Prague.
6. Daianu, D. & Kallai, E. (2008). Disinflation and inflation targeting in Romania. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 9(1), 59-81.
7. Dragutinović, D. (2008). Moć i nemoć monetarne politike u uspostavljanju ravnoteže između platnobilansnih ciljeva i ciljeva inflacije. *Radni papiri, Narodna banka Srbije, Beograd*.
8. Fabris, J. (2015). Inflation targeting in Serbia. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 4(2), 59-74.
9. Fabris, N. & Vujanović, N. (2017). The Impact of Financial Dollarization on Inflation Targeting: Empirical Evidence from Serbia. *Journal of Central*

- Banking Theory and Practice*, 6(2), 23-43.
10. Furtula, S. & Stojković, D. (2016). Efikasnost operacija na deviznom tržištu Narodne banke Srbije. *Zbornik radova sa naučnog skupa Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 335-340.
 11. Furtula, S. & Kostić, M. (2017). Key policy as the main or additional instrument of inflation targeting strategy in Serbia. *Economic Themes*, 55(2), 143-159.
 12. Iftimie, B. & Chiru, S. (2016). Macroeconomic Performances under Inflation Targeting. The Case of Romania. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 50(3), 193-209.
 13. Jokic, B., Siljkovic, B. & Dasic, B. (2014). Theoretical and practical foundations of inflation targeting in transition countries with emphasis on Serbia. *Actual Problems of Economics*.
 14. Jonas, J. & Mishkin, F. (2003). Inflation Targeting in Transition Countries: Experience and Prospects. *NBER Working Papers Series*.
 15. Jonáš, J. (2000). Inflation Targeting IN Transition Economies: The Case OF THE Czech Republic. U J. Jonáš (eds.), *Inflation targeting in transition economies: some issues and experience*. International Monetary Fund.
 16. Josifidis, K., Allegret, J., & Beker-Pucar, E. (2009). Monetary and exchange rate regimes changes: The Cases of Poland, Czech Republic, Slovakia and Republic of Serbia. *Panoeconomicus*, 56(2), 199-226.
 17. Kerényi, Á. (2014). *Inflation targeting worldwide and in Hungary - A miracle or a disaster? Crisis Management and the Changing Role of the State*, University of Szeged Doctoral School in Economics.
 18. Kiss, G. & Kreko, J. (2004). *Optimális infláció Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank.
 19. Mackiewicz-Łyziak, J. (2016). Active and passive monetary policy in CEE countries with inflation targeting: The case of the Czech Republic, Hungary, and Poland. *Eastern European Economics*, 54(2), 133-152.
 20. Magyar Nemzeti Bank. (2014). *Inflation report 2013*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
 21. Magyar Nemzeti Bank. (2019). *Inflation Report 2018*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
 22. Martin, V. (2015). Monetary Policy Analysis in Serbia. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 4(3), 147-180.

23. Martin, V. (2020). Odgovor monetarne i fiskalne politike na COVID-19 u Srbiji. *Bankarstvo*, 49(2), 70-114.
24. Narodna banka Srbije. (2016). Memorandum Narodne banke Srbije o ciljanim stopama inflacije do 2016. godine. Narodna banka Srbije.
25. Narodna banka Srbije. (2018). *Deset godina primene strategije ciljanja inflacije*. Narodna banka Srbije.
26. Narodna banka Srbije. (2018). Godišnji izveštaj o monetarnoj politici u 2018. godini. Beograd, RS: Narodna banka Srbije.
27. Preda, L., Dragoi, E. & Constantinescu, L. (2015). A Statement of the Reaching Inflation Target upon Price Stability in Romania. *Annals of the University Dunarea de Jos of Galati: Fascicle: I, Economics & Applied Informatics*, 21(2), 33-41.
28. Stojanović, D. & Stojanović, D. (2017). Monetary policy transmission mechanisms in Serbia: Evidence from the fully-fledged inflation targeting regime. *Post-Communist Economies*, 29(1), 117-137.
29. Šoškić, D. (2015). Inflation targeting challenges in emerging market countries: The case of Serbia. *Economic annals*, 60(204), 7-30.
30. Šoškić, D. (2017). Monetary and financial prerequisites of higher growth rates in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 65(1-2), 103-112.
31. Tabaković, J. (2017). Inflacija u Srbiji - Prošlost nas uči, budućnost obavezuje. *Bankarstvo*, 46(1), 1-35.
32. Tabaković, J. (2019). A decade of full-fledged inflation targeting in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 83-100.
33. Vilaret, S., Pješčić, V. & Đukić, M. (2009). Osnovne karakteristike i dosadašnje iskustvo Srbije u sprovođenju strategije ciljane inflacije. *Beograd: Ministarstvo finansija*.

INFLATION TARGETING IN SERBIA - PAST EXPERIENCE AND COMPARISON WITH THE NEW EU MEMBER STATES

Due to the impossibility of finding an effective solution for suppressing inflationary pressures, Serbia has implemented many reforms. Reform processes lasted a long time and were very complex. In order to curb inflation and reduce it to an acceptable level, the National Bank of Serbia introduced a new monetary regime targeting inflation in September 2006. By adopting the Memorandum of the National Bank of Serbia, all the necessary elements and principles of the gradual introduction of the new monetary regime were defined. The transition to full inflation targeting and its implementation began in January 2009, with the signing of a new Memorandum on Inflation Targeting. Since the introduction of inflation targeting, the lowering of inflation to an acceptable level has been ensured, which has facilitated the stabilization of economic growth and increased confidence in the national currency. The paper will present the previous experience in the implementation of inflation targeting in Serbia and will perform a comparative analysis with the countries that are new members of the European Union. The following are included in the analysis: Serbia, the Czech Republic, Poland, Hungary and Romania. An analysis of the comparison of the achieved effects from the application of the monetary regime of inflation targeting in the mentioned countries and Serbia from the year of introduction until 2020 was performed. The results of the analysis showed that inflation targeting was an effective monetary regime in achieving its main goal, stable and acceptable inflation as well as unhindered economic growth in the analyzed countries.

Keywords: inflation targeting, monetary regime, inflation, economic growth, Serbia

EKONOMSKE I DRUŠTVENE KONSEKVENCE MIGRACIJA VISOKOOBRAZOVANE RADNE SNAGE U REPUBLICI SRBIJI

Ivana Božić Miljković*

Goran Pavlović**

Danijela Despotović***

Migracije su poslednjih decenija u Srbiji i zemljama u okruženju prepoznate kao sastavni deo procesa tranzicije, ali i jedna od njegovih najvećih posledica. U poslednjoj deceniji XX veka odliv stanovništva iz Srbije bio je značajno motivisan političkom nestabilnošću i disparitetima u ekonomskom razvoju koje su postojale između Srbije i zemalja destinacija u koje je stanovništvo odlazilo. Početkom ovog veka, složeni problemi nedovršene tranzicije i globalni problemi modernog doba, čine da se političkim i ekonomskim motivima pridružuju i drugi razvojni, društveni, kulturološki, pa čak i ekološki motivi. Dugoročno posmatrano, odliv stanovništva koji ima tradiciju i kontinuitet, kao što je to slučaj u Srbiji, posebno odliv visokoobrazovanog dela tog stanovništva, ima velike negativne konsekvence na pravce budućeg ekonomskog i društvenog razvoja. U ovom radu, daje se pregled dosadašnjeg migracionog skora u Srbiji, primarno analizirajući migracije visokoobrazovane radne snage, vrši se poređenje sa zemljama u okruženju i procenjuju budućí trendovi ove vrste migracionih kretanja.

Ključne reči: migracije, visokoobrazovana radna snaga, ekonomski razvoj, tranzicija

* Univerzitet Metropolitan Beograd - Fakultet za menadžment, ivana.bozic@metropolitan.ac.rs

** Univerzitet Metropolitan Beograd - Fakultet za menadžment,
goran.pavlovic@metropolitan.ac.rs

*** Univerzitet u Kragujevcu - Ekonomski fakultet, danijela.despotovic@uni.kg.ac.rs

Uvod

Migracija visokoobrazovanog radno sposobnog stanovništva je globalna pojava koja u poslednjih nekoliko decenija poprima ireverzibilan tok i hronični karakter. Ovaj trend je uočen kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju i onim koje su u procesu tranzicije i ima značajne ekonomske i socijalne posledice. U Republici Srbiji, migracija radno sposobnih pojedinaca ima istorijski kontekst i dugu tradiciju. Prvi talas iseljavanja dogodio se krajem 19. i početkom 20. veka, kada je veliki broj Srba emigrirao u SAD i Kanadu. Drugi talas bio je aktuelan 1960-ih i 1970-ih, kada je, zahvaljujući sporazumima o zapošljavanju koje je vlada SFRJ potpisala sa određenim zemljama zapadne Evrope značajan broj Srba emigrirao u Austriju, Nemačku i Švajcarsku. Ove migracije su bile zamišljene kao kratkoročna i privremena mera države u cilju smanjenja nezaposlenosti koja je nakon svake privredne reforme bivala sve izraženija. Jedna od važnih odlika ovih talasa migracija bila je ta da je u njima učestvovala radna snaga pretežno nižeg i srednjeg stepena kvalifikacija. Treći talas emigracije počeo je devedesetih godina prošlog veka, tokom ratova koji su usledili nakon raspada Jugoslavije. Na samom početku, ove migracije su bile motivisane političkim i ekonomskim faktorima. U narednim decenijama one će pokazati rastući trend praćen usložnjavanjem motiva koji su generisali njihov tok i intenzitet. Pored ekonomskih razloga koji su nesporno dominantni pri donošenju odluke o iseljenju, jak motiv je i perspektiva boljeg života u stabilnom demokratskom i institucionalno uređenom društvu.

Osnovna odlika trećeg talasa migracija iz Srbije jeste ogromno učešće visokoobrazovane radne snage zbog čega se ovaj fenomen naziva „odliv mozgova“. Posledice dosadašnjeg migracionog skora su velike i njihovi negativni efekti biće prisutni na dugi rok. Posebno zabrinjava činjenica da taj skor progresivno raste zahvaljujući kontinuitetu i sve većem broju visokoobrazovanih kadrova koji svoju radnu i životnu perspektivu prepoznaju i nalaze van Srbije. Direktna posledice takvog trenda

vidljive su u sferi ekonomije i ogledaju se u niskoj produktivnosti i nedovoljnoj konkurentnosti domaće proizvodnje na inostranom tržištu. Odliv mozgova, takođe, dovodi do značajnog gubitka ljudskog kapitala, posebno u oblasti nauke, tehnologije, medicine, inženjerstva i matematike, što ima negativne implikacije na kvalitet obrazovanja, istraživanja i razvoja, kao i na ukupan nivo inovacija u zemlji. Srbija nema mehanizme kojima bi mogla da deluje u kratkom roku i da zaustavi ili spreči odliv mozgova. Međutim, određena strategija povezivanja matice sa intelektualnom dijasporom mora da postoji kako bi se negativni trendovi preokrenuli u razvojnu šansu.

Osvrt na dosadašnji tok migracija visokoobrazovanih kadrova, rezultate i institucionalne prepreke sagledavanju dimenzija problema

Svako istorijsko razdoblje, uz ostale odlike beleži i migracije koje su generisane različitim motivima i prisutne u manjem ili većem intenzitetu. Istorijsko iskustvo migracija pokazuje da su u ratnim i tranzicionim razdobljima najmasovnije migracije motivisane egzistencijalnim opstankom naroda (politički progoni, etničko nasilje) i boljeg kvaliteta života (ekonomske migracije), dok u mirnim razdobljima uzroke migracija treba tražiti u socijalnoj promociji i zadovoljavanju kulturno-civilizacijskih potreba višeg reda (Mitrović, 2021, 197).

Masovni odliv radno sposobnog stanovništva iz Srbije traje duže od procesa tranzicije njene privrede, a sličnu sudbinu dele i ostale zemlje u tranziciji. U okviru ovog problema posebno se ističe odliv stručne i visokoobrazovane radne snage koji od '90-tih godina prošlog veka ima svoj kontinuitet i odlikuje se stalnim rastom. Statistički podaci koji kvantitativno opisuju srpsku intelektualnu dijasporu su veoma različiti i potiču iz različitih baza podataka inostranih institucija. Nepostojanje domaće baze podataka o visokoobrazovanim kadrovima koji su napustili

zemlju, uzrok je “statističke konfuzije” u ovoj oblasti i za rezultat ima neredovno ažuriranje podataka koji se prezentuju u bazama podataka međunarodnih organizacija i institucija. Takođe, odsustvo domaćeg registra visokoobrazovanih emigranata onemogućava sumiranje štete koju je na ovaj način Srbija pretrpela i procenu konsekvenci koje će u budućnosti imati po ovom osnovu.

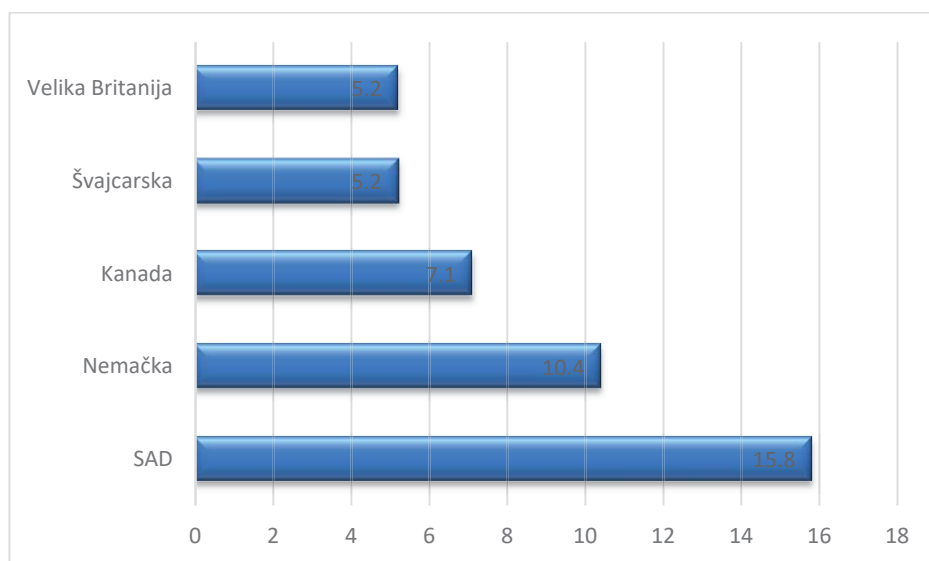
Prema proceni Ujedinjenih Nacija, u periodu od 1990. do 2017. godine, iz Srbije je emigriralo ukupno oko 708.804 ljudi, od čega je 79% otišlo u zemlje Evropske unije (Radonjić & Bobić, 2021:13). Prema popisu iz 2011. godine za koji postoje zvanični i javno dostupni podaci, iz Srbije je u prvoj deceniji ovog veka emigriralo 31.500 stanovnika sa visokim obrazovanjem. U toj strukturi je oko 80% diplomiranih stručnjaka iz različitih oblasti, 11% magistara I oko 7% doktora nauka (RZS). Odlaskom iz zemlje i pod pretpostavkom da su se zaposlili shodno svojim kvalifikacijama u inostranstvu, čuvaju svoj profesionalni kapital i nadograđuju ga u razvijenim sredinama (Rašević, 2016,43). Geografski posmatrano, srpska intelektualna dijaspora za mesto destinacije bira pretežno zemlje Evropske unije, SAD i Kanadu.

U pogledu analize geografskog rasporeda najobrazovanijeg dela stanovništva, najveći broj popisanih magistara (21,8%) i doktora nauka (31,7%) boravi u SAD-u, dok je 44,7% magistara i 57,6% doktora nauka poreklom iz Srbije nastanjen u Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Kanadi (Stanković, 2014,71). Prema podacima Eurostata, tokom 2018. godine, dozvolu boravka u zemljama članicama EU ostvarilo je 52.049 državljana Srbije, pri čemu je prosečna starost iseljenika oko 28,7 godina, a preko 19% iseljenika poseduje akademski nivo obrazovanja (Šantić, 2020,3).

Kompletnu sliku položaja Srbije po pitanju brain drain fenomena, pruža najnoviji INSEAD-ov izveštaj The Global Talent Competitiveness Index 2022. U grupi od 134 analizirane zemlje, prema sposobnosti zemlje da privuče talentovane ljude Srbija se nalazi na 124. mestu. Od zemalja iz okruženja bolje od nje su rangirane Bugarska (119), Slovenija (113), Albanija (110) i Crna

Gora (105), dok su slabije rangirane Hrvatska (131), Severna Makedonija (132) i Bosna i Hercegovina (133). Prema sposobnosti zemlje da zadrži talentovane i visokoobrazovane ljude, Srbija se nalazi na 126. mestu, Bosna i Hercegovina (132), Makedonija (127), Slovenija (87) i Crna Gora (79) (INSEAD, 2022, 81-214). Prema analizi ovih parametara, u poređenju sa zemljama okruženja, Srbija se nalazi u nepovoljnoj situaciji i da bi napravila pomak na ovom polju, potrebna je jasna i dosledna Nacionalna strategija.

Grafik 1: Najčešće birane zemlje destinacije u kojima se naseljava srpska intelektualna dijaspora

Izvor: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20154003.pdf>, str.69 dostupno 03/2023.

Mere za poboljšanje uslova za rad visokoobrazovanih kadrova u zemlji, posebno naučnika i istraživača i razvoj saradnje sa profesionalnom dijasporom su, od početka veka do danas, bile rasute po raznim strategijama za čije su realizacije bili odgovorni različiti akteri. Ovom problematikom se, u manoj ili većoj meri bavilo i danas se bavi čak osam strategija: 1) Strategija za upravljanje migracijama (2009), 2) Strategija za naučni i tehnološki razvoj Srbije za period 2010-2015, 3) Strategija za očuvanje i jačanje

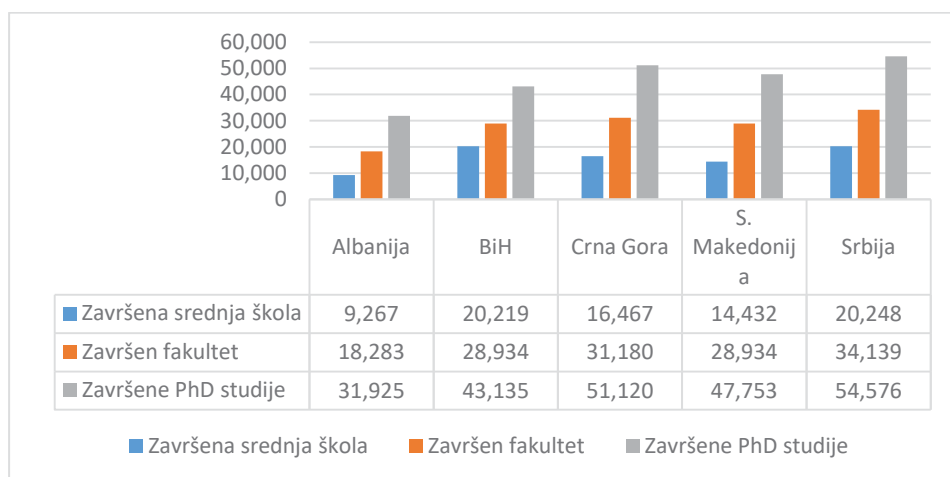
veza između matice i dijaspore, 4) Nacionalna strategija za mlade, 5) Nacionalna strategija za ekonomski razvoj Srbije 2006-2012, 6) Nacionalna strategija održivog razvoja 2007-2017, 7) Strategija regionalnog razvoja Srbije 2007-2012, 8) Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine. Većina ovih strategija se nije primenjivala u delu koji se odnosi na visokoobrazovane migrante zbog nedostatka podataka o njihovom broju i kvalifikacionoj strukturi i nedostatka istraživačkih potencijala (Stopić, Kozma, Pavlov, 2013:73) (Sl. Glasnik RS, 30/18).

Ekonomске konsekvence odliva mozgova u Srbiji

Visokoobrazovani kadrovi predstavljaju razvojno jezgro i generator inovacionih aktivnosti svake privrede. Kontinuirano smanjenje ovog dela radno sposobnog stanovništva, koje u Srbiji traje već više decenija bez naznaka da će doći do ublažavanja ili zaustavljanja takvog trenda, imaće dugoročno negativne konsekvence na njen privredni rast, konkurentnost i ekonomsku konvergenciju (Vidović et al, 2018,1). Jedna od većih i na kratak rok vidljivih posledica odliva dela intelektualnog kapitala, jeste slabljenje ekonomske strukture domaćeg stanovništva koja bi trebalo da bude osnova razvoja. Ona biva siromašnija u pogledu učešća kadrova školovanih za rad u naučno-istraživačkim institucijama, prosveti, zdravstvu, kulturi i umetnosti i sektoru visokih tehnologija (Božić Miljković, 2017,178). Devastirana ekonomska struktura stanovništva u Srbiji, kao i u zemljama okruženja, usporava privredni rast i limitira šanse za unapređenje konkurentnosti. Prema rezultatima izveštaja Vestminsterske konferencije, ako bi zadržale one koji odlaze, ove zemlje bi godišnje uvećale svoje BDP za 3,1 milijardu Evra (www.slobodnaevropa.org). Usporen privredni rast i limitirane šanse za unapređenje konkurentnosti podstiču dalje migracije time što negativno utiču na životni standard i kvalitet života stanovništva.

Odlazak visokoobrazovanih kadrova znači “gubitak budućih dobitaka”, što je u načelu definicija oportunitetnih troškova iako su ti troškovi vezani za odluke pojedinca (Jevtović, 2021,35). Najdirektniji gubitak sa kojim se suočava Srbija je onaj koji je vezan za sredstva uložena u obrazovanje. Različiti stepeni obrazovanja podrazumevaju različita ulaganja, a ona su najveća u sektoru tercijarnog obrazovanja koje može trajati optimalno od četiri, pa čak do deset i više godina, zavisno od formalnog trajanja studija i individualne odgovornosti po pitanju roka njihovog završetka. Republika Srbija za školovanje jednog radnika srednjeg stepena stručne spreme prosečno izdvoji 20.854 Eur, dok školovanje radnika visoke stručne spreme iznosi 34.139 Eur, a školovanje doktora nauka 54.576 Eur (Jevtović, 2021,37).

Grafik 2: Prosečni troškovi obrazovanja – investicije u kadrove Srbije
I zemalja okruženja: uporedni prikaz

Izvor: Jevtović, N, 2021, The Cost of Emigration from the Western Balkans – The Case of Lost Investments in Education. The Effects of Emigration on the Countries of Origin, Aspen Institute Germany, pp. 35

U poređenju sa ostalim zemljama u tranziciji, Srbija ima najveća prosečna izdvajanja za obrazovanje. Ta izdvajanja bi trebalo posmatrati kao investicije koje, iseljavanjem mladih obrazovanih ljudi postaju gubici ili postaju investicije u privrede

zemalja destinacija, koje postaju bogatije za stručne kadrove za čije školovanje nisu imale nikakve troškove.

Jedan od velikih problema domaće privrede koji ima korene u početku procesa tranzicije, jeste visok stepen razvojne zavisnosti od inostranih izvora investicija. Strane direktne investicije su, kako za Srbiju, tako i za ostale zemlje u tranziciji, generator privrednog razvoja. Strategija za privlačenje stranih investicija podrazumeva, u najširem smislu reči, kreiranje povoljne investicione klime. Povoljna investiciona klima, osim efikasnog pravnog i ekonomskog, podrazumeva i adekvatan društveni ambijent za poslovanje čiji je nosilac stručna i kvalifikovana radne snage i dr. Migracija visokoobrazovanih kadrova povezana je sa međunarodnim kretanjem kapitala i često ima odlučujući uticaj na usmeravanje tokova tog kapitala. Inostrane kompanije uzimaju u obzir stručnost i dostupnost lokalnog personala, pa je moguće da ih činjenica da je određena zemlja izgubila svoje najkvalifikovanije ljude, odvraća od investiranja u tu zemlju (Grečić, 2010, 208).

Dinamika migracija visokoobrazovanih kadrova iz Srbije od '90-tih godina do danas, posledica je i naglog procesa ekonomske liberalizacije sprovedenog u ambijentu koji nije bio pripremljen za korenite i brze promene. Neoliberalizam na Balkanu je uzrokovao ogromne socijalno-klasne i regionalne nejednakosti. Uslovi života u ekonomski polarizovanom društvu u kome bogati postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji, usloveli su intenzivnije tokove migracija iz Srbije i drugih tranzicionih zemalja. Sa druge strane, veliko učešće visokoobrazovanih kadrova u strukturi migranata, koji napuštaju ekonomski nerazvijenu maticu i naseljavaju se u ekonomski razvijenijim zemljama doprinosi daljoj ekonomskoj polarizaciji matice. Duboke regionalne razlike u Srbiji su same po sebi veliki problem, a njihovo produbljivanje je ireverzibilan proces koji će usloviti dalje migracije, kako unutrašnje, tako i one prema inostranstvu.

Društvene konsekvence odliva mozgova u Srbiji

Kada govorimo o početku intenzivnih migracija visokoobrazovane radne snage '90-tih godina prošlog veka, ne možemo izostaviti činjenicu da su one najvećim delom bile motivisane političkom nestabilnošću u Srbiji i zemljama regiona. U to vreme je, posledično, makroekonomska stabilnost Srbije bila koncipirana, a zatim oblikovana velikim brojem političkih i društvenih faktora. Uz značajnu medijsku podršku u javni diskurs se tada uvodi "fantazam boljeg sutra" i on vrlo brzo biva prihvaćen kao "nova normalnost". Fenomen odlaganja življenja za neko bolje vreme je u određenoj meri i danas aktuelan, pri čemu se previđa da već dugi niz godina "bolje sutra" nema uporište u "stabilnom danas". Autori Vukša i Simović "fantazam boljeg sutra" povezuju sa procesom tranzicije i objašnjavaju na sledeći način:

"Ispostavlja se da je funkcija koncepta tranzicije pre svega, specifično odlaganje očekivanog boljitka; „potrebno je samo malo strpljenja i trenutne žrtve zarad bolje budućnosti“. Tako tranzicija predstavlja jednu specifičnu suspenziju demokratije i radnih prava, pri čemu se najavljivani bolji život konstantno odgađa za budućnost, a aktuelna loša društveno-ekonomska situacija svaljuje na prošlost i nedovoljno problematizuje." (Vukša, Simović, 2015,7). Veliki broj mladih ljudi, pogotovo onih sa fakultetskim obrazovanjem je, u napuštanju zemlje video jedini način da se suprotstavi neizvesnosti, nepoverenju u politički sistem, korupciji, siromaštvu, nemogućnošću zaposlenja u struci i napredovanja, lošim uslovima rada i svemu onome što normalan život stavlja na čekanje. Drugim rečima, „...uspešan i odgovoran privredni sistem stara se da roditelji ne moraju da odu u inostranstvo da bi izdržavali svoju decu“ (Reinert, 2010, 29).

Jedna od značajnijih društvenih posledica odliva mozgova u Srbiji je njegov uticaj na promene demografske strukture zemlje. Depopulacija je fenomen koji je u Srbiji već dugo prisutan, a uslovljen je niskim stopama nataliteta, negativnim

prirodnim priraštajem, odlaganjem formiranja porodice zbog loših ekonomskih uslova, starenjem populacije i negativnim migracionim saldom. Sve ove determinante imaju višedecenijsku tradiciju i povezane su na različite načine, a sa aspekta problematike koja se u ovom radu obrađuje posebno je interesantan negativan migracioni saldo. Migracije visokoobrazovanog dela stanovništva utiču na svaku od pobrojanih determinanti i takođe uslovljavaju nepovoljnu kvalifikacionu strukturu radne snage koja ostaje u Srbiji. Usled nedostatka stručnih kadrova, adekvatno ispunjavanje zahteva poslovanja u mnogim oblastima može biti izazov koji zahteva hitna rešenja. Iz tog razloga se mnogi sektori privrede bore da pronađu i zadrže vrhunske talente. Već je bilo reči o tome da ovakav trend, posebno na dugi rok, ima implikacije na ekonomiju zemlje, jer gubitak kvalifikovanih radnika guši potencijale za ekonomski rast i inovacije. Uzročno-posledična veza između migracija i njihovih negativnih efekata stvara začarani krug koji umesto da rešava, produbljuje postojeće probleme.

Odliv visokoobrazovanih kadrova takođe ima značajne negativne posledice po obrazovni sistem Srbije. Gubitak kvalifikovanih nastavnika i profesora doveo je, sa jedne strane, do pada kvaliteta obrazovanja, jer zemlja ne uspeva da privuče i zadrži talentovane ljude. Sa druge strane, ovaj pad kvaliteta može imati implikacije na privredu, jer veštine i znanje kadrova koji su ostali možda neće zadovoljiti njene zahteve u meri i kapacitetu u kome je to potrebno da bi se ostvario stabilan privredni rast. Emigracija kvalifikovanih pojedinaca takođe može imati značajne implikacije na socijalnu koheziju u Srbiji koja je direktno povezana sa stepenom zadovoljstva i blagostanja društva i kao takva predstavlja važan činilac pri donošenju odluke o iseljenju. Gubitak kvalifikovanih pojedinaca može doprineti osećaju beznađa i očaja među onima koji su ostali, što može dovesti do pada društvene kohezije i poverenja, što stvara lošu društvenu klimu i podstiče nove migracije.

Prema rezultatima istraživanja koje je sprovedeno od strane Gallup-a, među značajnim opštedruštveno-ekonomskim faktorima koji su u pozitivnoj korelaciji sa verovatnoćom želje za iseljenjem ubrajaju se: dugotrajna nezaposlenost, neregulisan bračni status, život sa roditeljima bez izgleda za osamostaljivanje, baza u inostranstvu u vidu rođaka ili prijatelja i sl. (Migali, Scipioni, 2019, 187). U istom istraživanju se navodi da je u poslednjim decenijama u Srbiji značajno promenjen demografski profil migranata i da je u migracionoj strukturi prisutno sve više porodica čiji su članovi fakultetski obrazovani. Porodice su obično spremne na trajno iseljenje što implicira trajni gubitak društvenog i ekonomskog kapitala u zemlji porekla (Carling, Collins, 2018, 919).

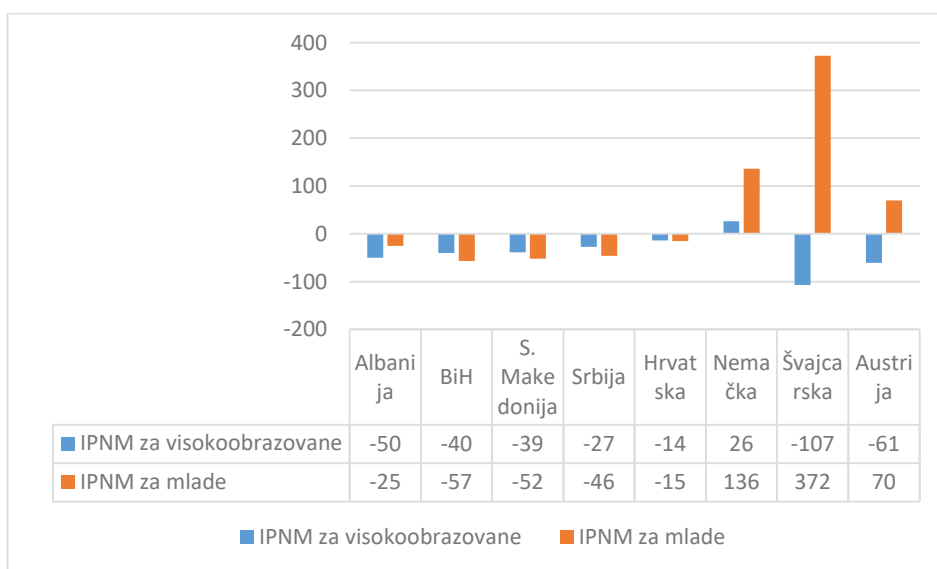
Potencijalne migracije prikazane statističkim indeksima

Srbija je tradicionalno emigraciona zemlja sa velikim emigracionim potencijalom. To potvrđuje najnovije istraživanje Gallup-a o potencijalnim neto migracijama sprovedeno u periodu između 2015. i 2017. godine, koje je obuhvatilo skoro pola miliona ispitanika iz 152 zemlje. Rezultat tog istraživanja je indeks potencijalnih neto migracija koji izražava razliku između procenjenog broja odraslih koji bi želeli da se usele u određenu zemlju i procenjenog broja onih koji kažu da bi zauvek želeli da se iseles iz nje, kao proporcija ukupnog odraslog stanovništva (<https://news.gallup.com/poll/245270/newest-potential-net-migration-index-shows-gains-losses.aspx>).

Analiza indeksa potencijalne neto migracije vrši se u dva pravca: za visokoobrazovane i za mlade. Rezultati pokazuju da je indeks potencijalne neto migracije za Srbiju, u oba slučaja negativan i iznosi -27% za visokoobrazovane i -46% za mlade (Gallup, 2018). Iskazano u procentima, 22% srpskih državljana želi da emigrira; među njima 85% ima ambiciju iseljenja u zemlje EU I SAD, a 34% ispitanika je u životnom dobu između 18 I 29 godina (Danas, 2018b).

Slična situacija je i u zemljama okruženja što je prikazano na grafiku 3:

Grafik 3: Indeks potencijalne neto migracije za Srbiju, zemlje zapadnog Balkana i odabrane zemlje EU – komparativni prikaz

*Izvor: Radonjić, Bobić (2020), Brain Drain Losses – A Case Study of Serbia, International Migration, str.17
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/imig.12710>*

Od posmatranih zemalja, jedino Nemačka ima pozitivan Indeks potencijalnih neto migracija, dok se Švajcarska i Austrija, prema negativnim indeksima za visokoobrazovane suočavaju sa problemom iseljavanja stručnih i obrazovanih ljudi. Prema iznetim podacima, u zemljama zapadnog Balkana perspektivu ne vide ni visokoobrazovani, ni mladi. Odgovor na pitanje zašto je veliki emigracioni potencijal Srbije, može se naći u dokumentu United Nations Common Country Assessment for the Republic of Serbia od 2021. godine (<https://serbia.un.org/sites/default/files/2022-05/CCA%202021.pdf>). U tom dokumentu se, u delu multidimenzionalna analiza rizika, navode rizici koji stoje

na putu razvoju Srbije i na čijem otklanjanju treba raditi. Među njima se ističu rizik za pravednu, efektivnu i sveobuhvatnu primenu principa vladavine prava, visok rizik od zagađenja vazduha na javno zdravlje, nedostatak strukturnih reformi u oblasti očuvanja životne sredine i smanjenja štetne emisije ugljen dioksida, ograničen razvoj finansijskog sektora i nemogućnost firmi da pristupe potrebnim sredstvima za proizvodnju po ekološkim standardima, visoke stope nezaposlenosti, nekonkurentnost privatnog sektora, nedovoljno uključivanje mladih i pripadnika marginalnih društvenih grupa u društveni i politički život i sl. (CCa, 2021, 36-38). Posebno je istaknut problem vladavine prava, doslednog sprovođenja postojećih zakona i korupcije.

Jedan od indeksa koji detaljnije opisuje klimu za život i poslovanje u određenoj zemlji je Indeks humanog razvoja (Human Development Index). Ovaj indeks predstavlja sumarnu meru za procenu dugoročnog napretka u tri osnovne dimenzije humanog razvoja: dug i zdrav život, pristup znanju i pristojan životni standard (Rašević, 2016, 52). Na listi HDI za 2021. godinu, Srbija se, od posmatrane 191 zemlje nalazila na 63. Mestu sa vrednošću indeksa 0,802. Poređenja radi, Slovenija je na 23, a Hrvatska na 40. mestu. Od lošije rangiranih zemalja, Albanija je na 67, Bosna i Hercegovina na 74 i Severna Makedonija je na 78. mestu (<https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>). Prema ovom izveštaju, očekivani životni vek u Srbiji iznosi 74,2 godine i 1,8 godinu je kraći nego što je bio u godini pre COVID-a. Takođe, podaci iz 2019. godine pokazuju da je prosek školovanja bio 11,4 godine, dok je prema poslednjem izveštaju očekivani period školovanja 14,4 godine. Prema ovom izveštaju, disparitet među polovima u Srbiji ne postoji, odnosno muškarci i žene su potpuno ravnopravni u ostvarivanju svojih prava (<https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>).

Upravljanje budućim migracijama visokoobrazovane radne snage i mogućnosti saradnje sa dijasporom

Migracije su prirodni fenomen i deo su ljudske istorije. Međutim, one takođe mogu predstavljati izazov za društva, posebno kada postoji nesrazmera između priliva i odliva stanovništva. U zemljama koje su kao destinacije jako poželjne, masovan priliv stanovništva iz drugih zemalja može opteretiti resurse, izazvati neravnotežu na tržištu rada, dovesti do prenaseljenosti i uticati na socio-kulturnu klimu. Takođe, u zemljama porekla migranata, odliv stanovništva može biti veliki problem, posebno ukoliko je u strukturi stanovništva koje se iseljava značajan procenat visokoobrazovane radne snage. Zato je upravljanje tokovima migracija veoma važno i složeno pitanje koje zahteva višestruki pristup koji se bavi osnovnim uzrocima migracije i uzima u obzir potrebe i prava kako migranata tako i njihovih zemalja porekla i destinacije. Upravljanje migracijama je složen zadatak i podrazumeva angažovanje države na dugi rok i na nekoliko nivoa. *Prvi nivo* upravljanja tokovima migracija radne snage, posebno njenog visokoobrazovanog dela, podrazumeva stvaranje ambijenta u kome se lako dolazi do posla, u kome postoje stimulatívni uslovi rada i mogućnosti za usavršavanje i napredovanje. To je moguće postići prateći model razvijenih zemalja, odobravanjem poreskih olakšica i subvencija za pokretanje sopstvenog biznisa i obezbeđenjem tehničkih, tehnoloških i drugih uslova za rad koji su bar približni onima koji postoje u razvijenim zemljama. *Drugi nivo* upravljanja tokovima migracija je njihovo statističko beleženje i praćenje. Da bi bilo moguće efikasno kreiranje politike upravljanja migracijama, njena implementacija i praćenje, trebalo bi ulagati u baze podataka migranata iz kojih bi se mogli analizirati podaci prema različitim statističkim kriterijumima: polu, starosti, nivou obrazovanja i dr. Takođe, baza podataka je izvor informacija u pogledu potencijalnih šansi za saradnju matice sa dijasporom u određenim zemljama. Kao što je već napred bilo reči, Srbija nema jedinstvenu

bazu migranata, već postoje različiti parcijalni podaci koji se prezentuju kroz izveštaje ili se zaključci donose na bazi rezultata popisa stanovništva. To svakako ne može biti zamena za opšti registar podataka i tako „rasuti“ podaci nisu upotrebljivi da bi se kvalitetno upravljalo tokovima migracija. *Treći nivo* upravljanja tokovima migracija je sfera obrazovanja. Jedno od najvažnijih pitanja u svakoj zemlji se odnosi na raspoložive potencijale visokoškolskih ustanova za razvoj kompetencija, koje su relevantne za potrebe tržišta rada i uključivanje radne snage u proces rada (Radović Marković, 2011,34). To konkretno podrazumeva da visokoškolske ustanove treba da budu informisane u vezi toga koje su potrebe tržišta rada i koja znanja, veštine i kompetencije doprinose većoj zapošljivosti na tržištu rada. Početkom ovog veka u Srbiji se napušta koncept vremenski ograničenog obrazovanja, širi se svest o tome da dugotrajna nezaposlenost uslovljava devaluaciju stečenog znanja i veština i uvodi se koncept celoživotnog učenja i pored formalnog, značaj se daje i neformalnom obrazovanju. Preduslov uspešnog upravljanja migracijama na sva tri nivoa je jasna migraciona politika i adekvatne institucije za njenu implementaciju.

Ukoliko je zemlja u mogućnosti da koristi dijasporu kao resurs, od toga može imati veliku korist. Ova korist u literaturi je poznata pod nazivom Brain gain. Postoje dve vrste koristi od stručnjaka u dijaspori: kroz njihov povratak u zemlju porekla (opcija povratka – return option) ili kroz njihovu mobilizaciju „na daljinu“ radi uključivanja i doprinosa razvoju matice (opcija dijaspore – diaspora option) (Meyer & Brown, 1999,5). Bilo koja od ove dve opcije podrazumeva da je broj iseljenika poznat, kao i njihova struktura i raspored u zemljama odredišta.

Postoji širok dijapazon mogućnosti povezivanja i saradnje Srbije sa njenom intelektualnom dijasporom koja je brojna i dobro pozicionirana u svetu i zemljama okruženja. Međutim, nedostaje dugoročna strategija saradnje koja bi se bavila identifikovanjem oblasti saradnje i osmišljavanjem raznih programa u okviru kojih

bi se ta saradnja mogla ostvariti. Uopšteno, saradnja između Srbije i njene intelektualne dijaspore može imati različit sadržaj i može se ostvariti u različitim oblastima:

- Transfer znanja i veština; Visokoobrazovani migranti po pravilu biraju za destinaciju ekonomski razvijene zemlje koje dosta ulažu u razvoj nauke i imaju velike potencijale za razvoj inovacija i njihovu primenu u praksi. U takvoj sredini brzo se ovladava novim znanjima i veštinama koja se mogu deliti sa maticom. Olakšavanjem razmene i saradnje između članova intelektualne dijaspore i lokalnih institucija, matične zemlje mogu da iskoriste znanja, veštine i stručnost svoje dijaspore kako bi unapredile svoj privredni razvoj.
- Investicije i preduzetništvo; Zajednice dijaspore mogu igrati ključnu ulogu u promovisanju investicija i preduzetništva u svojim matičnim zemljama. Stvaranjem mreža i platformi za članove dijaspore da investiraju i započnu poslovanje u svojim matičnim zemljama, Srbija može iskoristiti finansijska sredstva i preduzetnički duh svojih zajednica u dijaspori.
- Kulturna razmena i socijalna kohezija; Zajednice dijaspore mogu služiti kao spona između svojih matičnih zemalja i zemalja domaćina, promovišući kulturnu razmenu i društvenu koheziju. Promovišući kulturne događaje i aktivnosti koje okupljaju pripadnike dijaspore i lokalne zajednice, zemlje mogu izgraditi čvršće veze između svojih zajednica u dijaspori i matičnih zemalja, negujući osećaj zajedničkog identiteta i pripadnosti.

Zaključak

U toku tri talasa migracija kroz koje je prošla Republika Srbija od kraja 19. i početkom 20. veka na ovamo, zasigurno se može reći da je najkritičniji treći talas, budući da je u ovom periodu došlo do značajnog odliva ljudskog kapitala. Motivisani željom za boljim iskorišćavanjem sopstvenih kompetencija, boljim uslovima rada, ali i potrebom da žive u stabilnom i institucionalno

udređenijem društvu, pojedini odlaskom iz zemlje direktno doprinose negativnim ekonomskim posledicama. Ali, problem je dodatno složeniji ako se ima u vidu činjenica da smanjenje nivoa ljudskog kapitala u zemlji podrazumeva i neke druge negativne konsekvence, ovog puta po obrazovanje, kvalitet zdravstvene zaštite, tehnološki napredak, ali i demografsku sliku. Ipak, treba naglasiti da uzroci migracija nisu isključivo ekonomsko – političke prirode, već i činjenice da se Republika Srbija našla u procesu liberalizacije u institucionalnom ambijentu koji nije bio adekvatno pripremljen. Iznenađne i loše sprovedene promene dovele su do velike polarizacije članova društva. Odlazak visokokvalifikovanih stručnjaka polarizaciju dodatno produbljuju, budući da se kao konsekvencija smanjenja ljudskog kapitala smanjuje i ukupna produktivnost, nivo ekonomskog rasta i razvoja i samim tim konkurentnosti srpske ekonomije. Pored ekonomskih, odlazak visokoobrazovanih ljudi ima i negativne društvene posledice, koje se ogledaju u sve većem padu stope nataliteta, starenjem populacije i odlaganjem formiranja porodice zbog loših ekonomskih posledica. Time se dodatno umanjuje ukupan nivo ljudskog kapitala sa kojim raspolaže Republika Srbija.

Za svaku državu odlazak visokoobrazovanih kadrova je gubitak ljudskog kapitala koji se ne može nadoknaditi u kratkom vremenskom periodu. Ni jedna država, bila ona razvijena ili ne, nema mogućnost da na direktan način spreči odliv svojih najobrazovanijih kadrova. One to mogu učiniti na posredan način, stvaranjem prosperitetnijih ekonomskih uslova u matičnoj zemlji. U tome postoji razlika između razvijenih država koje mogu da deluju stimulativnom fiskalnom politikom i subvencijama na samozapošljavanje visokoobrazovanih kadrova i zemalja u razvoju kod kojih je rešenje ovog problema daleko kompleksnije i zahteva angažovanje na nekoliko različitih nivoa da bi se stvorila povoljna poslovna klima koja bi zadržala obrazovane i stručne kadrove. Jedna od ključnih preporuka za Srbiju u funkciji ublažavanja migracionih kretanja ove vrste, jeste efikasnije upravljanje investicijama. Uloga investicija je da stimulišu privredni

razvoj, stvore perspektivniji i konkurentniji poslovni ambijent i doprinesu boljem životnom standardu stanovništva. Srbija je u prethodnim decenijama dosta učinila po pitanju privlačenja stranih investicija, međutim, efekat na ublažavanje odliva mozgova je izostao. Pogoni velikih inostranih kompanija apsorbovali su veliki deo radne snage nižih nivoa kvalifikacija. Njihove potrebe za angažovanjem visokoobrazovanih kadrova su daleko manje, zbog neadekvatnih uslova rada, malih šansi za napredovanje i primenu teoretski stečenih znanja.

Literatura

1. Božić Miljković, I. (2017). Potencijali srpske intelektualne dijaspore i njen značaj za privredni razvoj. *Stanovništvo Južistočne Srbije: Globalni i regionalni aspekti migrantske krize i društvene posledice odliva mozgova po razvoj Srbije i Balkana*. SANU ogranak u Nišu, Univerzitet u Nišu i Filozofski fakultet, 173-185.
2. Carling, C. (2018). Aspiration, desire and drivers of migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6), 909-926.
3. Grečić, V. (2010). Srpska naučna dijaspora. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
4. http://ebooks.ien.bg.ac.rs/136/1/mrm_2011_02.pdf.
5. <https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>.
6. <https://news.gallup.com/poll/245270/newest-potential-net-migration-index-shows-gains-losses.aspx>.
7. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/imig.12710>.
8. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20154003.pdf>.
9. <https://serbia.un.org/sites/default/files/2022-05/CCA%202021.pdf>.
10. INSEAD The Global Talent Competitiveness Index 2022. <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf>.
11. Jevtović, N. (2021). The Cost of Emigration from the Western Balkans – The Case of Lost Investments in Education. The Effects of Emigration on the Countries of Origin. Aspen Institute Germany, 34-40, <https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2020-Emigration->

- from-the-Western-Balkans.pdf.
12. Meyer, J. & Brown, M. (1999). Scientific Diasporas: A New Approach to the Brain Drain. World Conference on Science, Budapest, 26 June-1 July 1999. <http://www.unesco.org/most/meyer.htm>.
 13. Migali, S. (2019). Who's About to Leave? A Global Survey of Aspirations and Intentions to Migrate. International migration. John Wiley & Sons Ltd. IOM.
 14. Mitrović, Lj. (2021). Kapitalan doprinos studijama srpske dijaspore. *Sociološki pregled*, 55(1), Beograd: Srpsko sociološko društvo, 195-207.
 15. Radonjić, B. (2020). Brain Drain Losses – A Case Study of Serbia. International Migration.
 16. Radović, M. (2011). Obrazovni sistem i potrebe privrede u Srbiji.
 17. Rašević, M. (2016). Migracije i razvoj u Srbiji. *International Organization for Migration (IOM)*.
 18. Reinert, E. (2010). *Spontani kaos – Ekonomija u doba vukova*, prevod sa norveškog. Beograd: Čigoja štampa.
 19. Republički zavod za statistiku.
 20. Šantić, D. (2020). Leaving Serbia Aspirations, Intentions and Drivers of Youth Migration. Friedrich Ebert Stiftung, dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/16219.pdf>.
 21. Stanković, V. (2014). Srbija u procesu spoljnih migracija. Beograd: Republički zavod za statistiku.
 22. Stopić, K. & Pavlov, I. (2013). Scientific Diaspora as a Driving Force for Development in Serbia. *Vojnotehnički glasnik*, 61(4).
 23. United Nations Common Country Assessment for the Republic of Serbia od 2021., dostupno na <https://serbia.un.org/sites/default/files/2022-05/CCA%202021.pdf>
 24. Vidovic, H., Mara, I., Koettl-Brodmann, S., Reyes, G., Arandarenko, M. & Aleksic, D. (2018). Western Balkans Labor Market Trends 2018. Washington, DC, World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/Western-Balkans-labor-market-trends-2018>, pristupljeno 03/2023.
 25. Vukša, T. & Simović, V. (2015.) Fragmenti za rekonstrukciju prošlosti i sadašnjosti. Bilans stanja: Doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji. Beograd: Centar za politike emancipacije.

ECONOMIC AND SOCIAL CONSEQUENCES OF HIGHLY EDUCATED WORKFORCE MIGRATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

In recent decades, migrations in Serbia and neighboring countries have been recognized as an integral part of the transition process, but also one of its biggest consequences. In the last decade of the 20th century, the outflow of population from Serbia was significantly motivated by political instability and disparities in economic development that existed between Serbia and the destination countries to which the population went. At the beginning of this century, the complex problems of the unfinished transition and the global problems of the modern age make political and economic motives join developmental, social, cultural, and even environmental motives. From a long-term perspective, the outflow of the population that has tradition and continuity, as is the case in Serbia, especially the outflow of the highly educated part of that population, has major negative consequences on the directions of future economic and social development. This paper provides an overview of the current migration score in Serbia, primarily analyzing the migration of highly educated labor force, make a comparison with neighboring countries and assess the future trends of this type of migration movements.

Keywords: migration, highly educated workforce, economic development, transition

SISTEMATIZACIJA I VALORIZACIJA INDIKATORA EFIKASNOSTI LOGISTIČKIH PERFORMANSI

Filip Ž. Bugarčić*

Rad ima za cilj da predstavi različite alternative za ocenu razvijenosti sistema međunarodne logistike na nivou zemalja, uz isticanje prednosti i nedostataka pojedinačnih merila. Nivo kvaliteta logističkih performansi, posmatrano sa makroekonomskog stanovišta, predstavlja jedan od ključnih pokazatelja razvijenosti institucionalnog ambijenta u kontekstu međunarodne pozicije zemalja. Ključan doprinos rada ogleda se u sagledavanju pozicije odabranih pokazatelja na primeru Srbije i zemalja regiona Zapadnog Balkana, uz predstavljanje trenda i identifikovanje kritičnih segmenata u okviru ove oblasti. Izvedeni zaključci ukazuju na imperativ daljeg unapređenja logističkih performansi posmatranih zemalja, pri čemu se ističu mogući pravci daljeg razvoja u okviru sistema logistike, koji posledično mogu dovesti do realizacije brojnih ciljeva u kontekstu institucionalnog i privrednog razvoja.

Ključne reči: indeks logističkih performansi, infrastruktura, carine, logistički sistem, međunarodna pozicija zemalja

Uvod

Važnost logističkih operacija prepoznata je u različitim industrijama i predstavlja osnov realizacije trgovinskih aktivnosti. Posebna važnost logistike može se istaći u međunarodnim okvirima pri povezivanju učesnika u globalnim lancima snabdevanja sa ciljem da obezbedi efikasan protok robe na međunarodnim tržištima. Perspektiva individualnih kompanija podrazumeva jačanje sopstvenih logističkih kapaciteta i unapređenje ovih aktivnosti, bilo u okviru operacija unutar same kompanije ili kroz prepuštanje ovog segmenta poslovanja specijalizovanim provajderima logističkih

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, f.bugarcic@kg.ac.rs

usluga, pri čemu će efikasnost ovih aktivnosti u oba slučaja umnogome zavisiti od nivoa kvaliteta sistema logistike u okviru jedne privrede. Rastući značaj ovih aktivnosti leži pre svega u mogućnosti za ostvarenjem konkurentskih prednosti na različitim tržištima putem logističkih operacija, ali i u nužnosti za daljim razvojem ovog segmenta poslovanja u uslovima koje diktira globalno tržište.

Decentralizacija i izmeštanje industrijske proizvodnje, kao produkt globalizacije, uslovlja je potrebu efikasnijeg povezivanja svih tržišnih učesnika i faktora proizvodnje. Ovakav koncept naglasio je važnost sistema međunarodne logistike sa makroekonomskog aspekta, kao ključne karike u realizaciji ekonomskih aktivnosti na globalnom nivou. Značaj međunarodne trgovinske logistike prepoznat je u podsticaju međunarodne razmene, kako izvoza, tako i uvoza zemalja (Čelebi, 2019; Bugarčić, Skvarciany & Stanišić, 2020), unapređenju konkurentnosti i privrednom rastu (Martí & Puertas, 2017; Wang, Kim & Kim, 2021) i privlačenju investicija (Bugarčić & Skvarciany, 2023). Takođe, njena uloga dobija na značaju u okviru održivog razvoja kroz primenu koncepta zelene logistike (Centobelli, Cerchione & Esposito, 2017), povratne logistike (Govindan & Bouzon, 2018) i kontinuiranih inovacija u ovoj oblasti. Značaj razvoja sistema logistike naročito je prepoznat kod zemalja u razvoju (Beysenbaev & Dus, 2020), gde ovaj segment može predstavljati jedan od ključnih instrumenata prilikom sprovođenja strukturnih reformi i unapređenja institucionalnog i poslovnog ambijenta zemalja u razvoju (Aćimović, Mijušković & Bugarčić, 2022; Mičić & Bugarčić, 2022).

Imajući u vidu navedene dokaze, kao i perspektivu i imperativ daljeg razvoja ove oblasti, nameće se potreba za podizanjem kvaliteta sistema međunarodne logistike. Ovde se javlja problem kvantifikovanja i ocene logističkih performansi na nivou zemalja, što ograničava potencijalna empirijska istraživanja u ovoj oblasti u smislu praćenja doprinosa i odabira adekvatne metodologije. S tim u vezi, rad ima za cilj da sistematizuje i predstavi aktuelne mogućnosti za merenje nivoa razvijenosti logističkih performansi na makroekonomskom nivou, ukaže na metodologiju i obuhvat ovih indikatora, uz poseban ostvrt na identifikaciju i poređenje

ključnih merila logistike za zemlje regiona Zapadnog Balkana (ZB). Sagledavanje prethodno identifikovanih pojedinačnih merila logističkih performansi može pružiti priliku za poređenje i pronalaženje kritičnih tački u okviru ovog sistema, što daje osnov za isticanje preporuka za unapređenje ovog segmenta privrede koji uključuje odgovarajuće institucionalne faktore na nivou zemalja.

Istraživačka pitanja koja se razmatraju u radu, proizilaze iz prethodno definisanog cilja istraživanja:

IP1: Koja alternativa pruža najadekvatniji metod za ocenu logističkih performansi zemalja?

IP2: Kakva je pozicija Republike Srbije po pitanju nivoa razvijenosti logistike u odnosu na zemlje regiona?

IP3: Koje su kritične tačke i potencijali za unapređenje sistema međunarodne logistike u Republici Srbiji?

Odgovori na definisana istraživačka pitanja biće konstruisani na bazi uvida u obuhvat, ocene i trendove kretanja odabranih indikatora. Ovakav pristup indirektno omogućava davanje preporuka za unapređenje čitavog tržišnog ambijenta, što je od posebne važnosti za zemlje u razvoju.

Pored uvoda, u radu se predstavljaju identifikovani postojeći načini merenja nivoa razvijenosti logističkih performansi zemalja, nakon čega sledi prikaz odabranih indikatora prema posmatranim zemljama i diskusija identifikovanih rezultata praćena zaključnim razmatranjima.

Potencijalni načini merenja nivoa razvijenosti logističkih performansi zemalja

U cilju kvantitativnog merenja, sagledavanja i ocene različitih dimenzija logističkih performansi, neophodno je identifikovati relevantne indikatore efikasnosti međunarodne trgovinske logistike, budući da u dosadašnjoj literaturi ne postoji sistematski prikaz i valorizacija ovih merila.

Indeks logističkih performansi Svetske banke (LPI) predstavlja relevantan i pouzdan sistem merenja nivoa razvijenosti

logistike na nivou zemalja. Agregatna vrednost indikatora, kao i vrednosti utvrđenih podkomponenti obuhvataju različite segmente nacionalne logistike i pružaju mogućnost merenja i analize uticaja logistike na izabrane indikatore ekonomskog razvoja zemalja, kao i poređenje nivoa razvijenosti logistike između zemalja i regiona. Na osnovu toga, moguće je oceniti uspešnost javnih politika i ukazati na eventualne slabosti pojedinih segmenata sektora logistike. Pored toga, primena ovog indikatora može pomoći pružaocima i korisnicima logističkih usluga u donošenju poslovnih odluka i istraživanju efekata logistike. Indeks je kreiran 2007. godine, a rezultati merenja publikuju se na svake dve godine. Pored međunarodnog indeksa (engl. international LPI) koji se odnosi na ocenu logističkih performansi u međunarodnom okruženju, Svetska banka procenjuje i kvalitet domaćih logističkih performansi pojedinačnih zemalja (engl. domestic LPI). Indikator domaće logistike određuje opšte logističke performanse zemalja za četiri ključne oblasti: infrastrukturu, usluge, granične procedure i pouzdanost lanaca snabdevanja. Ovaj indikator ne uključuje rangiranje i ocenu zemalja i predstavlja samo kvalitativni uvid u pomenute oblasti domaće logistike, tako da se u svrhu sagledavanja efekata i analize može koristiti international LPI u kvantitativnom izrazu (World Bank, 2023).

Metodologija indeksa konstruisana je na bazi prvobitne studije Svetske banke o trgovinskim i transportnim uslugama koju je ova međunarodna institucija sprovodila više od jedne decenije (Raven, 2001). Koristići multidimenzionalnu procenu logističkih performansi, LPI poredi profile 167 zemalja i ocenjuje ih na skali od 1 (najgore performanse) do 5 (najbolje performanse). Ocene se zasnivaju na više hiljada individualnih procena od strane logističkih profesionalaca u različitim zemljama, koji ocenjuju inostrane zemlje sa kojima njihovo preduzeće najčešće saraduje. Ove individualne ocene agregiraju se u kompozitni indeks (Arvis, Ojala, Wiederer, Shepherd, Raj, Dairabayeva & Kiiski, 2018). Učesnici ankete podeljeni su u zavisnosti od grupa zemalja iz kojih dolaze, a svojom ocenom zemalja sa kojima njihovo preduzeće trguje daju praktičnu sliku razvijenosti logistike u različitim kategorijama. Podindeksi logističkih performansi obuhvataju efikasnost administrativnog procesa, uključujući carinu,

kao i kvalitet trgovinske i transportne infrastrukture, lakoću organizovanja međunarodnih pošiljki, kompetencije i kvalitet logističkih usluga, mogućnost praćenja pošiljki i pravovremenost isporuka. U cilju preciznije analize, sve zemlje su podeljene u 5 grupa sa jednakim brojem članova. Zemlje su grupisane prema visini LPI, pri čemu najnižu grupu čine zemlje sa najnižim vrednostima indeksa, dok u najvišu grupu spadaju zemlje sa najboljim logističkim performansama. Uvažavajući ovaj kriterijum distribucije, sve zemlje se prema nivou razvijenosti logistike mogu svrstati u četiri grupe (Arvis i saradnici, 2018):

- Logistički nepodobne zemlje (engl. logistics unfriendly) obuhvataju zemlje u kojima postoje ozbiljne logističke prepreke - nerazvijene zemlje (LPI 1-2,5);
- Delimični izvođači (engl. partial performers) obuhvataju zemlje u kojima postoje značajna logistička ograničenja - zemlje nižeg i srednjeg dohotka (LPI 2,5-3);
- Dosledni izvođači (engl. consistent performers) uključuju države sa znatno boljim logističkim performansama prema LPI u poređenju sa drugim zemljama na sličnom nivou dohotka (LPI 3-3,5);
- Logistički podobne zemlje (engl. logistics friendly) su uglavnom države sa visokim dohotkom koje spadaju u zemlje sa najrazvijenijim logističkim ambijentom (LPI > 3,5).

Pregled pozicija i ocena za deset zemalja sa najvišom vrednošću indeksa prema poslednjim dostupnim podacima za LPI dat je u Tabeli 1.

Na osnovu podataka iz Tabele 1 zapažamo da među 10 zemalja sveta sa najkvalitetnijom logistikom u 2018. godini dominiraju evropske zemlje. Najveću vrednost ukupnog indeksa ima Nemačka (4.2). Druge najrazvijenije zemlje EU takođe se karakterišu visokom ocenom logističkih performansi. Prednost ovog indikatora, koji predstavlja i najčešće korišćen indeks u analizi logističkih performansi, jeste što obuhvata veliki broj zemalja i pored ukupnog indeksa pruža ocene za pojedinačne elemente sistema logistike poput: efikasnosti carinskih procedura, kvaliteta infrastrukture,

mogućnosti i lakoće organizovanja međunarodnih pošiljki, kvaliteta logističkih usluga, mogućnost praćenja pošiljki i pravovremenost ispiruke.

Tabela 1. Vrednosti LPI za najbolje rangirane zemlje sveta

Zemlja	2018.		2016.		2014.			2012.
	Rang	Ocena	Rang	Ocena	Rang	Ocena	Rang	Ocena
Nemačka	1	4.20	1	4.23	1	4.12	4	4.03
Švedska	2	4.05	3	4.20	6	3.96	13	3.85
Belgija	3	4.04	6	4.11	3	4.04	7	3.98
Austrija	4	4.03	7	4.10	22	3.65	11	3.89
Japan	5	4.03	12	3.97	10	3.91	8	3.93
Holandija	6	4.02	4	4.19	2	4.05	5	4.02
Singapur	7	4.00	5	4.14	5	4.00	1	4.13
Danska	8	3.99	17	3.82	17	3.78	6	4.02
V. Britanija	9	3.99	8	4.07	4	4.01	10	3.90
Finska	10	3.97	15	3.92	24	3.62	3	4.05

Izvor: World Bank

Tabela 2. Najveći logistički provajderi u 2021. (rangirano prema ukupnom prihodu i obimu prevezene robe)

Rang	Provajder	Ukupan prihod po osnovu logističkih aktivnosti (u milionima \$)	Broj prevezenih jedinica tereta (TEU) pomorskim putem	Tone robe prevezene avio putem
1	Kuehne + Nagel	40 838	4 613 000	2 220 000
2	DHL Supply Chain & Global Forwarding	37 707	3 142 000	2 096 000
3	DSV	28 901	2 493 951	1 510 833
4	DB Schenker	27 648	2 003 000	1 438 000
5	Sinotrans	19 097	3 940 000	804 000
6	Expeditors	16 523	1 047 725	1 047 200
7	C.H. Robinson	22 356	1 500 000	300 000
8	CEVA Logistics	12 000	1 269 000	474 000
9	Nippon Express	18 612	747 624	971 763
10	Kerry Logistics	10 516	1 229 298	520 415

Izvor: Armstrong & Associates, Dostupno na: <https://www.3plogistics.com/3pl-market-info-resources/3pl-market-information/aas-top-25-global-freight-forwarders-list/> (28.3.2023)

Kao jedan od indikatora razvijenosti logističkih performansi može se smatrati i *prisustvo i broj logističkih provajdera koji pružaju*

usluge na globalnom nivou. Kompanije sa najvećim obimom poslovanja iz oblasti logistike i međunarodne špedicije uglavnom su poreklom iz logistički podobnih zemalja sa razvijenom logistikom. Tabela 2 daje prikaz 10 najvećih kompanija iz oblasti međunarodne logistike i transporta. Poslovanje ovih kompanija na određenom tržištu pruža mogućnost za podizanje nivoa kvaliteta logističkih usluga i unapređenje logističkih performansi određenog regiona ili zemlje.

Još jedan od makroekonomskih pokazatelja, koji iz ugla menadžera nabavke pruža uvid u konjunktorna kretanja na nivou privrede kao celine, jeste Indeks menadžera nabavke (Purchasing Managers Index - PMI). Ovaj pokazatelj razvijen je 1948. godine od strane Instituta za menadžment snabdevanja koji vrši merenja ovog indeksa na teritoriji SAD, dok za oko još 30 zemalja sveta, merenje PMI indeksa sprovodi konsultantska kuća Markit Group. Ovaj indeks predstavlja stanje jedne privrede koja se analizira na mesečnom nivou na osnovu rezultata ankete menadžera nabavke, koja pokriva glavne kategorije poslovanja. Anketa se odnosi isključivo na privatni sektor, a pitanja se razlikuju u zavisnosti od toga da li se radi o proizvodnom ili uslužnom preduzeću. Neka od pitanja obuhvaćena anketom usko su povezana sa efikasnošću logističkih operacija. Pitanja za proizvodna preduzeća obuhvataju sledeće informacije: obim proizvodnje, nivo zaliha, obim porudžbina, učestalost isporuka i broj zaposlenih. Kod uslužnih, u fokusu su: obim poslovanja, obim tražnje za uslugama, učestalost isporuka i broj zaposlenih. Prema navedenim kategorijama, menadžeri nabavke daju odgovore da li je došlo do promene u nekoj od navedenih aktivnosti preduzeća, i da li su te promene bolje, lošije ili ih nije bilo, u odnosu na prethodni mesec. Na bazi toga, PMI indeks ponderiše sve odgovore jednakim ponderom i agregira individualne odgovore svih kompanija u okviru jedne privrede. Dobijena vrednost indeksa može biti u intervalu od 0 do 100, pri čemu vrednost indeksa manja od 50 ukazuje na kontrakciju privredne aktivnosti, a vrednost iznad 50 označava uzlazni trend privrede u odnosu na prethodni mesec.

PMI pruža uvid u kretanje privredne aktivnosti na osnovu pouzdanih primarnih informacija. Rezultati indeksa

objavljaju se na mesečnom nivou, na brz i jednostavan način bez revidiranja podataka i uz jedinstven sistem analize u svim zemljama za čije privrede se ovaj pokazatelj izračunava. Budući da je analiza orijentisana na anketiranje menadžera nabavke, uvažavajući određene logističke aktivnosti, PMI na nivou celokupne privrede se može smatrati još jednim od indikatora logističkih performansi sa fokusom na promenu intenziteta poslovne aktivnosti. Oscilacije PMI mogu biti koristan indikator kod analize trendova na berzama i mogu se koristiti kao adekvatan instrument pri donošenju investicionih odluka. Kretanje indeksa u korelaciji je sa kretanjem BDP-a, a najveća prednost jeste u znatno bržoj dostupnosti podataka o nivou privredne aktivnosti. Harris (1991) je ipak ukazao na neke od nedostataka ovog indeksa, smatrajući da je nepouzdan i da je vremenski period analize isuviše kratak. Još jedan nedostatak jeste što se previše oslanja na ocene menadžera koje u nekim situacijama mogu biti subjektivne. Uprkos tome, PMI se može smatrati relevantnim makroekonomskim pokazateljem formiranim na bazi nivoa aktivnosti preduzeća i reprezentativno odlikava nivo ukupne privredne aktivnosti i ukazuje na ciklične oscilacije u kratkom roku na bazi informacija o promeni u nivou zaliha, obimu porudžbina i učestalosti isporuka, koje čine segmente lanca snabdevanja i sastavne delove logističkih aktivnosti.

Grupa istraživača u oblasti lanca snabdevanja (Rogers, Z., Rogers, D. & Leuschner, 2018; Rogers, Z., Rogers, D., Carnovale, Lembke, Leuschner & Yenyurt, 2019), zajedno sa Savetom stručnjaka za upravljanje lancem snabdevanja (Council of Supply Chain Management Professionals, Supply Chain Quarterly i DC Velocity), sproveli su studiju kojom su, po ugledu na PMI, merili kretanja i stope rasta isključivo za logistički sektor privrede. Kao rezultat ove studije kreiran je *Indeks menadžera logistike (LMI)*, pokazatelj praćenja logističkih aktivnosti u SAD. Konkretno, to je dvomesečna mera aktivnosti logističkog sektora koji ukazuje na konjunkturalna kretanja isključivo u ovoj industriji. Metodologija i cilj merenja LMI proizilaze iz Indeksa menadžera nabavke, uz isključivu analizu i ocenu specifičnih područja logistike, i to: nivo zaliha, troškovi zaliha, kao i kapacitet, iskorišćenost i cena skladištenja robe i transporta. Rezultati merenja ovog indeksa uz konstantne vrednosti iznad 50,

ukazuju na kontinuirani rast logističkog sektora američke privrede. Procena vrednosti ovog indeksa za ostale zemlje omogućila bi validnu ocenu i poređenje konjunktturnih kretanja sektora logistike u različitim privredama.

Dominantan oblik prevoza robe u međunarodnoj trgovini predstavlja pomorski transport, pri čemu se kvalitet međunarodne logistike može meriti *Indeksom povezanosti pomorskog transporta (Liner shipping connectivity index, LSCI)*. Ovaj indeks beleži koliko su dobro zemlje povezane sa globalnim pomorskim mrežama. Izračunava ga i objavljuje Konferencija Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj (UNCTAD) na osnovu pet komponenti sektora pomorskog transporta: broj brodova, njihov kapacitet za nošenje kontejnera, maksimalna veličina plovila, broj dostupnih usluga i broj kompanija koje su angažovane na poslovima kontejnerskog transporta u lukama. Za svaku komponentu, vrednost indeksa zemlje je podeljena sa maksimalnom vrednošću komponenti iz 2006. godine. Zatim se izračunava prosek svih pet komponenti za svaku zemlju, prosek se deli sa maksimalnim prosekom iz 2006. godine i množi sa 100. Indeks generiše vrednost 100 za zemlju sa najvišim prosečnim indeksom u 2006. godini (Kina). Vrednost indeksa nakon 2006. pokazuje ocenu konkretne zemlje u odnosu na onu sa najboljom ocenom u baznoj godini (UNCTAD, 2023).

Osnovni podaci potiču iz baze Containerisation International Online. Na ovaj način kreira se slika o efikasnosti međunarodne logistike u okviru pomorskog transporta robe, čime se stiče osnova za evaluaciju zemalja prema ovom kriterijumu. Podaci se objavljuju na kvartalnom nivou. Tabela 3 pokazuje poslednji dostupan rang zemalja prema LSCI, pri čemu zapažamo rast učešća i značaja azijskih zemalja u međunarodnom pomorskom transportu gde dominantnu ulogu ima Kina. Određena istraživanja (Mishra, Dutta, Goh, Figueira & Greco, 2021) kritikuju kreiranje indeksa na bazi aritmetičke sredine sastavnih podkomponenti i predlažu različit stepen pondera u kreiranju ukupnog indeksa. Međutim, rezultati ovog, kompleksnijeg merenja LSCI pokazuju da na vrhu liste zemalja sa najboljim performansama nema promena, bez obzira na način vrednovanja i da takođe prednjače Kina i Singapur, čime se može

konstatovati da ove dve ekonomije predstavljaju najvažnije trgovačke sile u pomorskom transportu robe.

Tabela 3. Najbolje rangirane zemlje prema LSCI, 2020.

Zemlja	Rang	Vrednost indeksa
Kina	1	162.11
Singapur	2	113.78
J. Koreja	3	108.25
SAD	4	103.83
Malezija	5	99.51
Hong Kong	6	93.61
Holandija	7	90.95
V. Britanija	8	90.92
Španija	9	89.82
Belgija	10	87.73

Izvor: UNCTAD

U analizi međunarodne trgovinske logistike, pored navedenih indikatora, mogu se koristiti i drugi podindeksi koji ocenjuju efikasnost međunarodne logistike na nivou zemalja. U studiji OECD-a o proceni efekata logistike kao faktora trgovinskih olakšica, Korinek i Sourdin (2011) pored sveobuhvatnog značaja Indeksa logističkih performansi (LPI), kao relevantnog merila u proceni efekata međunarodne trgovinske logistike navode još tri indikatora:

- **Infrastruktorna komponenta Globalnog indeksa konkurentnosti (Global Competitiveness Index, GCI)** iz izveštaja Global Competitiveness Report Svetskog ekonomskog foruma. Komponenta infrastrukture u okviru navedenog izveštaja predstavlja meru kvaliteta ukupne infrastrukture, kao i delova koji se odnose na kvalitet vazdušne, putne, lučke, železničke, telekomunikacione i električne infrastrukture.
- **Globalni indeks omogućavanja trgovine (Global Enabling Trade Index, ETI)**, takođe deo GCI, dodatno je merilo kvaliteta trgovinske logistike. Da bi špediteri blagovremeno i efikasno isporučivali robu preko granica, njihovo poslovanje presudno zavisi od postojećih mera efikasnosti i faktora za olakšavanje trgovine. Ovaj indeks meri nivo razvijenosti institucija, politika i usluga koje olakšavaju slobodan protok robe preko granica.

Sastoji se od četiri podindeksa, od kojih svaki obuhvata elemente koji se smatraju važnim za realizaciju međunarodne trgovine, i to: 1) pristup tržištu, 2) upravljanje graničnim procedurama, 3) transportna i komunikaciona infrastruktura i 4) poslovno okruženje. Fokus je na ukupnom kompozitnom indeksu koji se meri na skali od 1 (najgore performanse) do 7 (najbolje performanse).

- **Prekogranično trgovanje (*Trading across borders*)** jeste indikator koji pokazuje sa kojom lakoćom zemlja ostvaruje trgovinu sa inostranstvom. Ovaj indikator objavljuje Svetska banka (*Doing business report*) i kao pokazatelj uspešnosti međunarodne trgovine obuhvata sve proceduralne zahteve za izvoz i uvoz standardizovanog kontejnera putem okeanskog transporta, kao i sa tim povezane troškove i potrebno vreme. Na osnovu ovog indikatora moguće je pratiti broj neophodnih dokumenata za izvoz i uvoz robe, broj dana potrebnih za izvršenje postupka međunarodne razmene i troškove povezane sa izvršenjem procedura za uvoz ili izvoz standardnog kontejnera od 20 stopa, ne uključujući troškove prevoza, osiguranja, carine ili druge trgovinske takse. Ovaj indikator daje ocenu kvaliteta i efikasnosti birokratskih i carinskih procedura, koje čine važan segment međunarodne trgovinske logistike.

Tabela 4. Prosečne vrednosti indikatora za posmatrane grupacije zemalja

Region	ETI*	GCI infrastruktura**
EU-15	5.36	5.57
CEE-11	4.91	4.49
ZB	4.40	3.78
Maksimum	5.70 (Holandija)	6.44 (Holandija)
Minimum	4.12 (Bosna i Hercegovina)	3.30 (Bosna i Hercegovina)

Izvor: *World Economic Forum*

The Global Enabling Trade Index (2016)* *Global Competitiveness Report (2018)*

Ukoliko posmatramo ove indikatore na nivou evropskih zemalja, primetno je da ukupan prosek zemalja EU-15 beleži najveće vrednosti ETI, kao i najveće vrednosti indeksa infrastrukture u okviru GCI, dok zemlje ZB imaju najmanje prosečne vrednosti ovih pokazatelja. Od pojedinačnih zemalja, Holandija beleži maksimalne vrednosti u oba posmatrana indikatora, dok Bosna i Hercegovina ima najlošije rezultate (Tabela 4).

Kada je reč o efikasnosti prekograničnog trgovanja prema regionima sveta, najbolje rezultate u okviru ovog kriterijuma imaju zemlje OECD-a i Evrope, u kategorijama vezanim za potrebnu dokumentaciju i vreme, kao i zemlje Istočne Azije i Pacifika, u kategoriji troškova, dok najlošije performanse beleži region Sub-saharske Afrike (Tabela 5). Unapređenje pojedinačnih vrednosti svih posmatranih parametara može doprineti poboljšanju efikasnosti logističkih performansi zemalja što bi potencijalno otklonilo prepreke ka efikasnijoj međunarodnoj trgovini.

Tabela 5. Efikasnost procesa prekogranične trgovine

Region	Broj potrebne dokumentacije za izvoz	Vreme potrebno za izvoz (u danima)	Troškovi izvoza (\$/kontejner)
Evropa	4.8	12.4	918
Istočna Azija i Pacifik	6.7	23.1	909
Istočna Evropa i Centralna Azija	6.5	26.8	1 581
Južna Amerika i Karibi	6.8	18.6	1 243
Bliski Istok i Severna Afrika	6.4	22.5	1 034
OECD	4.3	10.5	1 089
Južna Azija	8.5	32.4	1 364
Sub-saharska Afrika	7.8	33.6	1 941
Minimum za sve zemlje prema dostupnim podacima	3	5	39
Maksimum za sve zemlje prema dostupnim podacima	13	102	4 867
Medijana svih zemalja prema dostupnim podacima	7	22	1 032

Izvor: OECD

Na osnovu predstavljenih indikatora moguće je steći uvid u razvijenost sistema logistike u određenim zemljama i regionima prema različitim kategorijama i merilima efikasnosti međunarodne

trgovinske logistike. Indikator koji uvažava najveći broj elemenata, za najveći broj zemalja i na osnovu kojeg su identifikovane determinante međunarodne trgovinske logistike jeste LPI, koji se iz tog razloga može koristiti kao najadekvatniji instrument u oceni logističkih performansi zemalja. Kvantitativni izraz ukupnog indeksa, kao i njegovih sastavnih elemenata može poslužiti kao element u funkciji analize i empirijske procene uticaja logističkih performansi i pruža odgovor na prvo istraživačko pitanje, čime se LPI posmatra kao najadekvatniji metod za ocenu logističkih performansi zemalja, uz uvažavanje drugih merila i potrebu za njihovim daljim praćenjem u cilju boljeg razumevanja logističkog sektora na nivou zemalja.

Analiza odabranih indikatora

Tabela 6 daje prikaz ranga i ocena zemalja ZB prema ukupnoj LPI oceni i izdvojenim podindikatorima za prethodnih deset godina, u skladu sa dostupnošću ovog indeksa koji je u analiziranom periodu publikovan na svake dve godine zaključno sa 2018. Takođe dat je prikaz ocene i ranga za LSCI, gde je primenljivo.

U posmatranom regionu, Hrvatska ima najbolji rang i najviše ocene prema posmatranim merilima logističkih performansi. Srbija je, uz izvesne oscilacije u LPI oceni u posmatranom periodu zabeležila napredak sa 75. na 65. mesto na listi zemalja sveta prema nivou razvijenosti sistema logistike, uz evidentan zaostatak za zemljama EU, koje se međutim ubrajaju u zemlje sa najrazvijenijom logistikom prema ovom indeksu. Slična situacija je i sa ostalim zemljama regiona koje u većini slučajeva beleže izvestan napredak ali se i dalje ubrajaju u "delimične izvođače" po pitanju razvijenosti logističkih performansi (LPI 2,5 do 3), sa izuzetkom Hrvatske kao "doslednog izvođača" logističkih operacija (LPI 3 do 3,5). Dalji ekonomski razvoj Srbije, ali i ostalih zemalja ZB se stoga mora bazirati na većoj konvergenciji čitavog regiona ka zemljama EU po pitanju razvijenosti trgovinske i transportne infrastrukture, efikasnosti carinskih i birokratskih procedura povezanih sa izvozom i uvozom robe, kao i nivoom kvaliteta logističkih usluga i efikasnosti ovih operacija na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou. Vrednosti LSCI

za posmatrane zemlje koje imaju izlaz na more su zanemarljive po pitanju njihovog ranga i ocene, osim za Hrvatsku koja zauzima 54. mesto na svetskom nivou prema podacima iz 2020.

Tabela 6. LPI i LSCI ocena i rang zemalja ZB

Zemlja	Godina	LPI ocena	LPI rang	LSCI (2020)
Hrvatska	2012	3.16	42	Rang 54
	2014	3.05	55	
	2016	3.16	51	Vrednost indeksa 33.57
	2018	3.10	49	
Srbija	2012	2.80	75	n/a
	2014	2.96	63	
	2016	2.76	76	
	2018	2.84	65	
Bosna i Hercegovina	2012	2.99	55	n/a
	2014	2.75	81	
	2016	2.60	97	
	2018	2.81	72	

Zemlja	Godina	LPI ocena	LPI rang	LSCI (2020)
Crna Gora	2012	2.45	120	Rang 134
	2014	2.88	67	
	2016	2.38	123	Vrednost indeksa 5.44
	2018	2.75	77	
S. Makedonija	2012	2.56	99	n/a
	2014	2.50	117	
	2016	2.51	106	
	2018	2.70	81	
Albanija	2012	2.77	78	Rang 143
	2014	/	/	
	2016	2.41	117	Vrednost indeksa 4.20
	2018	2.66	88	

Izvor: World Bank

Kada je reč o individualnim komponentama LPI, Tabela 7 pruža uvid u ocene pojedinačnih podindeksa, na osnovu čega je moguće identifikovati kritične segmente u okviru sistema logistike posmatranih zemalja.

Tabela 7. Ocene LPI komponenti za zemlje ZB

Zemlja	God.	Carina	Infra- struktura	Međ. pošiljke	Logističke usluge	Praćenje pošiljki	Pravovreme- nost isporuka
Hrvatska	2012	3.06	3.35	2.95	2.92	3.20	3.54
	2014	2.95	2.92	2.98	3.00	3.11	3.37
	2016	3.07	2.99	3.12	3.21	3.16	3.39
	2018	2.98	3.01	2.93	3.10	3.01	3.59
Srbija	2012	2.39	2.62	2.76	2.80	3.07	3.14
	2014	2.37	2.73	3.12	3.02	2.94	3.55
	2016	2.50	2.49	2.63	2.79	2.92	3.23
	2018	2.60	2.60	2.97	2.70	2.79	3.33
Bosna i Hercegovina	2012	2.65	2.86	3.00	2.93	2.81	3.61
	2014	2.41	2.55	2.78	2.73	2.55	3.44
	2016	2.69	2.61	2.28	2.52	2.56	2.94
	2018	2.63	2.42	2.84	2.80	2.89	3.21
Crna Gora	2012	2.31	2.30	2.22	2.35	2.62	2.89
	2014	2.83	2.84	3.15	2.45	2.76	3.19
	2016	2.22	2.07	2.56	2.31	2.37	2.69
	2018	2.56	2.57	2.68	2.72	2.58	3.33
Severna Makedonija	2012	2.24	2.60	2.66	2.66	2.41	2.79
	2014	2.35	2.50	2.38	2.51	2.46	2.81
	2016	2.21	2.58	2.45	2.36	2.32	3.13
	2018	2.45	2.47	2.84	2.74	2.64	3.03
Albanija	2012	2.43	2.43	2.84	2.65	2.65	3.58
	2014	/	/	/	/	/	/
	2016	2.23	1.98	2.48	2.48	2.15	3.05
	2018	2.35	2.29	2.82	2.56	2.67	3.20
Prosek		2.54	2.60	2.76	2.71	2.72	3.22
Standardna devijacija		0.268348	0.300954	0.260746	0.241029	0.278452	0.268333

Izvor: World Bank

Na ukupnom uzorku zemalja ZB, kao najslabiji segment izdvaja se efikasnost carinskih postupaka, sa najnižom prosečnom vrednošću (2,54), praćen nivoom kvaliteta infrastrukture (2,60), dok se kao najrazvijeniji segment nameće pravovremenost isporuke, sa prosekom ocene za zemlje ZB u svim posmatranim godinama 3,22. Najveća razlika među posmatranim komponentama, mereno standardnom devijacijom, je za komponentu infrastruktura (0,300954), što

ukazuje na neujednačen nivo razvijenosti transportne i trgovinske infrastrukture među zemljama ZB, gde ponovo prednjači Hrvatska sa ocenama ovog podindeksa preko 3.

Na nivou Srbije, analogno regionu ZB, najniže vrednosti podindeksa beleže kategorije efikasnost carinskih procedura i kvalitet infrastrukture (2,60 u obe kategorije za 2018), što samim tim predstavlja i najkritičnije tačke u okviru nacionalnog sistema logistike. Najveću vrednost ocene beleži komponenta pravovremenost isporuke (3,33), praćena mogućnostima i lakoćom organizovanja međunarodnih pošiljki (2,97). Po pitanju trenda kretanja ovih kategorija logističkih performansi, kontinuirani pozitivan napredak u posmatranom periodu primetan je u kategoriji efikasnost carinskih procedura, što je posledica digitalizacija jednog dela carinskih postupaka i unapređenja informacionog sistema Uprave carina. Negativna tendencija primetna je na nivou kvaliteta logističkih usluga i mogućnosti praćenja pošiljki, što ukazuje na potrebu tržišta za kvalitetnijim uslugama u domenu logistike.

Zaključak

Rastući značaj logističkih operacija na nacionalnom i međunarodnom nivou, intenzivan razvoj sektora logistike i isticanje velikog broja prednosti koje sa sobom nosi unapređenje logističkih performansi zemalja, pre svega u smislu povećanja obima spoljnotrgovinske razmene, povećanja konkurentnosti i privlačenje stranih investicija, ukazali su na potrebu sistematizacije postojećih merila nivoa kvaliteta sistema logistike na nivou zemalja. Ovo omogućava predstavljanje mogućnosti za ocenu i praćenje nivoa kvaliteta logistike među zemljama, njihovo rangiranje i korišćenje konkretnih podataka u svrhu empirijskih procena. Kao relevantni pokazatelji merenja logističkih performansi na nivou zemalja, u radu su istaknuti Indeks logističkih performansi (LPI), prisustvo i broj globalnih logističkih provajdera kao pružaoca logističkih usluga u jednoj privredi, Indeks menadžera nabavke (PMI) i posebna kategorija ovog pokazatelja izrađena prema istoj metodologiji sa fokusom na ocenu sektora logistike, Indeks menadžera logistike

(LMI). Ovde se može istaći posebna preporuka za izradom i praćenjem ovog indeksa za veći broj zemalja pored SAD-a, što bi omogućilo međusobno poređenje sektora logistike na različitim tržištima.

Kao adekvatan instrument u oceni kvaliteta pomorske logistike zemalja sa izlazom na more može se koristiti Indeks povezanosti pomorskog transporta (LSCI). Pored toga, delovi određenih indeksa poput infrastrukturne komponente u okviru GCI, kao i Globalni indeks omogućavanja trgovine (ETI) i elementi pokazatelja za prekogranično trgovanje (Trading across borders) ocenjuju makroekonomski ambijent i nivo konkurentnosti zemalja kroz evaluaciju različitih elemenata sistema logistike. Uzimajući u obzir obuhvat zemalja, mogućnost formiranja ocene na ukupnom nivou, kao i za individualne segmente sistema logistike, LPI je izdvojen kao najrelevantniji pokazatelj ovog sistema. Ono što je primetno u ovoj oblasti na nivou svih razmatranih pokazatelja jeste smanjena učestalost objavljivanja podataka, što je pre svega posledica specifičnosti sektora logistike u kojem je potrebno duže vreme kako bi se unapredili određeni segmenti, naročito u pogledu fizičke infrastrukture.

Kada je reč o poziciji Srbije i zemalja regiona ZB prema ovom pokazatelju, u radu je predstavljen trend kretanja u okviru ove oblasti, na osnovu čega su identifikovani kritični segmenti i prostor za napredak u budućnosti. Na nivou Srbije, šansa za dalje unapređenje logističkih performansi prepoznata je pre svega u poboljšanju efikasnosti carine i podizanju kvaliteta trgovinske i transportne infrastrukture, pre svega kroz dalje unapređenje puteva i železnica, ali i skladišnih kapaciteta, intermodalnih terminala i logističkih centara. Uz to, potrebno je unaprediti i druge segmente sistema logistike kako bi se ostvario potreban nivo konvergencije ka članicama EU u ovom sektoru. Zaključci idu u prilog isticanja važnosti ovog segmenta privrede i nameću imperativ unapređenja logističkih performansi Srbije, ali i ostalih zemalja ZB, što pruža osnovu za realizaciju brojnih ciljeva u kontekstu institucionalnog i privrednog razvoja ovih zemalja.

Literatura

1. Aćimović, S., Mijušković, V. & Bugarčić, F. Ž. (2022). Logistics system as a factor of business development: the case of the Republic of Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 70(5-6), 325-334. September-October 2022.
2. Arvis, J. F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K. & Kiiski, T. (2018). *Connecting to compete 2018: trade logistics in the global economy*. World Bank.
3. Beysenbaev, R. & Dus, Y. (2020). Russia's national logistics system: main directions of development. *LogForum*, 16(2), 209-218.
4. Bugarčić, F. Ž. & Skvarciany, V. (in press, Forthcoming, 2023). Logistics Influence on FDI: "hard" versus "soft" Infrastructure Components. *European Journal of International Management*.
5. Bugarčić, F. Ž., Skvarciany, V. & Stanišić, N. (2020). Logistics performance index in international trade: case of Central and Eastern European and Western Balkans countries. *Business: Theory and Practice*, 21(2), 452-459.
6. Çelebi, D. (2019). The role of logistics performance in promoting trade. *Maritime Economics & Logistics*, 21(3), 307-323.
7. Centobelli, P., Cerchione, R. & Esposito, E. (2017). Environmental sustainability in the service industry of transportation and logistics service providers: Systematic literature review and research directions. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 53, 454-470.
8. Govindan, K. & Bouzon, M. (2018). From a literature review to a multi-perspective framework for reverse logistics barriers and drivers. *Journal of Cleaner Production*, 187, 318-337.
9. Harris, E. (1991). *Tracking the economy with the Purchasing Managers Index*. Federal Reserve Bank of New York.
10. Korinek, J. & P. Sourdin (2011). *To What Extent Are High-Quality Logistics Services Trade Facilitating?* OECD Trade Policy Papers, No. 108, OECD Publishing, Paris.
11. Martí, L. & Puertas, R. (2017). The importance of export logistics and trade costs in emerging economies oa. *Maritime Economics and Logistics*, 19(2), 315-333.
12. Mičić, V. & Bugarčić, F. Ž. (2022). Structural Changes and Sustainable

- Economic Development of the Republic of Serbia in a Pandemic. In Handbook of Research on Key Dimensions of Occupational Safety and Health Protection Management, IGI Global, 411-432.
13. Mishra, V. K., Dutta, B., Goh, M., Figueira, J. R. & Greco, S. (2021). A robust ranking of maritime connectivity: revisiting UNCTAD's liner shipping connectivity index (LSCI). *Maritime Economics & Logistics*, 1-20.
 14. Raven, J. (2001). Trade and transport facilitation. A toolkit for audit, analysis and remedial action. World Bank and EBRD, Washington, USA
 15. Rogers, Z., Rogers, D. & Leuschner, R. (2018). The Logistics Managers' Index. *Rutgers Business Review*, 3(1).
 16. Rogers, Z., Rogers, D., Carnovale, S., Lembke, R., Leuschner, R. & Yenyurt, S. (2019). The Predictive Value of the Logistics Managers' Index. *Rutgers Business Review*, 4(2).
 17. UNCTAD. (2023). Liner shipping connectivity index, LSCI. <https://unctad.org/news/unctad-maritime-connectivity-indicators-review-critique-and-proposal>
 18. Wang, C., Kim, Y. S. & Kim, C. Y. (2021). Causality between logistics infrastructure and economic development in China. *Transport Policy*, 100, 49-58.
 19. World Bank. (2023). Logistics Performance Index.
 20. <https://lpi.worldbank.org/about>

SYSTEMATIZATION AND VALORIZATION OF LOGISTICS PERFORMANCE EFFICIENCY INDICATORS

The article aims to present different alternatives for evaluating the international logistics system at the country level while highlighting the advantages and disadvantages of individual criteria. The quality level of logistics performance, from a macroeconomic point of view, is one of the key development indicators of the institutional environment in the context of countries' international position. The main contribution of the article is reflected in the overview of selected indicators on the example of Serbia and other Western Balkan countries, along with the presentation of the trend and

the identification of critical segments within this area. The conclusions indicate the imperative of further improvement of logistics performance in the observed countries with possible directions which can consequently lead to the realization of numerous goals in the context of institutional and economic development.

Keywords: Logistics performance index (LPI), infrastructure, customs, logistics system, international position of countries

UTICAJ INOVACIONIH INDIKATORA NA IZVOZ VISOKO-TEHNOLOŠKIH PROIZVODA REPUBLIKE SRBIJE

Marija Stojmenović*

Inovacije su ono što pokreće pojedince, preduzeća, privredu i društvo u celini i predstavljaju važnu determinantu razvoja visoko-tehnoloških proizvoda i visoko-tehnološkog društva. Usvajanje inovacija i njihova implementacija, posebno u sektoru visoko-tehnoloških proizvoda utiče na povećanje izvoza ovih proizvoda, a ujedno i na povećanje izvozne konkurentnosti cele privrede. Shodno tome, u radu je analizirana korelacija i uslovljenost izvoza visoko-tehnoloških proizvoda i odabranih pokazatelja koji utiču na inovacije, u koje se ubrajaju bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, troškovi istraživanja i razvoja, stepen obrazovanja i globalni indeks inovacija. Cilj rada je identifikovanje pokazatelja koji doprinose rastu izvozne konkurentnosti u sektoru visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije, u periodu od 2010. do 2021. U analizi su korišćeni podaci Svetske banke, Svetske organizacije za intelektualnu svojinu, kao i Programa Ujedinjenih nacija za razvoj. Rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da su potrebna veća ulaganja u sektor istraživanja i razvoja inovacija, odnosno u sektore koji mogu postati okosnica visoko-tehnološkog izvoza u budućnosti.

Ključne reči: inovacije, izvoz, visoko-tehnološki proizvodi, nacionalna ekonomija

Uvod

Čitav svet je podložan konstantnim promenama, a samim tim te promene utiču na poslovno okruženje. Ako neka organizacije ne menja ono što nudi svetu – svoje proizvode i usluge – i način na koji stvara i isporučuje ono što nudi, ona neće opstati (Gligović, 2009, 130).

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, marijastojmenovic91@gmail.com

Brz tehnološki razvoj i protok informacija, kao i porast neizvesnosti samo su neke od karakteristika savremenog društva i tržišta koje preduzećima svakodnevno postavljaju nove izazove (Cvjetković, 2016, 1).

Novi izazovi uslovljavaju preduzeća na promene, a u vezi s tim i na usvajanje i implementaciju inovacija. Inovacije igraju značajnu ulogu u društvenom i ekonomskom rastu i razvoju, unapređujući nacionalnu privrednu strukturu, utiču na rast produktivnosti, konkurentnosti, zaposlenosti, životnog standarda i slično (Radosavljević i Grdović, 2018, 77). Tehnološke inovacije su izmenile načine poslovanja (Gligović, 2011, 138). Industrije koje zavise od visoko-sofisticiranih tehnologija i preduzeća angažovanih u međunarodnoj konkurenciji su posebno ranjive zbog potreba za stalnom i brzom modifikacijom karakteristika svojih proizvoda i usluga, kao i načina na koji vode svoje poslovne aktivnosti (Gligović, 2009, 130). Spremnost određene zemlje da u kratkom roku modernizuje svoje proizvodne i upravljačke kapacitete, pored navedenog, zavisi i od njene politike razvoja inovacija, a takođe i od odnosa koji njeni privredni subjekti imaju prema inovacijama (Božić Miljković & Stanišić, 2022, 229). Bez uvođenja i implementacije inovacija, većina privrednih subjekata je na duži rok osuđena na propast.

Potreba za stalnim inoviranjem je uslovljena održivom konkurentskom prednošću (Radosavljević i Grdović, 2018, 78). Konkurentnost predstavlja ključ uspeha svake privrede, a jedan od načina da se ona poboljša je povećanje izvoza, prvenstveno visoko-tehnoloških proizvoda. Šlogar (2021, 64) navodi da zanimanje za istraživanje povezanosti inovativnosti sa izvoznom konkurentnošću i poslovnom uspešnošću preduzeća proizilazi iz potrebe za što bržim ekonomskim rastom i razvojem. Rezultati brojnih istraživanja su pokazali da postoji izuzetno jak uticaj izvoza visoko-tehnoloških proizvoda na konkurentnost i dinamiku ekonomskog rasta, uključujući i uticaj na povećanje zaposlenosti, ublažavanje siromaštva, socijalnu koheziju i rast životnog standarda stanovništva (Stanković & Popović, 2016, 191; Domazet et al., 2020, 32). Odgovornost za povećanje konkurentnosti ne snosi samo država, već je

neophodno aktivno učešće i razvoj svih njenih privrednih subjekata (Cvjetković, 2016, 41).

Predmet istraživanja ovog rada jeste uticaj inovacionih indikatora na izvoz visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije. Cilj ovog rada jeste da se na bazi rezultata i saznanja do kojih se došlo na osnovu istraživanja, identifikuje kakav je uticaj odabranih inovacionih indikatora na izvoz visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije. Osnovna hipoteza koja je proizišla iz cilja istraživanja glasi: odabrani inovacioni indikatori pozitivno utiču na izvoz visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije.

U skladu sa prethodno izloženim, formirana je odgovarajuća struktura rada. Rad se pored uvoda i zaključka sastoji od tri zaokružene, ali međusobno povezane celine. U prvom delu rada je dat pregled relevantne literature koja je korišćena kao osnova za definisanje istraživačkog modela i formiranje hipoteze, odnosno osvrt na inovacije i na njihovu ulogu kao determinante izvozne konkurentnosti. U drugom delu je predstavljena metodologija istraživanja, odnosno podaci koji su korišćeni za analizu. U trećem delu rada su predstavljeni rezultati statističke analize.

Inovacije kao determinanta izvozne konkurentnosti

Kompleksan proces svetskog razvoja, u kome su multinacionalne korporacije i moderna tehnologija dominirale, ne samo u ekonomiji, već i u drugim industrijama, je bio karakteristika početka 21-og veka (Domazet et al., 2020, 32). Tehnologija je glavni pokretač ekonomskog rasta i društvenog prosperiteta. Pored toga, tehnologija utiče na model rasta, platformu ekonomske politike i ponašanje (poslovni model i strategiju) osnovnih privrednih subjekata. Ona je ambivalentan fenomen, faktor koji oblikuje mogućnosti (inkluzivne inovacije) i pretnje (remetilačke inovacije), ili oboje (strukturne promene) (Đurićin & Vuksanović Herceg, 2018, 20).

Implementacija novih tehnologija koje su rezultat inovacija odvija se unutar samih preduzeća, generiše rast produktivnosti i efikasnosti proizvodnje i utiče na njihovu konkurentnost kako na domaćem, tako

i na inostranom tržištu (Božić Miljković & Stanišić, 2021, 231). U sadašnjim uslovima privređivanja, preduzeća moraju biti konkurentna za razvoj i uspeh. Shodno tome, neki autori vide inovacije kao važan element uspeha i poboljšanja poslovnih performansi (Bilkey & Tesar, 1977, Cavusgil, 1980, 1984, Andersen, 1993, Czinkota, 1982, Reid, 1983). Iz perspektive ekonomskog razvoja, tehnologija, znanje, inovacije i srodni koncepti važni su pre svega zato što tehnološki više napredni proizvodi ili proizvodni procesi povećavaju dodatnu vrednost, što je primarni cilj ekonomskog razvoja jer, između ostalog, omogućava unapređenje životnog standarda (Prašnikar & Redek, 2017, 207).

Inovacija proizvoda je dugo bila izvor konkurentske prednosti, omogućavajući preduzećima da prošire postojeća tržišta i stvore nova (De Massis et al., 2016, 97). Ostvarivanje konkurentske pozicije, kako na domaćem tako i na inostranom tržištu, se obezbeđuje uvođenjem i primenom inovacija. Inovacije omogućavaju preduzećima da se brže adaptiraju na tehnološke promene, i da samim tim povećaju svoju konkurentnost (Ciocanel & Pavelescu, 2015, 728). Investiciona spremnost je sposobnost kreiranja i generisanja novih ideja, ali i njihova primena u praksi, što je važan preduslov povećanja efikasnosti preduzeća, stalni razvoj i opstanak na svetskom i domaćem tržištu. Efikasnost preduzeća se ogleda u razvoju novih proizvoda i novih usluga, što uključuje nove funkcije kompanije, kao i njihovu međusobnu koordinaciju, što je pretpostavka uspeha na tržištu (Domazet et al., 2020, 32).

Glavni rezultati istraživanja i razvoja su upravo inovacije, ali i unapređenje poslovanja i stvaranje vrednosti na osnovu toga (Gavrić & Mitrović, 2019, 419). Današnje inovacije velikih razmera menjaju ekonomski pejzaž. U tehnologijama koje se razvijaju, novi trendovi i mogućnosti se pojavljuju tako brzo da je preduzećima ponekad teško da prate korak. Brzina promena je toliko velika da „idete u krevet kao industrijska kompanija i probudite se kao digitalna kompanija“ (Đuričin, 2017, 18).

U ekonomskoj teoriji, inovacijama se poklanja značajna pažnja jer upravo razlike u inovativnosti značajno određuju nivo razvijenosti i

mogućnosti za rast i razvoj preduzeća, privrede i društva u celini (Nikolić, 2014, 1). Radikalne inovacije predstavljaju značajan faktor modernizacije proizvodnih procesa. Pored radikalnih, veliki značaj u razvoju privrede i društva imaju i inkrementalne inovacije koje podrazumevaju unapređenje postojećih proizvoda i usluga (Firlej et al., 2017, 502; Božić Miljković & Stanišić, 2022, 231; Crespell & Hansen, 2008, 6).

Poslednjih godina, sve je veća upotreba visoke tehnologije širom sveta, te je visoko-tehnološka baza omogućila da se poveća i ubrza izvoz visoke tehnologije, odnosno visoko-tehnoloških proizvoda. Visoko-tehnološki proizvodi su rezultat radikalnih inovacija koje koštaju više i nisu sve zemlje u mogućnosti da ulažu dovoljno sredstava u fundamentalna istraživanja (Kennedy et al., 2017). "Visoka tehnologija" se koristi za predstavljanje preduzeća i industrija koje stvaraju inovativne, najsavremenije tehnologije, proizvode i usluge. Ovim kompanijama se obično pripisuje napredna naučna i tehnološka ekspertiza i generalno ih karakteriše visoka fluktuacija (ukupna radna snaga) i visoki izdaci za istraživanje i razvoj (zaposlenost) (Seyoum, 2004, 145).

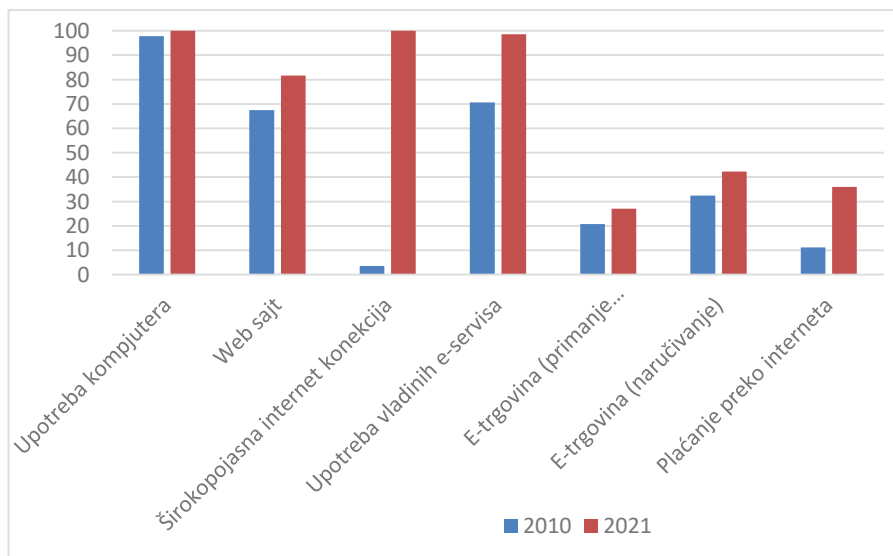
Inovacije su ključni element modernizacije i razvoja bivših socijalističkih zemalja Evrope i Centralne Azije i njihovog približavanja razvijenim zemljama (Cieslik & Michalek, 2017, 86). U privredi Republike Srbije, bivšoj socijalističkoj i tranzicionoj zemlji, veliki broj preduzeća svoju konkurentnost ne temelji na razvoju inovativnosti (Mitrović & Mitrović, 2020, 25). Za zemlje u razvoju, posebno bivše tranzicione zemlje i one koje još uvek nisu završile tranzicioni proces (prim. aut. Republika Srbija), je važno da se fokusiraju na kvalitetno obrazovanje i aktivnosti istraživanja i razvoja, kao i na razvoj inovacija, proizvodnju visoko-tehnoloških proizvoda, i u krajnjoj instanci njihov izvoz (Kabarlarli et al., 2018, 48). S obzirom da su mnoge zemlje prevazišle recesiju kroz povećanje izvoza, politike i strategije za stimulisanje izvoza su generalno fokusirane na njegovu najdinamičniju komponentu, visoko-tehnološki izvoz (Sandu & Ciocanel, 2014, 80).

Može se zaključiti da su proizvodni kapaciteti zemalja u tranziciji skromni i da su one razvojno zavisne od inostranog kapitala. Takvo stanje rezultat je dugog trajanja procesa tranzicije i sporog i neefikasnog preoblikovanja institucija koje bi svojim mehanizmima povezale istraživačke institute sa privredom i obezbedile viši stepen razumevanja i usklađenosti između potreba privrede i mogućnosti primene istraživačkih rezultata (Bodrožić & Stepanović, 2012, 81). Kako je privreda Republike Srbije tokom prethodnih godina bila suočena sa brojnim problemima, među kojima i tranzicioni proces koji još uvek traje i sprovođenje reformi, sve je to uticalo na slabo kotiranje na međunarodnom tržištu. Domaća preduzeća karakterišu zastarele mašine i tehnološki procesi, nedostatak znanja i neadekvatna primena savremenih metoda i tehnika menadžmenta, što je uzrokovalo nizak kvalitet poslovanja i slabu konkurentnost na globalnom tržištu. Proizvodi koji se plasiraju na tržište zaostaju u konkurentskoj borbi usled nedovoljno dobrog kvaliteta, visoke cene, kao i neatraktivnog pakovanja (Cvjetković, 2016, 1).

Podaci anketnog istraživanja privrede o inovacionom ekosistemu Republike Srbije pokazuju da je 1/4 preduzeća inovativna i digitalno transformisana, dok je 40% privrednih subjekata inoviralo svoje poslovanje, ali bez digitalne transformacije. Više od 50% preduzeća su odluku o implementaciji inovacija doneli zbog povećanja prihoda, dok je oko 40% privrednih subjekata videlo inovacije kao nužnost i uslov opstanka na tržištu. Oko 2/5 privrednih društava u poslednjih pet godina nije uvelo nijednu inovaciju, niti se digitalno transformisalo. Svaki deseti privredni subjekat je odustao od planirane ili otpočete inovacije u prethodnih pet godina. Čak 82,2% je onih koji nisu uveli inovaciju navodi da ne vide potrebu za inoviranjem i da zbog toga i ne sprovode inovacije. Manje od 10% privrednih subjekata ne vidi benefite u inoviranju, a oko 10% smatra da postoje previše barijera u procesu inoviranja (NALED, 2021).

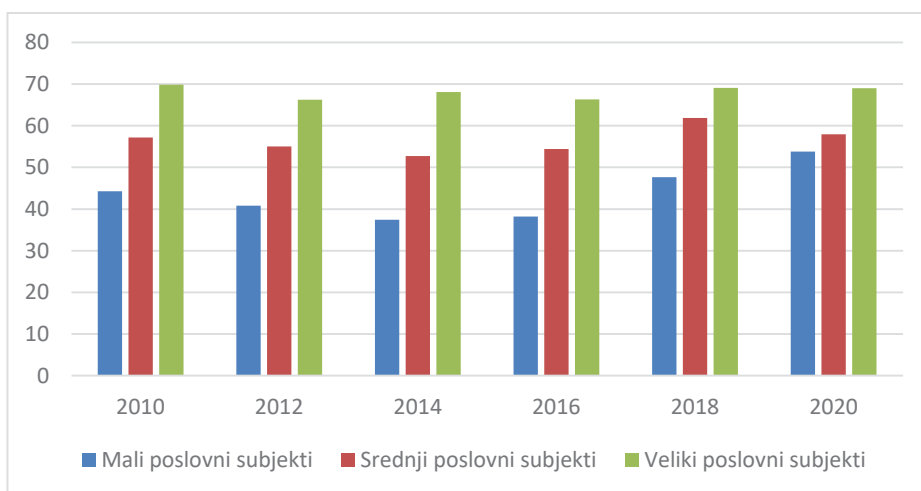
Slika 1. prikazuje procenat upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji u 2010. godini i 2021. godini, dok Slika 2. prikazuje procenat primene inovacija prema veličini preduzeća u periodu od 2010. godine do 2020. godine.

Slika 1. Upotreba informaciono-komunikacione tehnologije u Republici Srbiji u 2010. i 2021. godini (u %)

Izvor: Republički zavod za statistiku (2022). Upotreba IKT – preduzeća – 2010 – 2021. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/upotreba-ikt-preduzeca/>, pristupljeno 15.12.2022.

Slika 2. Primena inovacija u preduzećima u Republici Srbiji, po kriterijumu veličine preduzeća za period od 2010. do 2020. godine (u %)

Izvor: Republički zavod za statistiku (2022). Inovacije – 2010 – 2020. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/nauka-tehnologija-i-inovacije/inovacije>, pristupljeno 15.12.2022.

Na osnovu podataka, može se zaključiti da gotovo polovina od ukupnog broja srpskih preduzeća ne zasniva svoju konkurentnost na razvoju inovativnosti (Mitrović & Mitrović, 2020, 25), a prema NALED-ovom istraživanju stavova privrede iz 2021. godine, među inovatorima je najveći broj velikih preduzeća. Ukoliko se inovativna aktivnost preduzeća u Srbiji posmatra sa aspekta njihove veličine, može se zaključiti da je najmanji broj inovatora među malim preduzećima, dok je taj broj najveći u grupi velikih preduzeća, s obzirom na njihove kapacitet i budžete za planiranje i kreiranje inovacija. Takođe, velika preduzeća, u poređenju sa malim i srednjim, ostvaruju najviše prihoda od inovacija proizvoda i usluga novih za preduzeće, dok mala preduzeća imaju prednost u ostvarenim prihodima od inovacija proizvoda ili usluga za tržište (Božić Miljković & Stanišić, 2021, 232). U Tabeli 1. su prikazani podaci o udelu prihoda od inovacija proizvoda ili usluga u ukupnom prihodu preduzeća inovatora u 2020. godini u Republici Srbiji.

Tabela 1. Udeo prihoda od inovacija proizvoda/usluga u ukupnom prihodu preduzeća inovatora u 2020. godini (u procentima)

Vrsta inovacije proizvoda	Veličina preduzeća			
	Ukupno	Mala preduzeća	Srednja preduzeća	Velika preduzeća
Inovacije proizvoda/usluga novih za tržište	4,4	7,0	4,5	4,3
Inovacije proizvoda/usluga novih za preduzeće	9,4	13,6	12,8	8,6
Prihodi od nepromenjenih proizvoda i usluga	86,2	79,4	82,7	87,1

Izvor: Republički zavod za statistiku (2022). Udeo prihoda od inovacija proizvoda/usluga u ukupnom prihodu preduzeća-inovatora 2020. godina.

<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/100203?languageCode=sr-Latn>, pristupljeno 15.12.2022.

U prilog niskom stepenu inovativnosti preduzeća u Srbiji govore i podaci Republičkog zavoda za statistiku, prema kojima preduzeća u Srbiji ostvaruju oko 86% prihoda od nepromenjenih proizvoda i usluga, dok je oko 9% prihoda od proizvoda i usluga koji su novi za preduzeće, a svega oko 4% prihoda od proizvoda i usluga koji su novi sa aspekta tržišta. Inovacioni potencijal određenog preduzeća

uslovljen je postojanjem savremenih sistema rukovođenja, odnosno sposobnošću menadžmenta da kroz definisanje strategije, a potom i kroz jasne ciljeve i indikatore učinka kombinuje dugoročne i kratkoročne perspektive (Veugelers & Schweiger, 2016, 244; Pitić & Vučković, 2021, 21).

Posljednjih godina je uočena veza između inovacija i izvoza u kome dominiraju visoko-tehnološki proizvodi (Tebaldi, 2011, 343). Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (engl. OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development) je 2011. godine klasifikovala je sledeće kategorije izvoza: visoko-tehnološki, srednje-tehnološki i nisko-tehnološki. Visoko-tehnološki izvoz obuhvata sektore vazduhoplovstva, informacione tehnologije i proizvodnju farmaceutskih proizvoda. Srednje-tehnološki izvoz obuhvata sektore motornih vozila, električne opreme i hemikalija, proizvodnja gume, proizvodnja plastike, osnovnih materijala i konstrukcije brodova, dok nisko-tehnološki izvoz obuhvata sektore hrane i njene prerade, tekstila, odeće i obuće. Klasifikacija se zasniva na važnosti izdataka za istraživanje i razvoj u odnosu na bruto proizvodnju i dodatu vrednost različitih tipova industrija koje proizvode proizvode za izvoz (Kabaklarli et al., 2018, 48).

Visoko-tehnološka preduzeća igraju glavnu ulogu u industrijalizovanim ekonomijama, s obzirom da snažno doprinose ekonomskom rastu i društvenom razvoju. Važne determinante uspešnog izvoza su ulaganja u kapital i tehnologije koje dovode do veće produktivnosti rada, dok se posebno uvođenje inovacija proizvoda često povezuje sa izvoznim odlukama (Cassiman & Martinez-Ros, 2007; Becker & Egger, 2007).

Privredni rast i konkurentnost su snažno povezani sa inovacionim potencijalom određene zemlje i statusom koji ona ima u pogledu proizvodnje i primene inovacija (Veugelers & Schweiger, 2016). Konkurentnost ima direktan uticaj na ekonomski rast ako obezbeđuje visoku vrednost izvoza kroz poboljšanje izvoznih performansi, u smislu bolje i diverzifikovanije strukture izvoza, odnosno izvoz visoko-tehnoloških proizvoda (Madzova, 2018, 24).

Metodologija istraživanja

Model ispituje odnos između zavisne i nezavisnih promenljivih. Nezavisne promenljive su bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (u hiljadama dolarima), indeks obrazovanja, globalni indeks inovacija i troškovi istraživanja i razvoja (procentulani udeo u bruto domaćem proizvodu), dok je zavisna varijabla visoko-tehnološki izvoz (izvoz visoko-tehnoloških proizvoda u milionima dolara). Indeks obrazovanja se izračunava kao geometrijska sredina dva indikatora: prosečan broj godina školovanja i očekivani broj godina školovanja i jedna je od tri komponente indeksa ljudskog razvoja. Globalni indeks inovacija se sastoji iz dva podindeksa: inovacionog inputa i inovacionog autputa. Korelaciona analiza će biti korišćena za testiranje hipoteze.

Podaci o visoko-tehnološkom izvozu, troškovima istraživanja i razvoja i bruto domaćem proizvodu po glavi stanovnika su preuzeti iz baza podataka Svetske banke (engl. World Bank), podaci o globalnom indeksu inovacija su preuzeti iz baze podataka Svetske organizacija za intelektualnu svojinu (engl. World Intellectual Property Organization), dok su podaci o indeksu obrazovanja preuzeti iz izveštaja koji objavljuje Program Ujedinjenih nacija za razvoj (engl. United Nations Development Programme). Statistička obrada podataka je izvršena u statističkom paketu za društvene nauke, IBM SPSS Statistic Version 20.

Rezultati istraživanja

U Tabeli 2., Tabeli 3., Tabeli 4., Tabeli 5. i Tabeli 6., su prikazane vrednosti posmatranih pokazatelja, odnosno vrednosti visoko-tehnološkog izvoza (izvoz visoko-tehnoloških proizvoda u milionima dolara), troškova istraživanja i razvoja (procentualni udeo u BDP-u), bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika (u hiljadama dolarima), indeksa obrazovanja i globalnog indeksa inovacija, za Republiku Srbiju, u periodu od 2010. godine do 2021. godine.

Tabela 2. Visoko-tehnološki izvoz (u milionima dolara), 2010 – 2021.

2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
309,0	461,0	449,0	406,0	458,0	701,0	913,0

Izvor: World Bank (2023). DataBank – World Development Indicators – High-tech export (million \$), 2010 – 2021. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/preview/on#>, pristupljeno 07.02.2023.

Na osnovu podataka iz Tabela 2. može se zaključiti da je u posmatranom periodu došlo do rasta izvoza visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije. Najviša vrednost izvoza je dostignuta 2021. godine (913,0 miliona dolara), dok je najniža vrednost bila 2016. godine (406,0 miliona dolara). U odnosu na prosek Evropske unije koji iznosi 12874,31 miliona dolara, može se zaključiti da je Republika Srbija je u zaostatku za članicama Evropske unije.

Tabela 3. Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (u hiljada dolarima), 2010 – 2021

2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
5206,1	5343,6	5462,7	5805,9	6261,5	6552,1	7113,6

Izvor: World Bank (2023). DataBank – World Development Indicators – GDP per capita (constant 2015 USD) 2010 – 2021. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/preview/on#>, pristupljeno 07.02.2023.

Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika ima tendenciju rasta iz godine u godinu, što upućuje na to da se inovacioni ambijent u Republici Srbiji poboljšava iz godine u godinu. Međutim, u odnosu na prosek Evropske unije koji iznosi 27880 hiljada dolara, Republika Srbija je i u ovom posmatranom parametru ispod proseka.

Tabela 4. Indeks obrazovanja

2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
11,3	11,8	12,3	-	12,8	-	12,8

Izvor: United Nations Development Programme (2022). Human Development Report - Archive 2010 – 2021. United Nations Development Programme: New York, USA.

Na osnovu podataka iz prethodne tabele može se zaključiti da je indeks obrazovanja 2021. godine u odnosu na 2010. godinu veći, ali ne značajno. Takođe se može zaključiti da u poslednje tri godine beleži stagnaciju. Republika Srbija se po vrednosti indeksa

obrazovanja u 2021. godini nalazi na 63. mestu, što je lošija pozicija u odnosu na 2010. godinu kada je zauzimala 60. mesto.

Tabela 5. Globalni indeks inovacija

2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
2,7	40,0	35,9	33,7	35,5	34,3	35,0

Izvor: World Intellectual Property Organization (2022). *Global Innovation Index – Archive 2010 – 2021*. World Intellectual Property Organization: Geneva, Swiss.

Globalni indeks inovacija za Republiku Srbiju varira, od najvišeg nivoa u 2012. godini (40,0), do kretanja u intervalu od 33,7 do 35,9, u periodu između 2014. i 2021. godine. Republika Srbija na listi globalnog indeksa inovacija, trenutno zauzima 54. mesto, što je bolja pozicija u odnosu na 2010. godinu kada je zauzimala 101. mesto.

Tabela 6. Troškovi istraživanja i razvoja (procentualni udeo u BDP-u)

2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
0,7	0,8	0,7	0,8	0,9	0,9	-

Izvor: World Bank (2022). *DataBank – World Development Indicators – Research and development expenditure % of GDP - 2010 – 2021*.

<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/preview/on#>, pristupljeno 27.01.2023.

Na osnovu podataka, može se zaključiti da su troškovi istraživanja i razvoja na veoma niskom nivou, što upućuje na zaključak da su neophodna veća ulaganja u sektor visoko-tehnoloških proizvoda. U odnosu na prosek Evropske unije koji iznosi 2,32% bruto domaćeg proizvoda, Republika Srbija zaostaje za članicama Evropske unije.

Zavisna varijabla u ovom istraživanju je visoko-tehnološki izvoz (u milionima dolara), dok su nezavisne varijable troškovi istraživanja i razvoja (procentualni udeo u BDP-u), indeks obrazovanja, globalni indeks inovacija i bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (u hiljadama dolarima). U Tabeli 7. je dat pregled rezultata deskriptivne statističke analize (minimum, maksimum, aritmetička sredina i standardna devijacija).

Tabela 7. Deskriptivna statistička analiza

Naziv varijable	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Visoko-tehnološki izvoz (u milionima dolara)	309,0	913,0	479,3	168,9
Troškovi istraživanja i razvoja (procentualni udeo u BDP-u)	0,7	0,9	0,8	0,9
Indeks obrazovanja	11,3	12,8	12,2	0,6
Globalni indeks inovacija	2,7	40,0	33,2	9,7
Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (u hiljadama dolarima)	5206,1	7113,6	5895,1	603,4

Izvor: kalkulacija autora

Raspon promenljive „visoko-tehnološki izvoz (u milionima dolara)“ se kreće u intervalu od 309,0 do 913,0 miliona dolara. Srednja vrednost iznosi 479,3 miliona dolara, dok je standardno odstupanje od te srednje vrednosti 168,9 miliona dolara. Raspon promenljive „troškovi istraživanja i razvoja (procentualni udeo u BDP-u)“ se kreće u intervalu od 0,7% do 0,9%. Srednja vrednost iznosi 0,8%, dok je standardno odstupanje od te srednje vrednosti 0,9%. Raspon promenljive „indeks obrazovanja“ se kreće u intervalu od 11,3 do 12,8. Srednja vrednost iznosi 12,2, dok je standardno odstupanje od te srednje vrednosti 0,6. Raspon promenljive „globalni indeks inovacija“ se kreće u intervalu od 2,7 do 40,0. Srednja vrednost iznosi 33,2, dok je standardno odstupanje od te srednje vrednosti 9,7. Raspon promenljive „bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (u hiljadama dolarima)“ se kreće u intervalu od 5206,1 do 7113,6 hiljada dolara. Srednja vrednost iznosi 5895,1 hiljada dolara, dok je standardno odstupanje od te srednje vrednosti 603,4 hiljada dolara.

U Tabeli 8. prikazan je stepen kvantitativnog slaganja između posmatranih varijabli. Na osnovu datih podataka može se zaključiti da su vrednosti Pirsonovog koeficijenta statistički značajne na nivou 0,01 i 0,05, odnosno sa verovatnoćom od 99% i 95%. Vrednost koeficijenta između varijabli visoko-tehnološki izvoz i bruto domaći proizvod po glavi stanovnika iznosi 0,848**, i može se zaključiti da tu postoji visoka korelacija i da bruto domaći proizvod po glavi

stanovnika pozitivno utiče na visoko-tehnološki izvoz. Vrednost koeficijenta između varijabli visoko-tehnološki izvoz i indeksa obrazovanja iznosi 0,484, i korelacije nema, što znači da je indeks obrazovanja Republike Srbije na niskom nivou, te stoga ne može postojećim kadrovima da doprinese proizvodnji visoko-tehnoloških proizvoda, niti njihovom izvozu. Vrednost koeficijenta između varijabli visoko-tehnološki izvoz i globalni indeks inovacija iznosi 0,268, i korelacije nema, odnosno globalni indeks inovacija je na niskom nivou i ne doprinosi vrednosti visoko-tehnološkog izvoza. Vrednost koeficijenta između varijabli visoko-tehnološki izvoz i troškova istraživanja i razvoja iznosi 0,602*, tako da se može zaključiti da tu postoji umerena korelacija i da troškovi istraživanja i razvoja imaju umereni pozitivan uticaj na visoko-tehnološki izvoz. Jaka korelacija se javlja između varijabli indeksa obrazovanja i bruto domaći proizvod po glavi stanovnika (0,781**), bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika i istraživanja i razvoja (0,801**), indeksa obrazovanja i troškova istraživanja i razvoja (0,803**).

Tabela 8. Rezultati korelacione analize

Naziv varijable	Visoko-tehnološki izvoz	Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika	Indeks obrazovanja	Globalni indeks inovacija	Troškovi istraživanja i razvoja
Visoko-tehnološki izvoz	1	0,848**	0,484	0,268	0,602*
Indeks obrazovanja	0,848**	1	0,781**	0,266	0,801**
Globalni indeks inovacija	0,484	0,781**	1	0,430	0,803**
Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika	0,268	0,266	0,430	1	0,320
Troškovi istraživanja i razvoja	0,602*	0,801**	0,803**	0,320	1

Izvor: kalkulacija autora

Zaključak

Kroz analizu odnosa između visoko-tehnološkog izvoza i indeksa obrazovanja, globalnog indeksa inovacija, bruto domaćeg proizvoda

po glavi stanovnika i troškova istraživanja i razvoja, ovaj rad je imao za cilj da prikaže uticaj inovacionih indikatora na izvoz visoko-tehnoloških proizvoda Republike Srbije.

Hipoteza sa početka rada je delimično potvrđena. Odnosno, na osnovu rezultata korelacione analize može se zaključiti da na visoko-tehnološki izvoz pozitivno utiču varijable bruto domaći proizvod po glavi stanovnika i troškovi istraživanja i razvoja, dok varijable indeks obrazovanja, kao i globalni indeks inovacija nemaju uticaja na visoko-tehnološki izvoz Republike Srbije. Ovakav rezultat je posledica toga što je Republika Srbija tranziciona zemlja, odnosno zemlja u kojoj se proces tranzicije još uvek nije završio. Takođe je zemlja socijalističke prošlosti i socijalističkog uređenja privrede, odnosno privrede koju je karakterisalo planski-centralizovano organizovanje. Shodno tome, Republika Srbije se kasnije otvorila prema ostatku sveta i prema inovacijama. Generalno gledano, slab uticaj odabranih inovacionih indikatora na visoko-tehnološki izvoz proizilazi i iz činjenice da se u Republici Srbiji više ulaže u sektore srednje-tehnološke inovativnosti i niske tehnološke inovativnosti (primer proizvodnja motornih vozila, proizvodnja električne opreme, proizvodnja tekstila, proizvodnja odeće i obuće).

Osnovni doprinos ovog rada jesu preporuke kreatorima makroekonomske politike da odgovarajućim merama i strategijama usmeravaju sredstva prema sektorima koji usvajanjem i primenom inovacija mogu postati okosnica visoko-tehnološkog izvoza Republike Srbije u budućnosti (sektor vazduhoplovstva, informacionih tehnologija, farmaceutskih proizvoda, naučnih instrumenata i električnih mašina).

Literatura

1. Andersen, O. (1993). On the internationalization process of firms: a critical analysis. *Journal of International Business Studies*, 24(2), 209-231.
2. Becker, S. & Egger, P. (2007). Endogenous Product Versus Process Innovation and a Firm's Propensity to Export. *CESIFO Working Paper No. 1906*. https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp1906.pdf , pristupljeno 20.02.2023.

3. Bilkey, W. J. & Tesar, G. (1977). The export behavior of smaller-sized Wisconsin manufacturing firms. *Journal of International Business Studies*, 8(1), 93-98.
4. Bodrožić, Z. & Stepanović, I. (2012). Creating Organizational Innovations in Countries in Transition Using Finnish Change Laboratory: A Case Study from Serbia. *Psihologija* 45(1), 71-94.
5. Božić-Miljković, I. & Stanišić, N. (2022). Inovacije i primena digitalnih tehnologija kao faktori unapređenja izvozne konkurentnosti Republike Srbije. U Veselinović, P. & Kostić, M. (eds.), *Zbornik radova sa naučne konferencije Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, 229-250. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
6. Cassiman, B. & Martinez-Ros, E. (2007). Product innovation and exports: evidence from Spanish manufacturing. *IESE working paper*. <https://www.eco.uc3m.es/temp/agenda/Cassiman.pdf>, pristupljeno 20.02.2023.
7. Cavusgil, S. (1984). Organizational characteristics associated with export activity. *Journal of Management Studies* 21(1), 3-22.
8. Cavusgil, S. T. (1980). On the internationalization process of firms. *European Research* 8(4), 273-281.
9. Cieslik, A. & Michalek, J. J. (2017). Innovation Forms and Firm Export Performance: Empirical Evidence from ECA Countries. *Entrepreneurial Business and Economic Review* 5(2), 85-99.
10. Ciocanel, A. B. & Pavelescu, F. M. (2015). Innovation and competitiveness in European context. *Procedia Economics and Finance* 32, 728-737.
11. Crespell, P. & Hansen, E. (2008). Managing for innovation: Insights into a successful company. *Forest Products Journal* 58(9), 6-17.
12. Cvjetković, M. (2016). Analiza ključnih faktora unapređenja poslovanja i konkurentnosti preduzeća. *Doktorska disertacija*. Zrenjanin: Univerzitet u Novom Sadu Tehnički fakultet „Mihajlo Pupun“.
13. Czinkota, M. R. (1982). *Export Development Strategies: US Promotion Policy*. Praeger Publishers, Nueva York.
14. De Massis, A., Frattini, F., Kotlar, J., Petruzzelli, A. M. & Wright, M. (2016). Innovation through tradition: Lessons from innovative family businesses and directions for future research. *Academy of Management Perspective* 30(1),

93-116.

15. Domazet, I., Marjanović, D., Ahmetović, D. & Bugarčić, M. (2020). The impact of innovation indicators on increasing exports of high technology products. *Ekonomika preduzeća* 69(1-2), 31-40.
16. Đuričin, D. & Vuksanović Hercog, I. (2018). Digital Serbia: Economic context adjustments for double GDP. *Ekonomika preduzeća* 66(1-2), 19-41.
17. Đuričin, D. (2017). A sequenced reforms agenda for Serbia: Tailoring the concepts and instruments. *Ekonomika preduzeća* 65(1-2), 1-24.
18. Eurostat (2022). *Data Browser – High-tech export, 2010 – 2021*, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00140/default/table?lang=en>, pristupljeno 10.02.2023.
19. Firlej, K., Kowalska, A. & Piwowar, A. (2017). Competitiveness and innovation of the Polish food industry. *Agric. Econ. – Chech* 63, 502-509.
20. Gavrić, O. & Mitrović, Đ. (2019). Development of green economy and competitiveness of eu countries: macrolevel empirical analysis. *Ekonomika preduzeća* 67(7-8), 415-425.
21. Gligović, D. (2009). Inovacije i konkurentska prednost. *Škola biznisa*, 130-135. <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2009/3.15.pdf>, pristupljeno 12.02.2023.
22. Gligović, D. (2011). Inovacije, imitacije i poslovna etika. *Škola biznisa* 1/2011, 138-142.
23. Kabaklarli, E., Duran M. S. & Ucler, Y. T. (2018). High-technology exports and economic growth: panel data analysis for selected OECD countries. *Forum Scientiae Oeconomia* 6(2), 47-60.
24. Kennedy, S., Whiteman, G. & Van der Ende, J. (2017). Radical innovation for Sustainability: The power of strategy and open innovation. *Long Range Planning* 50(6), 712-725.
25. Madzova, V. (2018). The impact of competitiveness on export performance of the Republic of Macedonia. *Trader International Trade Academic Journal* 11(1), 23-45.
26. Mitrović, V. & Mitrović, I. (2020). Politika inovacija poslovnih subjekata u industriji kao faktor održivog razvoja u tranzicionom okruženju. *Ekonomski signali* 15(2), 31-47.
27. Nikolić, M. (2014). Inovativnost malih i srednjih preduzeća kao faktor privrednog razvoja Srbije. *Doktorska disertacija*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
28. Pitić, G. & Vučković, A. (2021). Organizational Factors of Innovativeness in Serbian Enterprise. *Naše gospodarstvo/Our Economy* 67(2), 20-28.
29. Prašnikar, J. & Redek, T. (2019). Industry 4.0 as an answer to the

- productivity gap in european catchingup economies. *Ekonomika preduzeća* 67(3-4), 193-211.
30. Radosavljević, Lj. & Grdović, T. (2018). Brže inovacije, veća konkurentnost. U Kostić, D., Simonović, A. & Stojanović, V. (ured.), *Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, 77-84. Pirot: UO Privredna komora Pirot.
 31. Reid, S. D. (1983). Managerial and firm influences on export behaviour. *Journal of the Academy of Marketing Science* 11(3), 45-56.
 32. Republički zavod za statistiku (2022). *Inovacije – 2010 – 2020*. <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/nauka-tehnologija-i-inovacije/inovacije>, pristupljeno 15.12.2022.
 33. Republički zavod za statistiku (2022). *Udeo prihoda od inovacija proizvodil/usluga u ukupnom prihodu preduzeća-inovatora 2020. godina*. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/100203?languageCode=sr-Latn> , pristupljeno 15.12.2022.
 34. Republički zavod za statistiku (2022). *Upotreba IKT – preduzeća – 2010 – 2021*. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/upotreba-ikt-preduzeca/> , pristupljeno 15.12.2022.
 35. Sandu, S. & Ciocanel, B. (2014). Impact of R&D and Innovation on high-tech export. *Procedia Economics and Finance* 15, 80-90.
 36. Seyoum, B. (2004). The role of factor conditions in high-technology exports: An empirical examination. *The Journal of High Technology Management Research* 15(1), 145-162.
 37. Stanković, Lj. & Popović, A. (2016). Veličina tržišta kao determinanta nacionalne konkurentnosti Republike Srbije. *Marketing* 47(3), 191-205.
 38. Šlogar, H. (2021). Povezanost inovativnosti s izvoznom sposobnosti i poslovnom uspešnosti poduzeća. *Oeconomica Jadertina* 2/2021, 64-76.
 39. Tebaldi, E. (2011). The determinants of high-technology exports: A panel data analysis. *Atlantic Economic Journal* 39(4), 343-353.
 40. United Nations Development Programme (2022). *Human Development Report - Archive 2010 – 2021*. United Nations Development Programme: New York, USA.
 41. Veugelers, R. & Schweiger, H. (2016). Innovation policies in transition countries: one size fits all? *Econ Change Restruct* 49, 241-267.
 42. World Bank (2023). *DataBank – World Development Indicators – GDP per capita (constant 2015 USD) 2010 – 2021*. <https://databank.worldbank.org/>

source/world-development-indicators/preview/on#, pristupljeno 07.02.2023.

43. World Bank (2023). *DataBank – World Development Indicators – Research and development expenditure % of GDP - 2010 – 2021*. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/preview/on#>, pristupljeno 07.02.2023.
44. World Intellectual Property Organization (2022). *Global Innovation Index – Archive 2010 – 2021*. World Intellectual Property Organization: Geneva, Swiss.

THE INFLUENCE OF INNOVATION INDICATORS ON THE EXPORT OF HIGH-TECH PRODUCTS OF REPUBLIC OF SERBIA

Innovation is what drives individuals, businesses, the economy and society as a whole. They represent an important determinant of the development of high-tech products and high-tech society. The adoption of innovations and their implementation, especially in the sector of high-tech products, influence the increase in the export of these products, and at the same time the increase in the export competitiveness of the entire economy. Accordingly, the paper analyzed the correlation and conditionality of the export of high-tech products and selected indicators that affect innovation, which include gross domestic product per capita, research and development costs, education level and global innovation index. The aim of the work is to identify indicators that contribute to the growth of export competitiveness in the sector of high-tech products of the Republic of Serbia, in the period from 2010 to 2021. Data from the World Bank, the World Intellectual Property Organization, and the United Nations Development Program were used in the analysis. The research results unequivocally show that greater investments are needed in the sector of research and innovation development, as well as in sectors that can become the backbone of high-tech exports in the future.

Keywords: innovation, exports, high-tech products, national economy

ULOGA POLITIKE ZAŠTITE KONKURENCIJE U OČUVANJU STABILNOSTI BANKARSKOG SEKTORA¹

Nevena Veselinović*

Jelena Živković**

Zemlja koja teži unapređenju konkurentnosti i bržem ekonomskom rastu mora imati stabilan bankarski sistem. Funkcionisanje bankarskog sektora nije izuzeto iz domena formulisanja i sprovođenja politike zaštite konkurencije, koja ima ulogu obezbeđivanja otvorenog tržišta, zdrave konkurencije i eliminisanja tržišnih barijera. Međutim, neophodno je da politikom zaštite konkurencije budu prepoznate sve specifičnosti bankarskog sektora s obzirom na njegovu osetljivost. Pri tome, važno je povezati pravnu regulativu sa stvarnim stanjem i potrebama bankarskog sektora. Trebalo bi obezbediti ravnopravan položaj tržišnih učesnika, uz očuvanje stabilnosti i funkcionalnosti svih učesnika. Rad se bavi sumiranjem argumenata koji se odnose na trade-off između konkurencije i stabilnosti bankarskog sektora, sa osvrtom na stanje konkurencije i tržišne koncentracije bankarskog sektora u Republici Srbiji i iskustvom primene politike zaštite konkurencije u ovoj oblasti.

Ključne reči: bankarski sektor, politika zaštite konkurencije, tržišna koncentracija

Uvod

Bankarski sektor je izuzetno važan faktor privrednog razvoja zemlje. Kako predstavlja jednu od karika finansijskog razvoja, važno je održavati visok nivo stabilnosti bankarskog sektora, ali zbog njegove krhkosti i uticaja na realni sektor privrede, neophodno je da postoje precizni propisi i mehanizmi monitoringa učesnika na ovom

¹ Rad je rezultat istraživanja koje je podržano od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije po ugovoru br. 451-03-47/2023-01/200378

* Institut za informacione tehnologije Kragujevac, Univerzitet u Kragujevcu, nveselinovic@uni.kg.ac.rs

tržištu. Naime, u prošlosti se na bankarskim tržištima ispoljio čitav niz tržišnih neuspeha u vidu eksternalija i prenošuća kriza, asimetričnih informacija i tržišne moći pojedinih banaka. Ovo je dovelo do potrebe za uvođenjem preciznije i rigoroznije regulacije. To se, između ostalog, odnosi i na politiku zaštite konkurencije na bankarskom tržištu. Problem nastaje zbog toga što pojedini programi centralnih banaka, kao zajmodavaca u krajnjoj instanci, unose dalje distorzije i pogoršavaju problem preteranog preuzimanja rizika.

Politika zaštite konkurencije na bankarskom tržištu je prošla kroz različite faze razvoja i uloge koje je imala u obezbeđivanju efikasnih uslova konkurencije. To je zavisilo od stava o tome kakav uticaj konkurencija može imati na stabilnost bankarskog tržišta. Naime, kreatori ekonomskih politika su u dilemi da li se više prikloniti slobodnoj konkurenciji ili strogoj regulaciji koja bi na neki način ograničila konkurenciju. Različite krize i potresi zahtevali su od kreatora politika da se prilagođavaju i menjaju pristup politike zaštite konkurencije u bankarstvu. Kompromis između stabilnosti i konkurencije će i u budućnosti biti prisutan, ali izgledi su da se neće težiti potpunom eliminisanju tržišne moći na bankarskom tržištu. Naravno, pronalaženje optimalnog rešenja može biti olakšano unapređenjem regulative. Postoje preporuke da je za bankarsko tržište i održavanje njegove stabilnosti optimalan srednji stepen koncentracije, pa u tom smeru treba da idu i zakonski propisi.

Bankarski sektor je jedan od razvijenijih sektora privrede Republike Srbije. O značaju bankarskog sektora za privredni razvoj Republike Srbije govori podatak da se radi o sektoru sa ukupnom bilansnom sumom preko 25 milijardi evra. Razvojni put bankarskog sektora je bio izazovan s obzirom na sve probleme sa kojima je privreda Republike Srbije trebalo da se izbori. Proces transformacije bankarskog sektora podrazumevao je ulazak stranih banaka na domaće tržište, a poslednjih godina prisutan je i trend smanjivanja broja banaka. Ovakav trend pretilo da naruši efikasnu tržišnu strukturu i pređe u oligopolističku. Iz tog razloga važno je pratiti stepen koncentracije na bankarskom tržištu i u skladu sa tim primenjivati politiku zaštite konkurencije imajući u vidu posledice koje manja konkurencija, s jedne strane, i liberalizacija, s druge strane,

imaju na stabilnost bankarskog tržišta.

Rad se sastoji iz nekoliko povezanih delova. Nakon uvodnih razmatranja, biće predstavljeni osnovni teorijski postulati politike zaštite konkurencije i pregled empirijskih studija koje su se bavile efektima koje konkurencija ima na funkcionisanje i stabilnost bankarskog sektora. U drugom delu biće predstavljene osnovne karakteristike i trendovi na bankarskom tržištu. Treći deo je namenjen analizi stepena koncentracije na bankarskom tržištu kroz osnovne pokazatelje tržišne koncentracije kako bi se identifikovala tržišna struktura na bankarskom tržištu, a u cilju izvođenja zaključaka o značaju politike zaštite konkurencije za efikasno funkcionisanje bankarskog sektora.

Politika zaštite konkurencije: teorijska razmatranja i praktična primena

Politika zaštite konkurencije kao značajan deo svake ekonomske politike je važna za očuvanje uslova konkurencije na tržištu. Specifična je po tome što predstavlja preplitanje pravnih normi i zakona sa ekonomskim analizama. Politika zaštite konkurencije u svim sferama, a naročito u bankarskom sektoru, varira između pokušaja suzbijanja rivalstva do liberalizacije i promocije konkurencije. Pitanje efikasnosti i načina sprovođenja politike zaštite konkurencije je postalo vodeće pitanje u ovoj oblasti prilikom nastanka finansijske krize 2008. godine. To je bio veliki izazov za čitav finansijski, a naročito bankarski sistem, s obzirom na to da je ovaj sektor izuzetno osetljiv na sve udare koji pogađaju privredni sistem. Intervencija na bankarskom tržištu u slučaju kriza je neophodna i važno je da predstavlja kombinovane mere podrške kako bi se sprečili problemi većih razmera i očuvala finansijska stabilnost, ali uz održanje zadovoljavajućeg nivoa konkurencije dugoročno posmatrano. Međutim, u kratkom roku je neizbežno napraviti kompromis između ovih ciljeva. Pri tome, centralna banka i drugi organi imaju zadatak da se pobrinu za sprovođenje mera podrške, dok regulatorna tela iz oblasti politike zaštite konkurencije moraju voditi računa o tržišnim distorzijama. Njihove uloge se prepliću jer se

državne intervencije u bankarskom sektoru i drugim sektorima znatno razlikuju.

Razvoj politike zaštite konkurencije je prošao kroz nekoliko faza. Svaka faza u evoluciji politike zaštite konkurencije bila je argumentovana teorijski i na određeni način i potvrđena empirijski. Tako, prvu fazu u razvoju politike zaštite konkurencije karakteriše stav da konkurencija narušava stabilnost tržišta. Već u drugoj fazi je ovaj stav zamenjen suprotnim, da konkurencija podstiče razvoj tržišta i održavanje tržišne stabilnosti (Vives, 2011, 3). U postkriznom periodu ističe se kombinovani pristup, koji podrazumeva da se podstiče konkurencija, ali uz konstantni pojačani nadzor i kontrolu.

Tradicionalni pristup o vezi između konkurencije i regulacije na bankarskom tržištu ide u pravcu shvatanja da veći stepen konkurencije dovodi do toga da banke postanu osetljivije na krize i manje sposobne da se izbore sa poslovnim izazovima (Keeley, 1990). Ova hipoteza se objašnjava time da visoka konkurencija na bankarskom tržištu narušava tržišnu moć banaka i snižava profitnu maržu što podstiče banke da usvoje strategiju preuzimanja rizika. Zagovornici ovog pristupa ističu da velike banke dominiraju na manje konkurentnim tržištima koje su u mogućnosti da iskoriste efekte ekonomije obima i da diverzifikuju svoj portfolio. Istovremeno, olakšan je monitoring manjeg broja većih banaka na manje konkurentnom tržištu (Allen & Gale, 2000, 1). Isto tako, navodi se da je tzv. „efekat zaraze“ izraženiji u uslovima pojačane konkurencije (Sa'ez & Shi, 2004). Treba imati u vidu da banke na ovakvim tržištima uživaju podršku centralnih banaka po principu „suviše velike da bi propale“, što ih podstiče na rizičnije poslovanje (Acharya et al., 2012). Osim toga, iako centralne banke pružaju pomoć i brinu se o očuvanju stabilnosti najmoćnijih banaka, nijedna od njih nije bezbedna kada je reč o neuspehu. To bankarski sistem čini osetljivijim na krize što potire stav o stabilnosti. Što se tiče argumenta lakše kontrole manjeg broja banaka, pokazalo se da je teško kontrolisati toliko složene poslovne sisteme. Monitoring stepena koncentracije na bankarskom tržištu je od velikog značaja za konkurentnost privrede i ekonomski razvoj zemlje, pre svega, zbog aktivnih kamatnih stopa. Visoka aktivna kamatna stopa može

imati negativne efekte na likvidnost i profitabilnost, što se dodatno pojačava u fazama recesije (Račić, 2014). Iz ovih razloga, postoji regulacija koja određuje način monitoringa situacije u bankarskom sektoru, kako bi se sprečio nastanak nekog od oblika nesavršene tržišne strukture (Barjaktarović & Paunović, 2011).

Suprotno, moderni pristup relaciji između konkurencije, stabilnosti i politike zaštite konkurencije implicira da visok stepen konkurencije promoviše stabilnost finansijskih institucija. *Boyd i Nicolo* (2005) ističu da banke koje imaju veliku tržišnu moć određuju više kamatne stope zbog manjeg stepena konkurencije što njihovo poslovanje čini stabilnijim. Međutim, to ih suočava sa drugom vrstom problema, a to je rizik neizvršavanja obaveza. Prisutni su i moralni hazard i problem negativne selekcije što za posledicu može imati gubitak likvidnosti. Suprotno, ukoliko se banke u situaciji niske konkurencije odluče za niže kamatne stope, to će dovesti do povećanja sigurnosti poslovanja i smanjenje rizika. Treba imati u vidu da se u modelima koji prikazuju odnos između konkurencije i stabilnosti na bankarskom tržištu on kreće u obliku inverznog slova U. Tako, uvođenjem konkurencije u sisteme koji su bili monopolistički povećava sigurnost poslovanja, ali nakon određenog vremena visoka konkurencija postaje destabilizujuća (Ratnovski, 2013, 4).

Obezbeđenje adekvatnih uslova konkurencije u bankarskom sektoru je važno iz više razloga. Kao i u drugim industrijama, stepen konkurencije u bankarskom sektoru je važan zbog efikasnosti pružanja bankarskih usluga, kvaliteta bankarskih proizvoda i stepena inovativnosti u ovom sektoru. Međutim, argument da je konkurencija u bankarskom sektoru nedvosmisleno dobra nije čvrsto utemeljen i ne može se poistovetiti sa principima politike zaštite konkurencije koja se primenjuje u ostalim sektorima, tako da apsolutno rivalstvo među učesnicima na bankarskom tržištu nije uvek najbolje rešenje. Bankarski sektor je specifičan po efektu koji visok stepen konkurencije ima na stabilnost. S druge strane, potvrđeno je, teorijski i empirijski, da stepen konkurencije značajno utiče na pristup koji preduzeća i domaćinstva imaju prema bankarskim uslugama, što posledično utiče na ekonomski rast (Claessens, 2009, 4). Osim toga, trebalo bi voditi

računa o još jednoj važnoj komponenti koja se vezuje za funkcionisanje bankarskog sektora: sistemskom riziku. Ratnovski (2013) navodi da prekomerno preuzimanje rizika od strane banka ima značajne implikacije na blagostanje jer se negativni efekti u poslovanju bankarskog sektora brzo prelivaju na realni sektor. Kada stepen konkurencije negativno utiče na banke u smislu preuzivanja rizika, to bi onda trebalo regulisati politikom zaštite konkurencije. Konkurencija smanjuje marže što ih čini spremnijim da se upuste u rizike, ali i manje sposobnim da izdrže negativne posledice ostvarenja rizika (Chan et al., 1986; Keeley, 1990; Hellman et al., 2000; Matutes & Vives, 2000; Repullo, 2004). Postoji i stav da konkurencija utiče na banke da se koncentrišu na održavanje tržišnog učešća umesto detaljnije provere zajmoprimaca, pa iz tog razloga se lakše upuštaju u rizičnije poslove (Dell'Araccia & Marquez, 2006).

Postoje brojni empirijski dokazi o tome da je stepen konkurencije niži na visoko koncentrisanim tržištima i da u ovakvim uslovima banke ostvaruju više profite (Macit, 2012). U tom smeru, akademska javnost i kreatori politika su istraživali odnos između koncentracije i konkurencije i zaključili su da porast stepena koncentracije na evropskom bankarskom tržištu negativno utiče na konkurenciju (Bikker and Groeneveld, 2000). Visok nivo tržišne koncentracije utiče na porast marži, što je blisko povezano sa porastom administrativnih troškova, što je empirijski dokazano na primeru bankarskog sektora Latinske Amerike (Peria & Mody, 2004). O važnosti koncentracije i konkurencije na bankarskom tržištu, govore i studije koje dokazuju da stanje bankarskog sektora determiniše i stepen koncentracije u ostalim privrednim sektorima. Empirijska studija koja je obuhvatila 35 proizvodnih sektora u 17 zemalja OECD-a dovela je do zaključka, koji su u skladu sa teorijskim stavovima, a to je da banke sa većom tržišnom snagom imaju moć da koncentrišu kredite na mali broj preduzeća sa kojima imaju uspostavljene dugotrajne veze. Sve to dovodi do povećanja stepena koncentracije na ovim tržištima (Cetorelli, 2001). Zbog navedenih razloga i efekata koji povećana koncentracija može ispoljiti, važna je regulacija stepena konkurencije na bankarskom tržištu. Alternativno, *Claessens* i *Laeven* (2003) nisu identifikovali negativnu korelaciju između konkurentnosti i

koncentracije bankarskog sektora. Zaključili su da ako postoji izuzetno visok stepen koncentracije na tržištu, onda se povećava i stepen konkurentnosti bankarskog sektora. Uočili su i da ulazne barijere na tržištu mogu značajno da ugroze stepen konkurentnosti. Zato je važno imati razvijen efikasan sistem zaštite konkurencije, naročito na bankarskom tržištu.

Sistemi politike zaštite konkurencije u svetu su relativno mladi. Naime, pravo konkurencije se sporije razvijalo u odnosu na druge grane prava. Najstariji sistem zaštite konkurencije je sistem politike zaštite konkurencije SAD. Međutim, čak ni u SAD-u politika zaštite konkurencije u bankarstvu nije bila dovoljno razvijena i nakon Velike depresije 1930-ih godina. Ovakvo stanje se zadržalo čak do 1970-ih. Politika zaštite konkurencije nije sprovedena u bankarskom sektoru iako je postojala neefikasnost banaka i neadekvatni uslovi konkurencije na bankarskom tržištu, koje su i izazvale finansijsku krizu. U ovom periodu centralne banke su čak tolerisale tajne sporazume među bankama formirajući na taj način visoko koncentrisana bankarska tržišta sa nižim stepenom konkurencije. Promene su počele onda kada se pojavila ideja da konkurencija može biti faktor unapređenja efikasnosti. Tada su započeti procesi liberalizacije i deregulacije koji su podstaknuti razvojem infomaciono-komunikacionih tehnologija, kao i transformacijom i razvojem bankarskih proizvoda i usluga.

S druge strane, na teritoriji Evrope propisi koji se odnose na politiku zaštite konkurencije u bankarstvu nisu primenjivani do 1980-ih, iako su postojali. Nakon toga, započeto je eliminisanje izuzetaka od politike konkurencije na nacionalnom nivou. Iako se očekivalo da će propisi o jedinstvenom tržištu iz 1992. godine doneti promene na bankarskom tržištu, one su izostale. Ipak uspostavljena su regulatorna tela za zaštitu konkurencije koja su postala znatno aktivnija sa jačanjem integracionih procesa. Međutim, tokom godina krize 2008. godine ponovo su pokrenuta pitanja značaja politike zaštite konkurencije s obzirom na to da je konkurencija u bankarskom sektoru bila narušena pružanjem državne pomoći uz dozvoljena spajanja bez obzira na tržišnu moć banaka (Maudos & Vives, 2019, 3).

Sistem politike zaštite konkurencije u Republici Srbiji

je skorijeg datuma. Naime, Republika Srbija je 2005. godina dobila Zakon o zaštiti konkurencije koji je imao brojne nedostatke. Oni su donekle korigovani novijim Zakonom o zaštiti konkurencije iz 2009. godine koji je na snazi i danas. Formirana je Komisija za zaštitu konkurencije koja je u Republici Srbiji regulatorno telo nadležno za formulisanje i sprovođenje politike zaštite konkurencije. Zakon o zaštiti konkurencije iz 2009. godine je usaglašen sa zakonskim propisima Evropske unije. Osim toga, Komisija za zaštitu konkurencije saraduje sa ostalim institucijama koje su značajne za regulisanje stanja i odnosa učesnika na tržištu. U slučaju bankarskog sektora, Komisija za zaštitu konkurencije saraduje sa Narodnom bankom Srbije.

Ključne odrednice bankarskog sektora Republike Srbije

U savremenim uslovima poslovanja, finansijska tržišta karakterišu se procesom smanjenja broja banaka usled pojave novih, ili razvoja već postojećih finansijskih institucija. Bitan element tranzicije odnosi se na proces restrukturiranja koji uključuje veliki broj aktivnosti kojima kompanije menjaju postojeću vlasničku strukturu i strategiju poslovanja u cilju povećanja profita i efikasnosti poslovanja, rasta kompanije, uštede u troškovima, smanjenja rizika poslovanja i mnogih drugih (Dimić & Barjaktarović, 2017). Većina bankarskih sistema zemalja u tranziciji karakteriše se izrazitim promenama u vlasničkoj strukturi banaka, rastućim učešćem privatnog sektora u kreditnom portfelju banaka, kao i promenom broja i značaja bankarskih organizacija u bankarskom sektoru.

Bankarski sektor Republike Srbije, sa ukupnom bilansnom sumom od preko 25 milijardi evra, prosečnim koeficijentom adekvatnosti kapitala od preko 20% i pokazateljem likvidnosti od iznad 2%, predstavlja jedan od najrazvijenijih sektora i istovremeno jednu od vodećih oblasti tranzicije srpske privrede. Ključnu ulogu u ostvarivanju povoljnih performansi bankarskog sektora imaju banke sa pretežno stranim kapitalom, koje se na finansijskom tržištu Republike Srbije pojavljuju 2001. godine, kada je započeta reforma bankarskog i ukupnog finansijskog sektora. Političke promene koje su

se dogodile 2000. godine bile su pokretač procesa privatizacije i restrukturiranja finansijskih institucija. Ulazak stranih banaka na domaće tržište doprineo je proširenju ponude bankarskih usluga, povećanju ukupnog kreditnog potencijala kao i poboljšanju pozicije kapitalnog bankarskog sistema. Znatno porast učešća stranih banaka u strukturi bankarskog sektora se duguje *greenfield* direktnim investicijama kao i podsticajnim merama Narodne banke Srbije u kontekstu regulatornih propisa i usklađivanjem sa međunarodnom regulativom u oblasti bankarstva. Ulazak stranih banaka na domaće tržište olakšan je prvim korakom reformisanja bankarskog sektora – gašenjem četiri velike banke (Beogradska banka, Beobanka, Investbanka i Jugobanka). Otvaranjem stečajnih banaka, koje su pokrivali 90% poslova privrede i štednje stanovništva, otvoren je put stranim bankama na srpskom bankarskom tržištu.

Narodna banka Srbije je u maju 2001. godine usvojila politiku restrukturiranja čiji su ključni ciljevi obuhvatili likvidaciju nesolventnih institucija, kao i finalizaciju privatizacije banaka u državnom vlasništvu, koje su uglavnom bile neadekvatno kapitalizovane (Radovanović & Filimonović, 2011). Trend smanjenja državnog vlasništva u bankama nastaje kao rezultat otvaranja nacionalnog bankarskog tržišta za domaći i strani privatni kapital, gašenja banaka opterećenih gubicima u državnom vlasništvu i sprovođenja politike privatizacije. Privatizacija banaka je jedan od osnova za privlačenje stranog kapitala.

Ulazak stranih banaka na domicilno bankarsko tržište imao je impakt na povećanje konkurencije i doveo je do intenziviranja procesa spajanja i pripajanja banaka (Mešić, 2006). Početak procesa tranzicije bankarskog sistema Republike Srbije karakteriše se poslovanjem 86 banaka (67 banaka na teritoriji Republike Srbije, 17 banaka na teritoriji Vojvodine i 2 banke na teritoriji severnog dela Kosova i Metohije). Od 2001. do 2003. godine kao rezultat likvidacije, pripajanja kao i privatizacije, broj banaka je prepolovljen. Tokom 2022. godine na teritoriji Republike Srbije poslovale su 22 banke što je za 13 banaka manje u odnosu na situaciju od pre samo pet godina. Većinsko učešće u bankarskom sektoru Republike Srbije, imaju banke u stranom vlasništvu. U prvim godinama liberalizacije finansijskog

tržišta, strane banke su imale slobodan izbor po pitanju mogućnosti ulaska na domaće tržište. Situacija se značajnije menja od 2002. godine kada ulazak stranih banaka postaje limitiran na spajanja i pripajanja, tako da je ulazak stranog kapitala realizovan kupovinom domaćih banaka koje su već poslovale u zemlji.

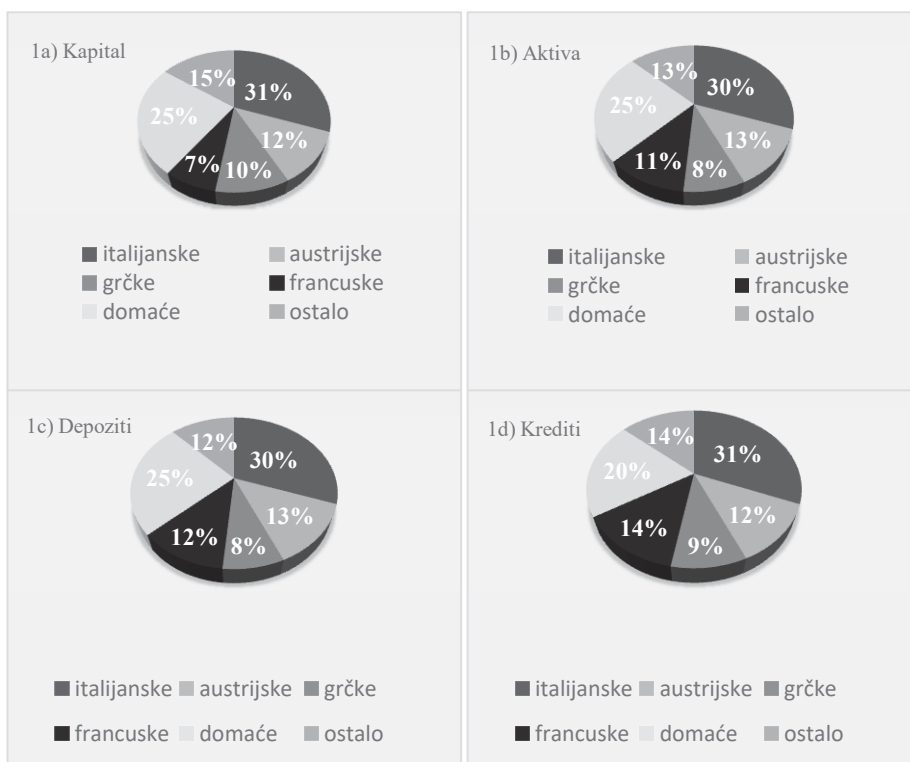
Skorija dešavanja na srpskom bankarskom tržištu jasno ukazuju na procese akvizicija međunarodnih banaka od strane domaćih kupaca. Početkom 2017. godine Direktna Banka a.d. Kragujevac kupila je 100% udela u Findomestic Bank a.d. Beograd, koja je zavisno društvo BNP Paribas-a. U nameri da se snažno pozicionira na domaćem tržištu, Direktna Banka a.d. preuzela je i grčku Piraeus Bank a.d. Beograd. U aprilu iste godine AIK Banka a.d. Beograd ugovorila je preuzimanje grčke Alpha Bank AE. Preuzeta banka promenila je poslovno ime u Jugobanka a.d. Beograd, čime je simbolično nagovešten povratak srpskog bankarskog brenda na tržište.

Iako bez značajnijih promena u smislu raspodele tržišnog učešća, navedena kretanja predstavljaju pozitivne signale za bankarski sektor Republike Srbije. Konsolidacija je svakako očekivana, s tim da su spajanje i prodaja banaka koji su se dogodili tokom 2018. godine u tržišnom segmentu najviše sa grčkim i srpskim bankama. U 2018. Godini država je, direktno i indirektno, i putem različitih udela, ostvarila kontrolu nad pet banaka, koje prema bilansnoj aktivni zauzimaju 16,13% tržišnog prostora. Ipak, korisno je napomenuti da dominantan udeo tržišnog učešća prema neto bilansnoj aktivni od 15,13% država ostvaruje samo preko dva subjekta, Komercijalne Banke a.d. Beograd i Banke Poštanska štedionica a.d. Beograd. Međutim situacija je promenjena u 2022. godini, gde država ima kontrolu nad dva tržišna subjekta, Banke Poštanska štedionica a.d. Beograd i Srpska Banka a.d. Beograd.

Protetkih pet godina trendovi pokazuju da su kretanja na srpskom bankarskom tržištu usmereni na smanjenje broja banaka, budući da su sa tržišta nestale 11 banaka kroz proces konsolidacije. Konsolidacija bankarskog sektora bi trebalo da dovede do unapređenja performansi i jačanja konkurencije. Cilj bi bio manje

upletanje regulatornih organa, ali uz očuvanje stabilnosti bankarskog sistema. S obzirom na to da je na domaćem tržištu potreban manji broj banaka, potencijalni kandidati za sužavanje tržišta mogu da se traže u onim bankama koje su duži niz godina. Međutim, treba imati u vidu da raslojavanje bankarskog tržišta na nekoliko većih banaka nosi rizik formiranja monopola ili oligopola na tržištu. Bankarski sektor sa većim stepenom koncentracije ima prednosti u pogledu troškova (Ostojić & Petrović, 2017).

Grafik 1: Tržišni udeli prema strukturi vlasništva (2017. godina)

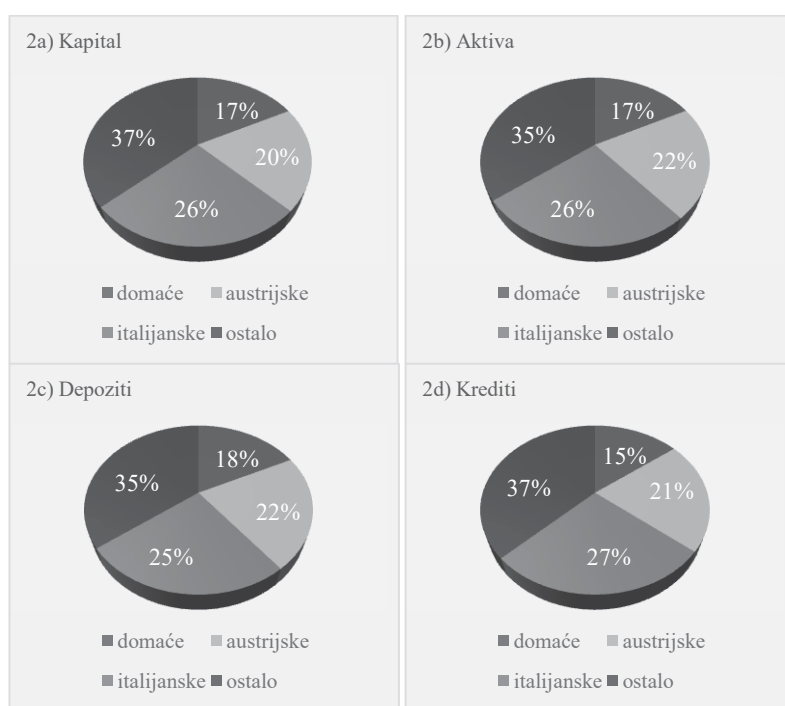

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Posmatrano prema određenim vrednostima², učešće stranog kapitala u 2017. godini na srpskom bankarskom tržištu iznosio je oko 75%, dok su udeli domaćih aktera na posmatranom tržištu iznosili oko 25%.

Navedeno se potvrđuje na Grafiku broj 1, gde je osim neto aktive prikazana vlasnička struktura prema poreklu i za druge značajne bilansne odrednice u srpskom bankarskom sektoru.

Grafik 2: Tržišni udeli prema strukturi vlasništva (2022. godina)

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

² U analizu sektorske strukture uzete su bilansne stavke: kapital i neto aktiva banaka, odnosno depoziti (depoziti i ostale obaveze prema bankama, ostalim finansijskim organizacijama i centralnoj banci i depoziti i ostale obaveze prema drugim komitentima) i krediti (kredit i potraživanja od banaka i drugih finansijskih organizacija i krediti i potraživanja od komitenata). Za navedene stavke izračunati su i indeksi koncentracije.

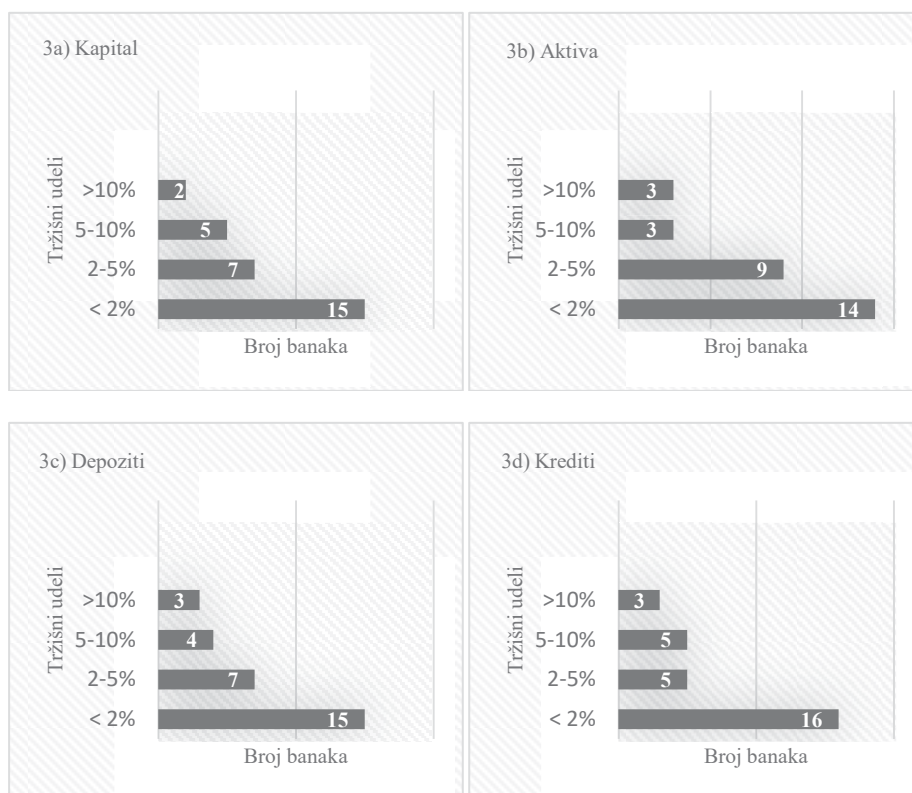
Može se, osim nesumnjivo veće tržišne zastupljenosti stranih banaka, uočiti da su po posmatranim bilansnim stavkama, italijanske, grčke, austrijske i francuske banke kumulativno ostvarile 60-66% sektorskog udela. Domaći kapital (državni i privatni) učestvovao je sa 20-25% u generisanju ukupne tržišne strukture. U tom kontekstu treba istaći da su državne banke ostvarile oko 16% tržišnog udela, što je u narednom periodu kroz prodaje i spajanja, postalo predmet nove raspodele, ka domaćim privatnim ili stranim bankama.

U pogledu učešća stranog kapitala na srpskom bankarskom tržištu tokom 2022. godine, primećuje se pad domaćeg kapitala u odnosu na 2017. godinu. Učešće stranog kapitala je poraslo i iznosi 82.51%, dok udeli domaćih aktera na posmatranom tržištu iznose oko 17,49% u 2022. godini, što se može uočiti na Grafiku 2.

Smanjenje domaćeg kapitala je nesumnjivo rezultat procesa konsolidacije, a najbolji primer tome je kupovina Komercijalne banke koja je bila u državnom vlasništvu od strane UniCredit banke koja je u italijanskom vlasništvu. OTP banka je kupila Vojvođansku banku koja je prethodno takođe bila u vlasništvu države. Tokom ovog procesa, manje banke ili one koje su bile u teškoćama, preuzimali su ili spajali se sa većim bankama koje su bile finansijski stabilnije. Ovo je vodilo ka smanjenju broja banaka i koncentraciji vlasništva u nekoliko velikih igrača na tržištu. Drugi faktor može biti otvaranje tržišta stranim bankama i jačanje njihove prisutnosti u Republici Srbiji. Takođe, neke domaće banke su odlučile da uđu u partnerstvo sa stranim bankama radi osiguravanja finansijske stabilnosti i pristupa novim tehnologijama i uslugama. Ovi faktori, zajedno sa drugim makroekonomskim i političkim dešavanjima u Republici Srbiji, mogu biti razlozi za smanjenje domaćeg vlasništva nad bankama u Srbiji u poslednjih nekoliko godina.

Jedna od karakteristika bankarskog sektora Republike Srbije koju treba istaći, odnosi se na njegovu izrazitu fragmentiranost. Naime, posmatrano prema datim bilansnim pokazateljima, najviši tržišni udeli u 2017. godini (preko 10%) pripadali su malom broju banaka, dok dok je najveći broj banaka ostvarilo neznatne udele na tržištu (manje od 2%).

Grafik 3: Broj banaka prema određenim tržišnim udelima (2017.)

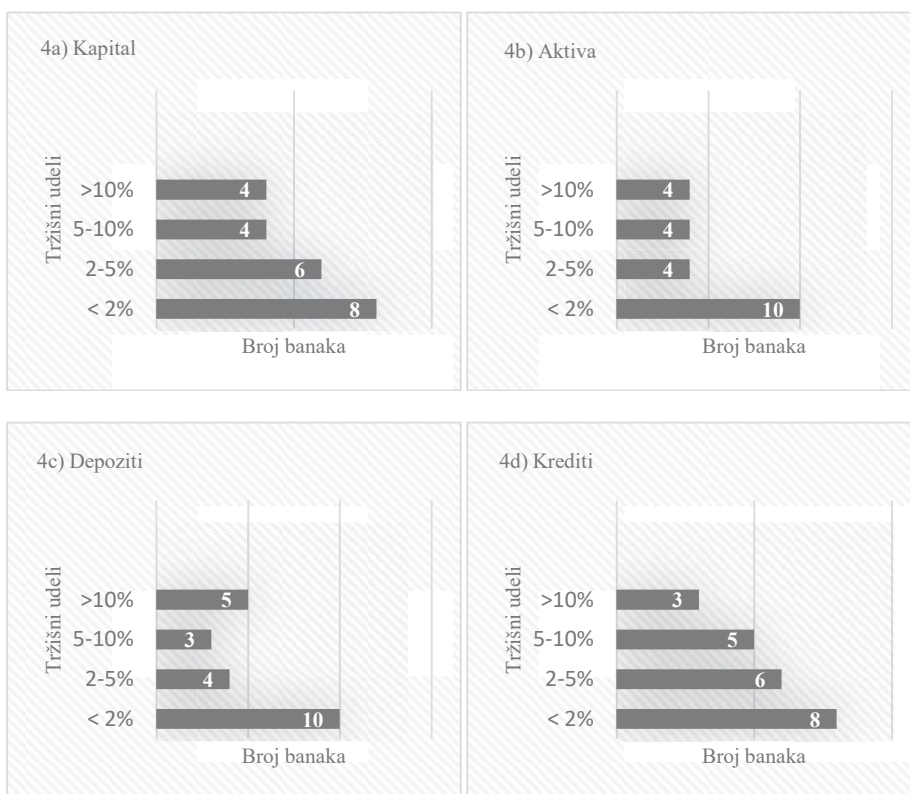

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Shodno grafičkim prikazima, manje od 2% tržišnog udela prema kapitalu imalo je petnaest banaka, od 2% do 5% imalo je sedam banaka, od 5% do 10% pet banaka, dok najviše udele od preko 10% ostvarile su samo dve banke na tržištu (grafik 3a). Banca Intesa a.d. Beograd i Unicredit Bank Srbija a.d. Beograd, u 2017. godini, posedovale su kapital koji iznosi preko 28% od ukupnog stoka kapitala bankarskog tržišta Republike Srbije. Slična situacija odnosi se na tržišne udele prema neto aktivi banaka, pri čemu su najviše učešće ostvarile tri banke (grafik 3b). Banca Intesa a.d. Beograd i Unicredit Bank Srbija a.d. Beograd, uz Komercijalnu Banku a.d. Beograd posedovale su oko 38% sektorske neto aktive. Najveći udeo od ukupne sume depozita u bankarskom sistemu Republike Srbije,

ostvarile su tri banke, dok petnaest banaka posedovale su tek manje od 2% od ukupnih depozita u sektoru (grafik 3c). Tako već pomenute banke imale su najveću depozitnu bazu od 38,78% ukupnih depozita. Najznačajnije kreditno delovanje takođe su ostvarile samo tri banke, dok uravnoteženija raspodela središnjih udela ukazuje da po pet banaka ostvaruje od 2% do 5%, odnosno od 5% do 10% udela u ukupnim kreditima. Učešća manja od 2% od ukupne kreditne aktivnosti beležilo je šesnaest banaka (grafik 3d). Situacija u bankarskom sektoru Republike Srbije u 2022. godini predstavljena je na Grafiku 4. Tržište je i dalje fragmentirano jer najveći broj banaka ima tržišno učešće, prema svakoj razmatranoj bilansnoj poziciji, manje od 2%.

Grafik 4: Broj banaka prema određenim tržišnim udelima (2022.)

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

U pogledu kapitala, broj banaka sa udelom većim od 10% se povećao u odnosu na 2017. godinu, kada su samo dve banke posedovale četvrtinu stoka ukupnog kapitala. Situacija je promenjena u 2022. godini kada četiri banke poseduju preko 50% kapitala bankarskog sektora. U pitanju su dve italijanske banke, Banca Intesa A.D.- Beograd i Unicredit Bank Srbija A.D.- Beograd, koje imaju 14,75% i 11,25% udela u ukupnom kapitalu respektivno. Pored njih udeo od 14,04% ostvarila je i mađarska OTP Banka Srbija a.d. Novi Sad, dok je udeo od 11,92% ostvarila NLB Komercijalna banka AD Beograd. Četiri banke koje drže više od 10% kapitala i dalje imaju značajnu ulogu na tržištu, ali još četiri banake ima tržišni udio između 5-10% što dodatno jača konkurenciju. U pogledu aktive banaka, Banca Intesa A.D.- Beograd, Unicredit Bank Srbija A.D.- Beograd, OTP Banka Srbija a.d. Novi Sad i NLB Komercijalna banka AD Beograd, imaju tržišno učešće veće od 10%. Preciznije, navedene četiri banke posedovale su oko 50% sektorke neto aktive. Uravnoteženija raspodela središnjih udela ukazuje da po četiri banake ostvaruje od 2% do 5%, odnosno od 5% do 10% udela u ukupnoj aktivi. Najveći udeo ukupne sume depozita u bankarskom sistemu Republike Srbije, pored navedenih banaka koje imaju najveće učešće u kapitalu i aktivi, imala je i austrijska Raiffeisen Banka A.D.- Beograd sa udelom od 10,13%. Sa druge strane, deset banaka posedovalo je tek manje od 2% od ukupnih depozita u sektoru Najznačajnije kreditno delovanje u 2022. godini takođe su ostvarile samo tri banke, dok raspodela središnjih udela pokazuje da 5 banaka ostvaruje učešće od 5-10% u ukupnim kreditima. Učešća manja od 2% od ukupne kreditne aktivnosti beležilo je osam banaka.

Navedeno predstavlja uporednu analizu trendova u bankarskom sektoru Republike Srbije. Za objektivnu procenu stepene koncentracije, odnosno konkurencije na bankarskom tržištu, u sledećem delu biće predstavljeni određeni indeksni pokazatelji, zasnovani na matematičkom izračunavanju.

Nivo koncentracije i karakteristike konkurencije srpskog bankarskog tržišta

Indeksni pokazatelji koji će biti korišćeni u radu pružaju različite doprinose u identifikaciji nivoa tržišne koncentracije. U Tabeli 1 biće predstavljena tri indeksa koja pružaju najadekvatnije informacije o koncentrisanosti sektora, odnosno pokazatelji koji naglašavaju uticaj najvećih tržišnih učesnika. Predstavljani su: racio koncentracije (CR_n), Herfindal-Hiršmanov indeks (HHI) i indeks Linda (IL) koji su izračunati za 2017. godinu kako bi bili upoređeni sa pokazateljima iz 2022. godine. Merenje stepena koncentracije u bankarskom sektoru je specifično zbog problema identifikacije proizvoda i usluga kojima se trguje (Miljković et al., 2013, 9). Navedeni indeksi su mereni na osnovu četiri bilansna segmenta: kapitala, aktive, depozita i kredita.

Tabela 1: Indeksi koncentracije bankarskog sektora Republike Srbije (u 2017. godini)

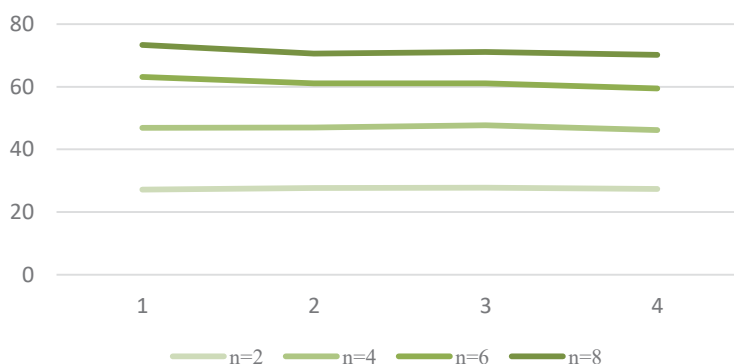
Indeksi/Varijable		Kapital	Aktiva	Depoziti	Krediti
1. CR_n (y %)	n = 2	27.16	27.72	27.83	27.36
	n = 4	46.88	47.03	47.66	46.18
	n = 6	63.17	61.10	61.07	59.43
	n = 8	73.30	70.61	71.04	70.21
2. HHI		847.58	812.70	818.35	786.88
3. IL_n (za n = 8)		0.2028	0.2015	0.2005	0.1908

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Prema HHI koncentracija nije prisutna, ali se najveći nivo koncentracije izražen kroz dati pokazatelj uočava u strukturi ukupnog kapitala (847,58), a u manjem stepenu u udelu depozita (818,35), neto aktive (812,7), odnosno kredita (786,88) u 2017. godini.

Na Grafiku 4, radi lakšeg uočavanja stepena koncentracije, prikazan je indeks CR_n za dve, četiri, šest i osam banaka koje imaju najveće tržišne udele u kapitalu, aktivni, depozitima i kreditima. Zabrinjavajuće je to što racio koncentracije 6 banaka prelazi 50% po svim pokazateljima, što ukazuje na prisustvo višeg stepena koncentracije.

Grafik 5. CR_n indeks za $n=2$, $n=4$, $n=6$ i $n=8$

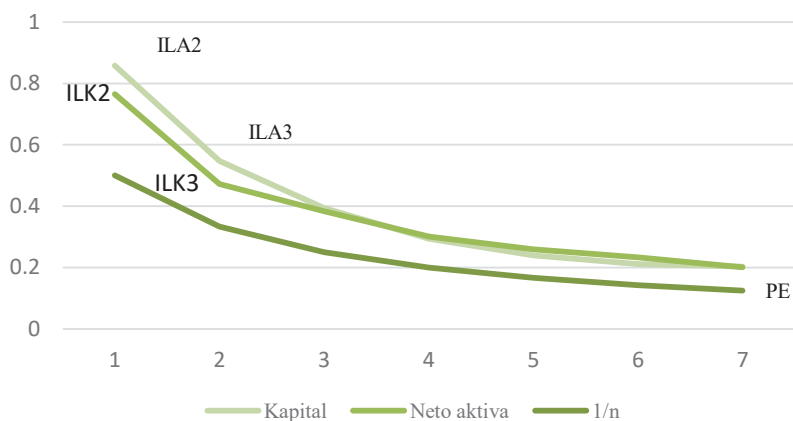
Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Na datom grafičkom prikazu (Grafik 5) indikativno se primećuje razlika u tržišnoj raspodeli između dve najveće i četiri najveće banke u sektoru. Naime, učešće dve banke za posmatrane stavke kapitala, aktive, depozita i kredita u proseku je na nivou od 27,5% celokupnog tržišta, dok se udeo četiri banke povećava gotovo dvostruko i prosečno iznosi 47%. Sa većim brojem banaka $n=6$, kumulativno učešće raste, ali usporeno na 61%, dok tržišna zastupljenost pri $n=8$ iznosi 71%. Jasno je da bi razmatranje većeg broja banaka podrazumevalo dalji, ali приметно mali porast tržišnog učešća, što ukazuje da u okviru bankarskog sektora Republike Srbije najveće udele (oko 70%) ima tek nekoliko, odnosno osam banaka.

U poređenju sa CR_n indeksom koji sa rastom broja analiziranih banaka beleži veće nivoe koncentracije, IL ima opadajuće vrednosti. Indeks Linda, analiziran na uzorku od osam najvećih banaka, prema posmatranim vrednostima ne ukazuje na postojanje oligopolske tržišne strukture. Ipak, zbog opadajuće vrednosti ovog indikatora sa rastom broja banaka, treba sagledati i rezultate dobijene na osnovu manjeg broja tržišnih aktera. Stoga je na Grafiku 6 predstavljen odnos između L-indeksa (10) prema kapitalu (linija ILK) i neto aktivi (linija ILA) za 29 banaka i linije PE, koja predstavlja poziciju idealne konkurencije. U poređenju sa CR_n indeksom koji sa rastom broja analiziranih banaka beleži veće vrednosti, linija L-indeksa ima

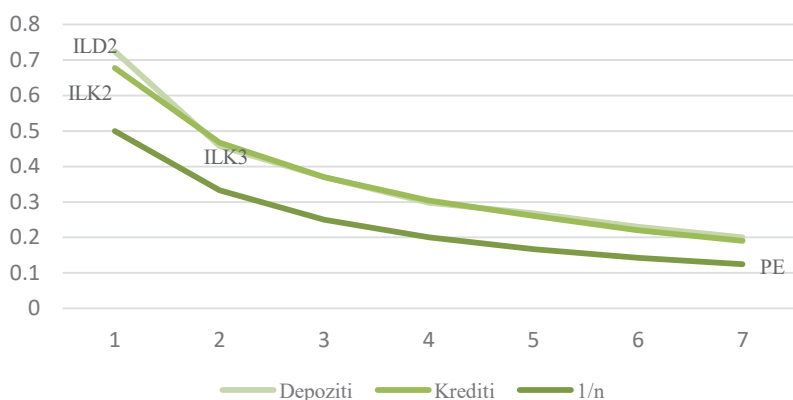
opadajući nagib. Površina između IL i PE čini oligopolnski prostor i ilustruje razliku između realnog tržišnog položaja (ILK i ILA) i situacije potpune konkurencije (PE). Indikativno je da se pomenuti prostor sužava sa rastom broja učesnika uključenih u analizu, što može ukazivati da su veća koncentrisanost i mogućnost oligopola prisutni u tržišnom segmentu malog broja banaka.

Grafik 6. L-indeks za kapital i aktivu i linija PE

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Grafik 7. IL-indeks za depozite i kredite i linija PE

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2018)

Paralelno sa Grafikom 6, Grafik 7 ukazuje na razlike između realnog stanja na bankarskom tržištu Republike Srbije sagledanog kroz udele banaka u ukupnim depozitima i kreditima i situacije potpune konkurencije PE.

Posmatrajući segment tržišta sa manjim brojem banaka ($n=2$, $n=3$), može se uz određenu statističku pristrasnost, zaključiti da je bankarski sektor više koncentrisan u kontekstu udela dve, odnosno tri najveće banke, dok se priključivanjem drugih banaka, koncentrisanost blago smanjuje. Slično se uočava i na Grafiku 6, uz ilustrativni zaključak da je, posmatrano kroz učešće u sektorskom kapitalu, koncentrisanost „jezgra“ dve najveće banke još izraženija.

Dakle, prethodna analiza daje relativni značaj najvećim bankama na tržištu, pri čemu se kao učesnik sa najvećim udelom, u 2017. godini, ističe Banca Intesa a.d. Beograd sa 17,84% učešća u ukupnom kapitalu, 16,76% u ukupnoj neto aktivi, 16,46% u kumulativnim depozitima i 15,74% u kreditnom delovanju sektora. Ovu banku, kao lidera na tržištu, prate ostale banke, ali sa znatno manjim udelima prema posmatranim pokazateljima što jasno ističe fragmentiranost bankarskog sektora RS. Naime, posmatrano prema datim pokazateljima, vrlo mali broj ostalih banaka beleži značajnije udele na nivou celokupnog sektora. Najznačajnija učešća u ukupnom kapitalu imaju Unicredit Bank Srbija a.d. Beograd (10,39%), Komercijalna Banka a.d. Beograd (9,48%), Agroindustrijsko Komercijalna Banka AIK Banka a.d. Beograd (9,17%), Raiffeisen Bank a.d. Beograd (8,61%), Eurobank a.d. Beograd (7,67%), Societe Generale Banka Srbija a.d. Beograd (6,05%), dok udeli ostalih banaka dalje opadaju. Slična situacija uočava se analizom ostalih pokazatelja, uz dominantne tržišne pozicije Banca Intese a.d. Beograd, Unicredit Banke Srbija a.d. Beograd i Komercijalne Banke a.d. Beograd.

Prema HHI iz Tabele 2 evidentno je odsustvo koncentracije, pri čemu najveći nivo koncentracije se uočava u strukturi kredita (948.94), u manjem stepenu u udelu neto aktive (917.82), depozita (915.24), a najmanji u udelu kapitala (861.68) u 2022. godini. Vrednost HHI se povećala u 2022. godini u odnosu na 2017. godinu, prema svim analiziranim bilansnim stavkama, što indikuje povećanje

koncentracije, ali je povećanje nije značajno jer se vrednost HHI nalazi ispod donje granice koja ukazuje na odsustvo koncentracije.

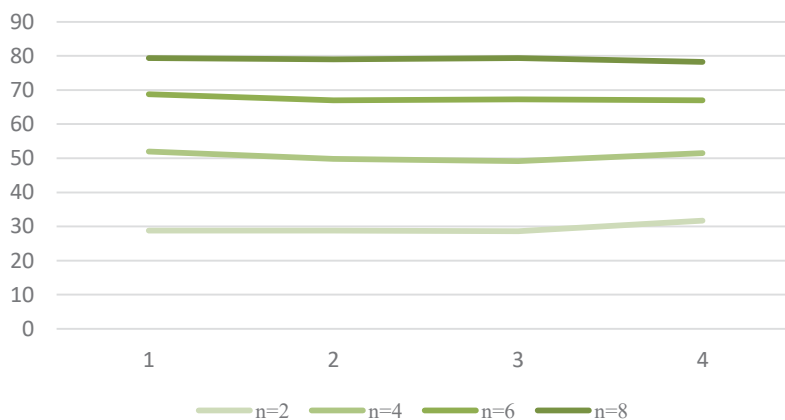
Tabela 2: Indeksi koncentracije bankarskog sektora Republike Srbije (u 2022. godini)

Indeksi/Varijable		Kapital	Aktiva	Depoziti	Kreditni
1. CR_n (y %)	n = 2	28.79	28.82	28.59	31.69
	n = 4	51.97	49.79	49.19	51.48
	n = 6	68.74	67.02	67.29	66.98
	n = 8	79.32	78.99	79.35	78.26
2. HHI		861.68	917.82	915.24	948.94
3. IL_n (za n = 8)		0.2348	0.2212	0.2160	0.2471

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

Na Grafiku 8, radi lakšeg uočavanja stepena koncentracije, prikazan je indeks CR_n za dve, četiri, šest i osam banaka koje imaju najveće tržišne udele u kapitalu, aktivima, depozitima i kreditima u 2022. godini.

Grafik 8. CR_n indeks za $n=2$, $n=4$, $n=6$ i $n=8$

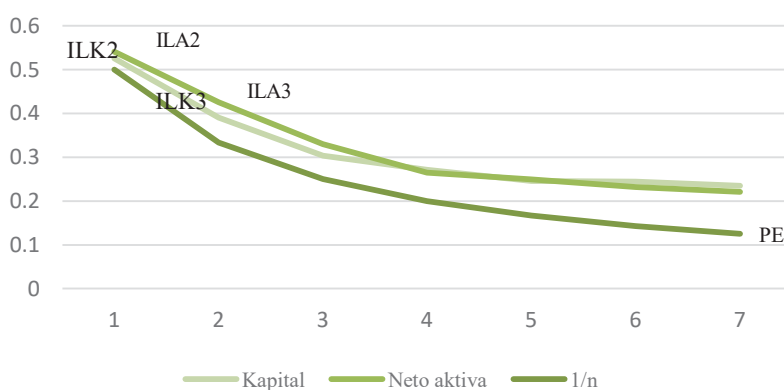

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

Na Grafiku 8 uočava se da je učešće dve banke za posmatrane stavke kapitala, aktive, depozita i kredita u proseku je na nivou od

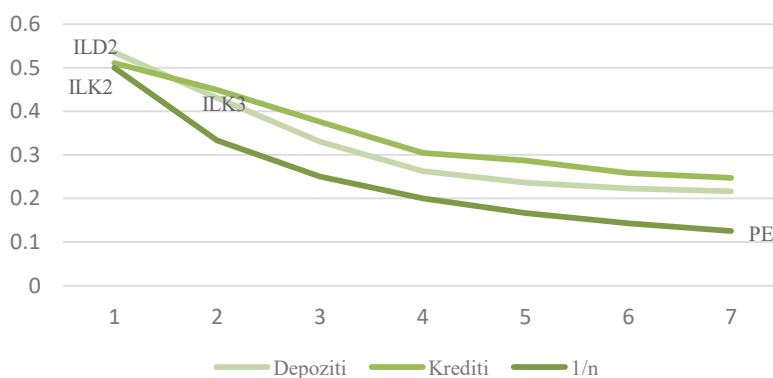
29% celokupnog tržišta, dok se udeo četiri banke povećava i prosečno iznosi 50%. Sa većim brojem banaka $n=6$ i $n=8$, kumulativno učešće raste, ali usporeno. Na osnovu koeficijenta koncentracije koji obuhvata najveće četiri banke, koji u 2022. godini iznosi u proseku 50%, kao i na osnovu porasta koeficijenta za svaku bilansnu stavku, pretpostavljamo da se trend na srpskom bankarskom tržištu kreće ka oligopolu. Ova činjenica nije iznenađujuća s obzirom na aktuelni proces preuzimanja banaka koji se dešava proteklih pet godina.

Grafik 9. IL-indeks za kapital i aktivu i linija PE

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

Grafik 10. IL-indeks za depozite i kredite i linija PE

Izvor: Autori, prema podacima iz statističke baze NBS (Bilans stanja/bilans uspeha, 2022)

Situacija po pitanju iL-indeksa u 2022. godini je relativno nepromenjena. Odnosno, sa Grafika 9 može se uočiti da se pomenuti prostor između IL i PE (oligopolski prostor) sužava sa rastom broja učesnika uključenih u analizu, što može ukazivati da su veća koncentrisanost i mogućnost oligopola prisutni u tržišnom segmentu malog broja banaka i u 2022. godini.

Grafička prezentacija bilansnih stavki depozita i kredita (Grafik 10) ukazuje na drugačiju situaciju u poređenju sa 2017. godinom. Oligopolski prostor se ne sužava sa povećanjem broja banaka, što znači da u pogledu ovih bilansnih pozicija velika je verovatnoća oligopolske strukture i nejednake raspodele učešća u depozitima i kreditima u bankarskom sektoru Republike Srbije.

U skladu sa prezentovanim rezultatima, odnosno zbog opasnosti povrede konkurencije, Komisija za zaštitu konkurencije vrši konstantni monitoring stanja na tržištima, a naročito na bankarskom tržištu. Uloga Komisije za zaštitu konkurencije je naročito važna onda kada dolazi do preuzimanja ili spajanja banaka. Propisana je obaveza prijave svake transakcije koja bi mogla uticati na povećanje stepena koncentracije na tržištu kako bi Komisija za zaštitu konkurencije mogla preventivno da deluje u očuvanju efikasne konkurencije na tržištu. Komisija za zaštitu konkurencije nakon ispitivanja stanja na tržištu i posledica prijavljene transakcije odlučiti da li bi takva akcija ugrozila uslove konkurencije. Tako, Komisija za zaštitu konkurencije je odobrila da se MTS banka pripoji Poštanskoj štedionici s obzirom na to da njihovo zajedničko tržišno učešće 6,2% što ne može izazvati negativne posledice po konkurenciju. Još neki od primera su odobreno pripajanje Direktne banke Eurobanci ili preuzimanje Sber banke od strane AIK banke, kao i spajanje NLB i Komercijalne banke u 2022. godini. Prilikom takvih spajanja mora postojati oprez s obzirom na prikazane rezultate. Naime, iako HHI pokazuje da ne postoji koncentrisanost tržišta, mora se voditi računa o tržišnim učešćima pojedinačnih banaka i njihovoj dominaciji na tržištu o čemu nam govore podaci o raciji koncentracije CR_n .

Zaključak

Analiza izvršena bitnim pokazateljima koncentracije u pogledu odgovarajućih bilansnih kategorija banaka u Republici Srbiji ukazuje na prisustvo specifične oligopolske strukture, koja je postala izraženija u 2022. godini u poređenju sa situacijom od pre pet godina. Treba naglasiti da dobijeni rezultati umnogome zavise od okolnosti koje su prisutne na bankarskom tržištu Republike Srbije, a tiču se njegove fragmentisanosti. Brojni pokazatelji usled osetljivosti na različite tržišne segmente i obuhvate analize dovode do prilično neočekivanih ishoda u kalkulacijama koncentracije.

Imajući u vidu trend opadanja broja banaka na tržištu i makroekonomsku trajektoriju, i na osnovu prethodnih tendencija jačanja koncentracije, može se očekivati dalji proces konsolidacije bankarskog sektora, putem prodaje, odnosno spajanja, što će pitanja analize i praćenja nivoa koncentrisanosti na bankarskom tržištu u perspektivi činiti sve značajnijim.

Uprkos tome što izračunati pokazatelji ne ukazuju ni na prisustvo konkurentnosti, ipak se može, u delimičnom pogledu, govoriti o povoljnim perspektivama za uspostavljanje i razvoj konkurencije na bankarskom tržištu Republike Srbije. Osim toga, dosadašnji nivo razvijenosti bankarskog sektora upućuje da bi ovaj segment finansijskog tržišta mogao predstavljati značajan faktor celokupnog privrednog razvoja. Imajući u vidu da nijedan pokazatelj predstavljen u radu ne ukazuje direktno na postojanje monopola na tržištu, ne može se govoriti o izrazitim oblicima narušavanja konkurencije u sektoru. Praktično, narušavanje tržišnih principa, u određenoj meri, identifikuje se na polju sektorskog udela najvećih banaka, koje po posmatranim kategorijama ostvaruju značajna učešća, međutim, broj učesnika i pomenuta fragmentiranost tržišta deluju korektivno na date tendencije.

Literatura

1. Acharya, V., Gromb, D. & Yorulmazer, T. (2012). Imperfect competition in the interbank market for liquidity as a rationale for central banking.

- American Economic Journal: Macroeconomic*, 4(3), 184-217.
2. Allen F. & Gale, D. (2000). *Comparing financial systems*. MIT Press Books.
 3. Barjaktarović, L. & Paunović, M. (2011). Banking sector in CEE countries and world economic crisis. *Valahian Journal of Economic Studies, Les Annales de Université Valahia de Targoviste*, 2(4), 75-82.
 4. Bikker, J. A. & Groeneveld, H.J. (2000). Competition and Concentration in the EU Banking Industry. *Kredit und Kapital*, 33.
 5. Boyd, J. & Nicolo, G. (2005). The theory of bank risk taking and competition revisited. *The Journal of finance*, 60(3), 1329-1343.
 6. Cetorelli, N. (2001). Does Bank Concentration Lead to Concentration in Industrial Sectors. Working Paper 2001-01. Federal Reserve Bank of Chicago.
 7. Chan, Y.-S., Greenbaum, S. & Thakor, A. (1986). Information Reusability, Competition and Bank Asset Quality. *Journal of Banking and Finance*, 10, 243-253.
 8. Claessens, S. & Laeven, L. (2003). What drives bank competition? Some international evidence. World Bank Policy, *Research Working Paper 3113*.
 9. Claessens, S. (2009). Competition in the Financial Sector: Overview of Competition Policies. *Working paper*, 2009(045), International Monetary Fund.
 10. Dell'Ariccia, G., Igan, D. & Laeven, L. (2012). Credit Booms and Lending Standards: Evidence from the Subprime Mortgage Market. *Journal of Money, Credit and Banking*, 44, (2-3), 367-384.
 11. Dimić, M. & Barjaktarović, L. (2017). Vlasnička transformacija bankarskog sektora u zemljama Jugoistočne Evrope. *Bankarstvo Magazine*, 46(1).
 12. Hellman, T., Murdock, K. & Stiglitz, J. E. (2000). Liberalization, Moral Hazard in Banking and Prudential Regulation: Are Capital Controls Enough? *American Economic Review*, 90(1), 147-165.
 13. Keeley, M. C. (1990). Deposit Insurance, Risk and Market Power in Banking. *American Economic Review*, 80, 1183-200.
 14. Macit, F. (2012). Recent Evidence on Concentration and Competition in Turkish Banking Sector. *Theoretical and Applied Economics*, 19(8).
 15. Matutes, C. & Vives, X. (2000). Imperfect Competition, Risk Taking and Regulation in Banking. *European Economic Review*, 44, 184-216.

16. Maudos, J. & Vives, X. (2019). Competition policy in banking in the European Union. *Review of industrial organization*, 55, 27-46.
17. Miljković, M., Filipović, S. & Tanasković, S. (2013). Market Concentration In The Banking Sector - Evidence From Serbia. *Industrija*, 41(2), 7-26.
18. Ostojić, I. & Petrović, P. (2017). Reforma, razvoj i performanse bankarskog sektora Srbije. U: S. Grk. (Eds.) *Svet i Srbija, izazovi i iskušenja*. Beograd: Institut društvenih nauka, 175-194.
19. Peria, M. S. M. & Mody, A. (2004). How Foreign Participation and Market Concentration Impact Bank Spreads: Evidence from Latin America. Research Working Paper. World Bank.
20. Račić, Ž. (2014). Uticaj osnovnih makroekonomskih pokazatelja na likvidnost bankarskog sektora Srbije. *Škola biznisa*, 2, 67-76.
21. Radovanovic, B. & Filimonovic, D. (2011). Mergers and Acquisitions in Banking Sector: The Case of Western Balkan Countries. In: Stefan Bogdan Salej & Dejan Eric & Srdjan Redzepagic & Ivan Stosic (eds.), *Contemporary Issues in the Integration Processes of Western Balkan Countries in the European Union*, chapter 28, 460-477, Institute of Economic Sciences.
22. Ratnovski, L. (2013). Competition Policy for Modern Banks. Working Paper, 2013(126). International Monetary Fund
23. Repullo, R., (2004). Capital Requirement, Market Power, and Risk-Taking in Banking. *Journal of Financial Intermediation*, 13, 156-182.
24. Sa'ez L. & Shi, X. (2004). Liquidity pools, risk sharing, and financial contagion. *Journal of Financial Services Research*, 25(1), 5-23.
25. Vives, X. (2011). Competition Policy in Banking. Forthcoming in Oxford Review of Economic Policy.

THE ROLE OF COMPETITION POLICY IN PRESERVING THE BANKING SECTOR STABILITY

A country that strives to improve competitiveness and faster economic growth must have a stable banking system. The functioning of the banking sector is not excluded from the domain of formulating and implementing competition policy, which ensures an open market, healthy competition and

eliminating market barriers. However, it is necessary that the competition policy recognizes all the specificities of the banking sector, considering its sensitivity. At the same time, it is important to connect legal regulations with the factual situation and needs of the banking sector. An equal position of market participants should be ensured while preserving the stability and functionality of all participants. The paper deals with summarizing the arguments related to the trade-off between competition and the stability of the banking sector, with reference to the state of competition and market concentration of the banking sector in the Republic of Serbia and the experience of applying the competition policy in this area.

Keywords: banking sector, competition policy, market concentration

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)(082)
316.334(497.11)(082)
338:339.137.2(497.11)(082)
338.2(497.11)(082)

**INSTITUCIONALNE promene kao determinanta privrednog
razvoja Republike Srbije** / redaktori Petar Veselinović, Nemanja
Lojanica. - Kragujevac : Ekonomski fakultet Univerziteta, 2023
(Kragujevac : InterPrint). - VI, 269 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Prema Predgovoru, na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu,
održan je 06. aprila 2023. godine, XXII naučni skup pod nazivom
"Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike
Srbije". - Tiraž 100. - Str. V-VI: Predgovor / redaktori. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6091-140-9

1. Веселиновић, Петар, 1969- [уредник] [аутор додатног текста] 2.
Лојаница, Немања, 1988- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Привредни развој -- Србија -- Зборници б) Привреда --
Конкурентност -- Србија -- Зборници в) Институције -- Реформа --
Србија -- Зборници г) Србија -- Економска политика -- Зборници

COBISS.SR-ID 118171913
